česko-slovenská historická ročenka

27/2

2025

CSHR 2-2025 - text.indb 1 19.12.2025 17:22:30

Redakční kruh/Executive editorial board

PhDr. Zdeněk Doskočil, Ph.D., Historický ústav Akademie věd České republiky, Praha
Doc. Mgr. Denisa Nečasová, Ph.D., Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Brno
PhDr. Richard Pavlovič, PhD., Štátny archív v Košiciach, Košice
Doc. PhDr. Jaroslav Pažout, Ph.D., Fakulta přírodovědně-humanitní a pedagogická Technické univerzity v Liberci, Liberec
Doc. PhDr. Marek Syrný, PhD., Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica
Doc. Mgr. Eva Škorvánková, PhD., Filozofikcá fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

Domácí redakční rada/National editorial board

Prof. PhDr. Jan Rychlík, DrSc., Fakulta přírodovědně-humanitní a pedagogická Technické univerzity v Liberci, Liberec – Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha – předseda
Mgr. Miloslav Čaplovič, PhD., Vojenský historický ústav, Bratislava
PhDr. Vojtech Čelko, Společnost M. R. Štefánika, Praha
PhDr. Viliam Čičaj, CSc., Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava
Mgr. Diana Duchoňová, PhD., Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava
Doc. PhDr. Vladimír Goněc, DrSc., Ústav politických vied Slovenskej akadémie vied, Bratislava
Mgr. Matej Hanula, PhD., Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava
Prof. PhDr. Roman Holec, DrSc., Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava
PhDr. Michal Kopeček, Ph.D., Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, v. v. i.
Mgr. Michaela Lenčéšová, Ph.D., Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, v. v. i.
Doc. PhDr. Jan Mervart, Ph.D., Filosofický ústav Akademie věd České republiky, Praha
Doc. PhDr. Jan Němeček, DrSc., Historický ústav Akademie věd České republiky, Praha
Prof. PhDr. Peter Švorc, CSc., Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, Prešov
Mgr. Ladislav Vörös, PhD., Historický ústav Slovenskej Akadémie vied, Bratislava

Mezinárodní redakční rada/International Editorial Board

Prof. Dr. Josette Baer Hill, Univerzita v Curychu, Curych
Dr. Christiane Brenner, Collegium Carolinum, Mnichov
Dr. Francesco Caccamo, Univerzita G. D'Annunzia, Chieti-Pescara
Dr. Ryszard Gladkiewicz, Vratislavská univerzita, Vratislav
Prof. Maciej Górny, Polská akademie věd, Varšava
Dr. Teodorička Gotovska-Henze, Bulharská akademie věd, Sofie
Prof. Dr. Frank Hadler, Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa, Lipsko
Prof. James Krapfl, McGillova univerzita, Montreal
Doc. PhDr. Igor Lichtej, CSc., Užhorodská národní univerzita, Užhorod
Prof. Andrzej Małkiewicz, Zelenohorská univerzita, Zelená Hora
Dr. habil. Laszlo Szarka, CSc., Maďarská akademie věd, Budapešť

Vydavatel/Published by

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., Praha
Masarykova univerzita, Brno
Historický ústav Slovenskej akadémie vied, v. v. i., Bratislava

Redakce/Editorial Office

Doc. PhDr. Jaroslav Pažout, Ph.D., e-mail: jaroslav.pazout@tul.cz
PhDr. Richard Pavlovič, PhD., e-mail: richard.pavlovic@minv.sk

česko-slovenská historická ročenka

27/2

DRUHÝ ŽIVOT SLOVENSKÉHO NÁRODNÍHO POVSTÁNÍ

2025

ÚSTAV PRO SOUDOBÉ DĚJINY AV ČR, V. V. I., PRAHA

MASARYKOVA UNIVERZITA, BRNO

HISTORICKÝ ÚSTAV SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED, V. V. I., BRATISLAVA

CSHR 2-2025 - text.indb 3 19.12.2025 17:22:30

Česko-slovenská historická ročenka
Recenzovaný vědecký časopis
Roč. 27, 2025, č. 2
ISSN 1214-8334

Česko-slovenská historická ročenka
Peer-reviewed scientific journal
Vol. 27, 2025, nr. 2
ISSN 1214-8334

www.cskh.sk

CSHR 2-2025 - text.indb 4 19.12.2025 17:22:30

OBSAH

STUDIE

Elena Mannová
Historická pamäť v pohybe. Čo je nového v pamäťových štúdiách 11

Marek Syrný – Marian Uhrin
Druhý život Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici v povojnovom období a komunistickej ére 41

Arne Mann
Rómsky holokaust v historickej pamäti Rómov a majority 67

Juraj Buzalka
Pamäť SNP v rodine vidieckej inteligencie: ideál a prax počas reálneho socializmu a po ňom 91

Jan Bárta
Filmové reprezentace SNP v čs. kinematografii 50.–80. let a jejich širší diskuse 115

RECENZE, ZPRÁVY

Roman Holec
Oneskorená recenzia alebo sex ako faktor (nielen) česko-slovenských vzťahov 141

Roman Holec
Antiglobalizmus v 20. storočí – spojenec alebo nepriateľ? 147

Seznam autorů 155

Pokyny pro autory 157

CSHR 2-2025 - text.indb 5 19.12.2025 17:22:30

CSHR 2-2025 - text.indb 6 19.12.2025 17:22:30

CONTENTS

PAPERS

Elena Mannová
Historical Memory in Motion. What's New in Memory Studies 11

Marek Syrný – Marian Uhrin
The Second Life of the Slovak National Uprising in Banská Bystrica in the Postwar Period and the Communist Era 41

Arne Mann
The Roma Holocaust in the historical memory of the Roma 67

Juraj Buzalka
Memory of the Slovak National Uprising in rural intellectual families and the post-socialist middle class 91

Jan Bárta
Film representations of the Slovak National Uprising in Czechoslovak cinema of the 1950s and 1960s and their broader discussion 115

REVIEWS, NEWS

Roman Holec
A belated review, or sex as a factor (not only) in Czech-Slovak relations 141

Roman Holec
Anti-globalism in the 20th century – ally or enemy? 147

List of authors 155

Guidelines for authors 157

CSHR 2-2025 - text.indb 7 19.12.2025 17:22:30

CSHR 2-2025 - text.indb 8 19.12.2025 17:22:30

STUDIE

CSHR 2-2025 - text.indb 10 19.12.2025 17:22:30

Vol. 27/2 | 2025 Česko-slovenská historická ročenka pp. 11–40

DOI:10.5817/cshr.2025.27.2.1

STUDIE

Historická pamäť v pohybe
Čo je nového v pamäťových štúdiách

ELENA MANNOVÁ

Historical Memory in Motion. What's New in Memory Studies

The concept of historical memory has added value compared to older terms such as historical consciousness, second life, cultural heritage, traditions, etc. Compared to older concepts, it attaches greater importance to the dynamic and unstable relationship between what is forgotten and what is remembered, does not ignore the so-called dark heritage, and explains why we produce different versions of the past. Around 2010, in connection with the rapid development of new communication technologies, there began to be talk of a third wave of memory studies, which emphasize the continuous „travel" of memory across and beyond territorial, social, and mental boundaries. It is not only about emphasizing the interdisciplinarity and dynamic nature of memory, but above all about efforts to understand what memory means in the context of globalization and technological change. Today's fourth wave of memory studies is characterized by a broader time horizon and different temporalities, geographical and disciplinary expansion, a new sensitivity to ecological transformations, and the importance of planetary thinking. The study deals with new trends, theories, and concepts in Memory Studies, including mnemonic solidarity, slow memory, and the intersection of memory and activism. The next section takes stock of the state of memory studies in our country and focuses on the new culture of remembrance, the shift from heroes to victims, and transnational remembrance of the Holocaust and the Gulag. In conclusion, it summarizes the rules for a correct, consensual approach to the past.

Keywords: Memory Studies, new trends, Czech and Slovak historiography, dialogical remembrance

CSHR 2-2025 - text.indb 11 19.12.2025 17:22:30

Podtitul štúdie reaguje na názov pozoruhodnej knižky Jakuba Rákosníka o nových trendoch v historickej vede. Hneď v úvode autor zaraďuje medzi ne výskum pamäti. Konštatuje, že v posledných desaťročiach – po efektívnom útoku postmodernizmu, kritickej kultúrnej teórie, subalterných štúdií a ďalších myšlienkových smerov, ktoré spochybnili výlučné nároky tradičnej historiografickej metodológie na vedeckosť – je pôvodné rozdelenie vedy a pamäti ťažko naďalej udržateľné. Spochybnenie veľkých metanaratívov prinieslo dejinám otvorenosť. Uprednostňuje sa tzv. aktérske poňatie výkladu dejín, snaha porozumieť aktérom – jednotlivcom a skupinám – a skonštruovať obraz ich horizontu skúseností.[1] Akademická história svoju hegemóniu na autoritatívny výklad minulosti do značnej miery stratila. Musí sa vyrovnávať s nárokmi každého na vlastnú pamäť a s autentickými spomienkami pamätníkov, s populistickými diskurzami o zapredanosti historikov určitej ideológii a s rozmachom internetu a sociálnych sietí, ktoré zmenili naše konzumovanie historických faktov a artefaktov. Verejnosť stále viac zasahuje do obsahu a prezentácií minulosti, napr. v múzeách. Tieto procesy sa označujú termínom participačný obrat.[2]

Novátorskou technológiou, ktorá hrá rolu v najnovších fázach pamäťových štúdií, je bezpochyby umelá inteligencia. Expresne vygeneruje text na základe informácií obsiahnutých v tisíckach článkov. Ak sa jej spýtame na nové prístupy a trendy v pamäťových štúdiách v rôznych jazykoch, napr. v slovenčine, angličtine a nemčine, dostaneme vždy iné odpovede, pretože čerpá z rôznych zdrojov. ChatGPT je štatistický model, v odpovediach nerieši hodnovernosť prameňa, ani nevytvára štruktúru podľa vedných odborov, ktoré sa zaoberajú pamäťou (neuroveda, psychológia, sociológia, história, antropológia, informatika atď.). V slovenskom jazyku umelá inteligencia zdôraznila dynamický charakter štúdií a reflektovanie aktuálnych spoločenských a kultúrnych zmien, pričom označila ako nové tieto výskumné prístupy, zdroje a námety:[3]

1. Digitálne archívy a online pamäť
2. Multikulturalizmus a diverzita (pluralita spomienkových naratívov)
3. Pamäť a trauma
4. Miesta pamäti a pomníky
5. Pamäť a politika
6. Interdisciplinárny prístup
7. Vizuálna kultúra a pamäť

1 RÁKOSNÍK, Jakub: *Co je nového v historii.* Praha 2024, s. 15.
2 Tamže, s. 10.
3 Otázka „Čo je nového v pamäťových štúdiách?“, www.chatgpt.com (3. 4. 2025).

CSHR 2-2025 - text.indb 12 19.12.2025 17:22:31

V anglických verziách[4] sa na prvých miestach spomínali výskumy neuroplasticity mozgu, kinetickej pamäti (ako si telo „pamätá“ tanec, športové aktivity, rituály), aj skúmanie iného typu vzťahu pamäti a tela (ako sa spomienky na traumatické udalosti prejavujú vo fyzikálnych symptómoch a poruchách – dokonca aj u potomkov, a ako si príslušníci diskriminovaných minorít aj telesne pamätajú minulé krivdy) či vzťahu technológie a pamäti (digitálna pamäť, teória „rozšírenej mysle“). Medzi novinkami sa už neuvádzajú miesta pamäti. Naďalej sa venuje pozornosť kultúrnej pamäti a transgeneračnej pamäti, tzv. post-memory, teda pamäti nasledujúcich generácií, ktoré danú udalosť nezažili, vzťahu pamäti a identity a špeciálne vzťahu pamäti a traumy, ako aj emocionálnej pamäti. Stále sa skúma pamäť ako zbraň v politickom kontexte, akými spôsobmi politické elity kontrolujú spomínanie, ako sa „pamäťové vojny“, v ktorých rôzne skupiny súťažia v prezentovaní minulosti, prejavujú v debatách o národných dejinách, o pamätníkoch atď. a v mediálnych reprezentáciách globálnych konfliktov.

Na rozdiel od slovenskej verzie sa medzi nové trendy dostali spojitosť pamäti s globalizáciou, postkolonializmom, ekológiou a temporalitou. Nové pamäťové štúdie zahŕňajú *globálnejšiu* perspektívu, vplyv migrácie, mobility ľudí, tovarov a ideí na kolektívnu a kultúrnu pamäť. Tento prístup si všíma transnacionálne spomínanie, zdieľanie a stretávanie bez ohľadu na hranice a tiež to, ako globálne médiá (filmy, televízia, spravodajstvo, sociálne médiá) pomáhajú modelovať kolektívnu pamäť a niekedy stierajú lokálnu pamäť. *Postkoloniálna* teória je výzvou pre dominantné západné pamäťové naratívy a ponúka priestor pre alternatívne perspektívy, najmä historicky marginalizovaných komunít. Výskumy *enviromentálnej a ekologickej pamäti* sa zameriavajú na to, ako si okolie – či už prírodné alebo vytvorené ľuďmi – udržiava pamäť, ako si krajina, architektúra a ekosystém „pamätajú“ napr. prírodné a enviromentálne katastrofy. Koncept *temporality* upozorňuje, že pamäť nie je statickou reprezentáciou a opätovným vyvolávaním minulých udalostí, ale je meniaca sa v čase. Tento smer sa koncentruje na to, ako rôzne kultúry konceptualizujú a preciťujú čas a pamäť a ako projektujú túto skúsenosť do budúcna. Novou subdisciplínou, s paradoxným názvom, je výskum *pamäti budúcnosti*, anticipujúcej, predpokladajúcej či predbiehajúcej komemoráciu. Študuje schopnosť využívať pamäť na zobrazovanie a plánovanie budúcich udalostí. Skúma utopické a dystopické naratívy, ako si v nich ľudia predstavujú budúcnosť v čase rapídnych technologických a enviromentálnych zmien, ako si spoločnosti prostredníctvom médií,

4 Otázky „What is new in Memory Studies? New directions in Memory Studies?“, www.chatgpt.com (3. 4. 2025).

CSHR 2-2025 - text.indb 13 19.12.2025 17:22:31

umenia, kultúry utvárajú kolektívne očakávania a ako tieto môžu ovplyvňovať súčasnosť.

Na otázku v nemčine[5] umelá inteligencia vygenerovala okrem transkulturality a spomínania migrantov, mnohosmerného spomínania a dekoloniálnej perspektívy, „pamäťovej ekológie" a digitálnych foriem pamäti tiež *priestorové zakotvenie spomínania* (Erinnerungslandschaft) – skúmané najmä v spolupráci historikov, sociológov a architektov – a *kolaboratívne spomínanie* – výskumy sociálnych psychológov o kontamináciách kolektívnej pamäti, o mechanizmoch, akými si skupiny formujú a menia konformné alebo odlišné komemoratívne obsahy.

Keď som sa o niekoľko mesiacov neskôr pýtala umelej inteligencie na novinky v pamäťových štúdiách po maďarsky, poľsky a ukrajinsky,[6] odpovede prišli len z oblasti neurovied. Po spresnení otázky na nové trendy vo výskumoch kolektívnej pamäti v týchto jazykoch AI reagovala z veľkej časti rovnako: okrem digitálnych technológií, interdisciplinarity, úlohy jazyka a pod. uvádzala všade *naratívnu súdržnosť medzi utečencami* a v diaspore (najmä na príklade Palestínčanov) a *traumu* ako objekt kolektívnej pamäti (na príklade covidu). V maďarskej verzii[7] sa spomínali aj národné historické traumy: aké historické udalosti sú súčasťou komunikatívnej kolektívnej pamäti Maďarov a ako to ovplyvňujú konšpiračné teórie a ospravedlňovanie systému a ako pamäť pomáha zmierovaniu, ale sa môže stať i zdrojom konfliktov. V ukrajinčine[8] sa tiež zdôraznil záujem o traumatickú pamäť, najmä holokaust, holodomor a vojny, ale aj výskum kolektívneho predvídania, spätosť kolektívnej pamäti a predstáv o budúcnosti. V poľskom variante[9] sa na rozdiel od dvoch predošlých objavila aj enviromentálna pamäť a vzťah etiky a pamäti.

Toľko umelá inteligencia, wikipédia, google a podobné zdroje. Pozrime sa na históriu a jednotlivé fázy vývoja pamäťových štúdií. Ako je prijímaný pojem a koncept pamäti (historickej, kolektívnej, skupinovej, sociálnej, kultúrnej) v slovenskej a českej historickej obci? Aký je stav pamäťových štúdií u nás? Aké sú súčasné témy v tejto oblasti? Je možné spomínať korektne a empaticky?

5 Otázka „Was sind aktuelle Trends in den Memory Studies?", www.chatgpt.com (23. 7. 2025).
6 Za podnet ďakujem Dr. Maríne Zavackej, ktorá mi poskytla aj odpoveď v ruštine s komentárom, že Chat GPT dnes ešte stále nezrkadlí ako hlavný zdroj oficiálnu ruskú propagandu.
7 Otázka „Mi ujság a kollektív emlékezet kutatásban?", www.chatgpt.com (23. 9. 2025).
8 Otázka „Що нового в дослідженні колективної пам'яті?", www.chatgpt.com (23. a 24. 9. 2025). Na druhý deň sa odpoveď AI podstatne odlišovala.
9 Otázka „Co nowego w badaniach nad pamięcią zbiorową?", www.chatgpt.com (24. 9. 2025).

CSHR 2-2025 - text.indb 14 19.12.2025 17:22:31

Vymedzovanie pojmu

Jednoznačné definovanie pamäti komplikuje skutočnosť, že pod tento pojem možno zahrnúť nielen *vedecký termín a koncept*, ale tiež *kultúrnu prax a sféru spoločenského vyjednávania a konfliktu*. Voči užším a presnejším vymedzeniam v neurobiológii, psychológii či informatike sa vďaka širokému zmyslu javí pamäť v humanitných vedách len ako metafora.[10] V súčasnosti vedy o kultúre kolektívnu (skupinovú) pamäť nevnímajú ako ohraničenú zásobáreň informácií – získaných skúsenosťou alebo naučených, ale ako meniace sa tkanivo mentálnych, materiálnych a sociálnych fenoménov, ktoré sa organizujú do zmysluplného celku a aktualizujú v aktoch spomínania. *Spomínanie* je procesom, uvedomovaním si toho, čo je v pamäti uložené. Spomienky nie sú objektívnym obrazom minulých dejov, ale sú selektívne, emotívne, spájajú sa v nich jednotlivé prvky a významy podľa aktuálnej potreby.[11] Na kolektívnej úrovni spomienky fungujú ako dôležité nástroje konštituovania identity príslušného spoločenstva a legitimizujú existujúci stav alebo snahy o jeho zmenu. Spomínanie má viacero vrstiev (škrupín), ktoré nie sú izolované. Všetky vrstvy podliehajú zmene.

1. Osobné spomínanie (biografické konštrukcie)
2. Interaktívne spomínanie (bezprostredná komunikácia)
3. Inštitucionálne spomínanie – organizácie (archívy, múzeá, pamiatkové ústavy, ústavy pamäti); normy (zákony, morálka); diskurzy (žurnalistika, politika, veda, literatúra, náboženstvo); symboly (v architektúre, plastike, maľbe, hudbe, divadle); rituály (oslavy, jubileá). Ako verejný masový jav je inštitucionálne spomínanie fenoménom moderny. Na rozdiel od tradície je to jasne politická záležitosť. Viaže sa na záväzné kolektívne, sociálne konštruované koncepty identít.
4. Posledná vrstva – pozadie kultúrnej pamäti, kultúrny rámec pre všetky praktiky spomínania (cyklická alebo lineárna minulosť, determinovanosť alebo nahodilosť).[12]

Sociológovia kultúry analogicky rozlišujú tri dimenzie pamäťových kultúr: *materiálnu* (médiá a iné kultúrne artefakty, napr. pomníky, fotografie atď.), *sociál-*

10 HORSKÝ, Jan – TUČEK, Jan: Paměť jako objekt teoretické analýzy či jako objekt manipulace. In: MASLOWSKI, Nicolas – ŠUBRT, Jiří a kol.: *Kolektivní paměť. K teoretickým otázkám.* Praha 2014, s. 115.

11 TUČEK, Jan: Paměť. In: STORCHOVÁ, Lucie a kol.: *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě.* Praha 2014, s. 244.

12 LANGENOHL, Andreas: *Erinnerung und Modenisierung. Die öffentliche Rekonstruktion politischer Kollektivität am Beispiel des neuen Rußland.* Göttingen 2000, s. 48–57.

CSHR 2-2025 - text.indb 15 19.12.2025 17:22:31

nu (sociálne inštitúcie a ich praktiky – archívy, výskumné ústavy, múzeá atď.) a *mentálnu* (kultúrne spomienkové schémy a kódy – historické obrazy, predsudky, stereotypy a pod.).[13] Americký sociológ Jeffrey K. Olick upozorňuje na rozdiel a vzťah medzi kolektívnou pamäťou (*collective memory*) a zhromažďovanými individuálnymi spomienkami (*collected memory*). S prvou kategóriou spája kultúru ako rámec spoločenského spomínania, vyjadrovanú v praktikách, symboloch a objektoch. Do druhej kategórie zaraďuje spomínanie jednotlivcov so subjektívnym pripisovaním významov, získavané napr. v rámci výskumov Oral History alebo reprezentatívnych ankiet.[14] Nesmieme pritom zabúdať, že jednotlivci sú účastníkmi viacerých spomienkových spoločenstiev, ktoré si niekedy môžu vzájomne konkurovať.

Pojmy v tejto oblasti sú veľmi rôznorodé. Už pred súčasnou konjunktúrou pamäťových štúdií sa v českej a slovenskej historiografii používal termín historické vedomie (analyzovali ho Miroslav Hroch a Ivan Kamenec), historické myslenie (používal ho František Kutnar a Zdeněk Beneš), pojmy druhý život, kultúrne dedičstvo, tradície, odkaz a pod. Potrebujeme vôbec módnu metaforu kolektívnej pamäti? Podľa Jeffreyho Olicka, ktorý významne prispel k oživeniu staršieho Halbwachsovho konceptu kolektívnej pamäti ako nepretržitého procesu vytvárania významov v čase, má tento pojem pridanú hodnotu. Oproti starším konceptom sa v ňom pripisuje väčší význam dynamickému a labilnému vzťahu medzi zabúdaným a pripomínaným, neignoruje sa tzv. temné dedičstvo a objasňuje sa, prečo produkujeme rôzne verzie minulosti.[15]

Vývojové fázy Memory Studies

Filozofický a teologický záujem o problémy pamäti je zdokumentovaný od začiatkov písomných kultúr. Pre modernú éru sa za počiatočné tri stĺpy sociálnovednej reflexie pamäťových konceptov považujú americký pragmatizmus z konca 19. storočia, fenomenológia, ako aj francúzska filozofia života a pozitivistická sociológia.[16] Na prelome 19. a 20. storočia Sigmund Freud, Émile

13 WETZEL, Dietmar: Gedächtnis aus kultursoziologischer Perspektive. In: *Handbuch Kultursoziologie, Band 2. Theorien – Methoden – Felder.* Eds. Moebius, Stephan – Nungesser, Frithjof – Scherke, Katharina. Wiesbaden 2019, s. 343.

14 Tamže, s. 346; OLICK, Jeffrey K.: Collective memory: The two cultures. In: *Sociological Theory,* 1999, roč. 17, č. 3, s. 333–348.

15 OLICK, Jeffrey K.: Foreword. In: *Memory and Change in Europe. Eastern Perspectives.* Eds. Pakier, Małgorzata – Wawrzyniak, Joanna. New York – Oxford 2016, s. IX–XII.

16 SEBALD, Gerd et al.: Der Begriff „soziale Gedächtnisse". In: *Handbuch Sozialwissenschaftliche Gedächtnisforschung, Band 1.* Eds. Sebald, Gerd – Berek, Mathias – Chmelar, Kristina –

CSHR 2-2025 - text.indb 16 19.12.2025 17:22:31

Durkheim, Maurice Halbwachs, Aby Warburg, Arnold Zweig a Walter Benjamin ako prví skúmali prienik medzi kultúrou a pamäťou.[17]

Vo vedách o kultúre sa píše o viacerých vlnách (fázach) pamäťových štúdií. Prvá sa datuje na začiatok 20. storočia a spája sa najmä s tromi dnes ikonickými menami. Francúzsky filozof Maurice Halbwachs (1877–1945) analyzoval sociálne rámce spomínania, nemecký historik umenia Aby Warburg (1866–1929) mapoval umelecké formuly (Pathosformeln), ktoré putovali časom a priestorom, a nemecký literárny a sociálny vedec Walter Benjamin (1892–1940) sa venoval filozofickej kritike historického myslenia. Spomenutí páni si nevymieňali myšlienky. Až v druhej fáze memoriálnych štúdií od osemdesiatych rokov 20. storočia vznikali interdisciplinárne projekty. Najvýznamnejšími predstaviteľmi sú Pierre Nora s konceptom *lieux de mémoire*, Jan a Aleida Assmannovci s teóriou kultúrnej pamäti a kľúčová postava holokaustových štúdií v USA Saul Friedländer (nar. 1932 v Prahe). V deväťdesiatych rokoch „memory boom" zasiahol nielen akademický svet, ale aj politickú arénu, masové médiá a umenie. Väčšina krajín iba začínala čeliť otázke kolaborácie a svojej zodpovednosti za holokaust, čo vyžadovalo nové cesty premýšľania o minulosti, do popredia sa dostávali traumy a svedkovia. Otázka páchateľov a obetí sa vynárala v súvislosti s koncom studenej vojny a transformáciou totalitných alebo autoritárskych foriem vlády na demokratické v strednej a východnej Európe, v Argentíne, Chile, Salvádore či Južnej Afrike, ako aj v súvislosti s dekolonizáciou. Nemenej závažným faktorom boli zmeny v technológiách a populárnych médiách. Objavili sa aj filozofické dôvody enormného záujmu o spomínanie, a to strata dôvery v integráciu a kohéziu spoločnosti. Keď ľudia veria, že nie sú schopní vytvoriť lepšiu budúcnosť, snažia sa aspoň vylepšovať minulosť, a tak „nastoliť spravodlivosť" – alebo mýtizáciou alebo zriaďovaním historických komisií, vyplácaním reparácií a pod.[18]

Autori prvej vlny pamäťových štúdií, zameraní na sociálne skupiny, boli kritizovaní za prenášanie konceptov individuálnej psychológie na úroveň kolektívov. V centre pozornosti druhej vlny boli národy ako uzly spomínania. Kritici sa obávali, že v jej rámci sú sociálne skupiny považované za esenciálne a statické objekty, že spomínajúce komunity sú vnímané ako homogénne a jednotné a že úloha elít pri spomínaní býva preceňovaná.[19]

Dimbath, Oliver – Haag, Hanna – Heinlein, Michael – Leonhard, Nina – Rauer, Valentin. Wiesbaden 2023, s. 3–5.

17 SIERP, Aline: Memory Studies. In: *Handbuch Sozialwissenschaftliche Gedächtnisforschung, Band 2*. Eds. Sebald, Gerd et al. Wiesbaden 2023, s. 41.

18 Tamže, s. 42.

19 Tamže, s. 48.

CSHR 2-2025 - text.indb 17 19.12.2025 17:22:31

Okolo roku 2010 sa v súvislosti s prudkým rozvojom nových komunikačných technológií začína hovoriť o tretej vlne pamäťových štúdií, ktoré vyzdvihujú kontinuálne „cestovanie" pamäti cez a za hranice teritoriálne, sociálne, mentálne. Nejde v nej len o zdôrazňovanie interdisciplinarity a dynamického charakteru spomínania, ale predovšetkým o snahy pochopiť, čo znamená pamäť v podmienkach globalizácie a technologických zmien.[20] Rothbergov koncept *viacsmernej pamäti* (multidirectional memory) upozorňuje na transnacionálny dialóg spomínajúcich komunít. Pamäť nie je exkluzívnym vlastníctvom určitých skupín, ale objavuje sa skôr v dynamickom procese súťaže, dialógu a výmeny. Michael Rothberg ukazuje, ako sa zdanlivo autonómne memoriálne tradície židovskej pamäti na holokaust a pamäti potomkov obetí otrokárstva a kolonializmu navzájom prelínajú a ovplyvňujú. Globálne kolujúce pamäti pomáhajú rozširovať jazyk, ktorým sa vyjadrujú iné príbehy utrpenia a straty.[21] Astrid Erll predstavila pojem *cestujúcej pamäti* (travelling memory) označujúci mnemonické procesy naprieč kultúrami – naratívy, obrazy a modely spomínania „cestujú" a cirkulujú pomocou médií.[22] Štúdie o *transnacionálnej* pamäti ponúkajú alternatívne pohľady na národný štát ako kurátora, depozitár a cieľ kolektívnej pamäti a venujú viac pozornosti mnohohlasnosti.[23] Vplyv masovej kultúry, najmä kina a televízie, na verejné spomínanie vyjadruje termín Alison Landsberg *protetická*, náhradná či umelá pamäť (prosthetic memory).[24] Výskum *regiónov pamäti* (regions of memory) sa zameriava na konceptuálne priestory spojené príbehmi a kultúrami, ako aj geografickými prvkami, ktoré sú širšie ako národné, ale užšie ako globálne alebo univerzálne. Napríklad v stred-

20 WÜSTENBERG, Jenny: Introduction. Agency and practice in the making of transnational memory spaces. In: *Agency in Transnational Memory Politics*. Eds. Wüstenberg, Jenny – Sierp, Aline. New York – Oxford 2020, s. 3.

21 ROTHBERG, Michael: *Multidirectional Memory. Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford 2009. Publikovanie jeho knihy v Nemecku vyvolalo v roku 2021 polemiku. Židovsko-americkému komparatistovi sa vyčítalo, že spochybnil jedinečnosť šoa. Poukazovalo sa na paralely s Historikerstreit 1986/87, keď neokonzervatívny historik Ernst Nolte porovnával „nacistické rasové vraždenie" s „bolševickým triednym vraždením" a nabádal k považovaniu nemeckého národa za „normálny". MEYER, Christine: Puzzle, Labyrinth, Flickenteppich: Literatur als Labor der Erinnerungskultur. In: *Postmemory und die Transformation der deutschen Erinnerungskultur.* Eds. Meyer, Christine – Gvelesiani, Anna. Berlin – Boston 2024, s. 8.

22 ERLL, Astrid: "Travelling Memory." In: *Transcultural Memory.* Ed. Rick Crownshaw. Special Issue *Parallax,* 2011, roč. 17, č. 4, s. 4–18.

23 *Transnational Memory. Circulation, Articulation, Scales.* Eds. De Cesari, Chiara – Rigney, Ann. Berlin – Boston 2014.

24 LANDSBERG, Alison: *Prosthetic Memory. The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture.* Columbia University Press 2004.

CSHR 2-2025 - text.indb 18 19.12.2025 17:22:31

nej Európe sa popri jazykovo-kultúrnych odlišnostiach utváral tiež nadradený pamäťový priestor, ktorý využíval neverbálne komunikačné praktiky všetkým zrozumiteľných znakov a kódov. Iný aspekt vzťahu priestoru a pamäti zdôrazňuje pojem fantómových hraníc – niekdajších „historických" hraníc, ktoré nezmizli úplne, ale môžu sa znovu objavovať v politických alebo sociálnych kontroverziách.[25]

Dynamiky komemoratívnej teórie a praxe zohľadňujú ďalšie koncepty pamäti *kozmopolitnej* (Daniel Levy a Natan Sznaider), *neviazanej* (Lucy Bond, Stef Craps a Pieter Vermeulen), *palimpsestickej* (Max Silverman), *transkultúrnej* (Lucy Bond, Jessica Rapson, Rick Crownshawn), *globálnej* (Aleida Assmann a Sebastian Conrad) či *globitálnej* (Anna Reading; pojem spája globalizáciu a digitalizáciu). Exponenti transkultúrneho zvratu v pamäťových štúdiách sa napriek metodologickým rozdielom hlásia k spoločným kľúčovým princípom. 1/ Domnievajú sa, že pamäťové diskurzy môžu poskytnúť základy pre režimy globálnych ľudských práv; 2/ Uprednostňujú porovnávanie interpretácií minulosti pred ich súťažením; 3/ Presúvajú pozornosť od statickej lokalizácie pamäti v konkrétnych miestach a objektoch k dynamikám a technológiám, ktorými sú vyjadrované. Wulf Kansteiner zdôrazňuje hegemonické praktiky istých pamäťových režimov a mocenské rozdiely medzi pamäťovými aktérmi. Pamäť ako všetky kultúrne a sociálne praktiky je ovplyvňovaná globálnou ekonómiou.[26] Výskum prvýkrát integruje v takej miere kľúčové aspekty pamäti – transkultúrny, transgeneračný, transmediálny a transdisciplinárny.

Štvrtá vlna pamäťových štúdií

V posledných rokoch sú memoriálne štúdie vo svete pevnejšie inštitucionalizované, fungujú špecializované časopisy, primárny aj syntetický výskum, vzdelávacie programy, etablovala sa strešná organizácia Memory Studies Association (v roku 2020 združovala vyše 1500 platiacich členov), v našich krajinách pôsobí Európska sieť Pamäť a Solidarita, najväčšie akademické vydavateľstvá majú knižné série orientované na pamäť. Nástup nových generácií, meniaca sa poli-

25 *Regions of Memory. Transnational Formations*. Eds. Lewis, Simon – Olick, Jeffrey – Wawrzyniak, Joanna – Pakier, Malgorzata. Palgrave Macmillan 2022; CSÁKY, Moritz: Gedächtnis und Erinnerung in einem hybriden Kommunikationsraum. In: *Das integrative Empire. Wissensproduktion und kulturelle Praktiken in Habsburg-Zentraleuropa.* Eds. Feichtinger, Johannes – Uhl, Heidemarie. Bielefeld 2023, s. 141–168; *Borderlands of Memory. Adriatic and Central European Perspectives.* Ed. Klabian, Borut. Oxford 2019.

26 *Memory unbound. Tracing the Dynamics of Memory Studies.* Eds. Bond, Lucy – Craps, Stef – Vermeulen, Pieter. New York – Oxford 2017, s. 5–6.

CSHR 2-2025 - text.indb 19 19.12.2025 17:22:31

tická a kultúrna scéna, ako aj enormný nárast digitálnej kultúry signalizujú potrebu nových prístupov, ktoré presahujú antropocentrickú a západocentrickú perspektívu. Píše sa o štvrtej vlne memoriálnych štúdií. Charakterizuje ju širší časový horizont a rôzne temporality, rozšírenie geografické a disciplinárne, nová citlivosť voči ekologickým transformáciám a dôležitosť planetárneho myslenia. Hľadajú sa nové koncepty a praktiky na skúmanie pamäti domorodých ľudí, napr. v Indonézii či Austrálii, priberajú sa optiky politickej ekonómie, folkloristiky, trans a queer studies, rodovo podmieneného pripomínania politického násilia a pod. [27] Objavujú sa nové spojitosti medzi pamäťou a etikou, orientované posthumánne (na svet, kde sa stierajú hranice medzi človekom a strojom) a antropocenicky[28] (na obdobia, v ktorých má ľudská činnosť dominantný vplyv na ekosystémy Zeme).

Od konca 20. storočia sa formovala globálna pamäť, národné komemoratívne kultúry ovplyvňovala hlavne pamäť holokaustu a pamäťové štúdiá zostávali prevažne eurocentrické. Nový vedecký aj politický program *mnemonickej solidarity*[29] ich rozširuje aj o potlačené hlasy koloniálnej traumy v Afrike, Ázii a Latinskej Amerike. Tento pojem označuje spoločnú alebo zdieľanú zodpovednosť rôznych skupín za uchovávanie pamäti na určité historické udalosti, najmä vojny, genocídy, krivdy a nespravodlivosti – aj keď sa priamo netýkajú ich vlastnej minulosti. Nové nehierarchické porovnávanie historických tráum, ktoré rešpektuje pamäť iných ľudí, zaraďuje aj holokaust do histórie globálneho kolonializmu (vzhľadom na kontinuálny vývoj od genocídnej kampane v Nemeckej Afrike po nemeckú nacistickú inváziu a okupáciu slovanského východu podľa európskej koloniálnej tradície). Z tejto optiky sa aj holokaust stáva subjektom *postkoloniálnych štúdií*. [30] Postkolonializmus sa používa ako univerzálna flexibilná metafora pre rôzne historické situácie, keďže idea o „koloniálnom" podriadení predstavovala hlavný faktor v úsilí národných aktivistov vytvoriť kontinuitnú líniu výkladu dejín národa. Táto teoretická konštrukcia je však veľmi zjednodušujúca a v krajinách strednej a východnej Európy posilňuje pocit, že obyvatelia sú obeťami útlaku zvonku.[31] Postkoloniálny prístup však môže byť

27 OLICK, Jeffrey K. – SIERP, Aline – WÜSTENBERG, Jenny: Introduction: Taking stock of memory studies. In: *Memory Studies,* 2023, roč. 16, č. 6, s. 1399–1406.

28 VAN DE PUTTE, Thomas: *Outsourcing the European Past. An Interscalar Study of Memory and Morality.* Palgrave Macmillan 2024, s. 132.

29 *Mnemonic Solidarity. Global Interventions.* Eds. Lim, Jie-Hyun – Rosenhaft, Eve. Palgrave Macmillan 2021.

30 Tamže, s. 7.

31 SCHREIBNER, Tamás: Postcolonial age, or postcolonial Eastern and Central Europe? Critical remarks from a Hungarian point of view. In: *Baltic Worlds,* June 2020, roč. 3, č. 2, s. 41–44 (pôvodne vyšiel polemický článok maďarského literárneho vedca už v roku 2000).

CSHR 2-2025 - text.indb 20 19.12.2025 17:22:31

výzvou, ak by sme ho aplikovali interne, na postoje väčšiny voči menšinám, napríklad Rómom, ktorých pamäť je majoritou ignorovaná.[32] Iným jeho prejavom v praxi bolo rúcanie a poškodzovanie pomníkov na koloniálnu éru v Európe začiatkom dvadsiatych rokov 21. storočia. Nevyvolali ho radikálne zmeny politických pomerov ako pri obrazoborectve v minulosti. Išlo o volanie po zmenách v pripomínaní temnej minulosti, o snahy „zmeniť mnemonický režim" ako súčasť širšieho boja za rasovú rovnosť a sociálnu spravodlivosť.[33]

Nová encyklopédia pamäťových štúdií, vydaná na počesť írsko-holandskej profesorky porovnávacej literatúry Ann Rigney, venuje osobitnú pozornosť prepojeniu *pamäti a aktivizmu*. Tento smer skúma, ako utvárajú pamäť aktivisti a aktivistky v ženskom, protinukleárnom, enviromentálnom, odborovom, mierovom atď. hnutí a ako pamäť mobilizuje účastníkov sociálnych hnutí. Sociálne hnutia boli schopné manipulovať oficiálnu pamäť, napríklad žiadať ospravedlnenie za atrocity spáchané minulým politickým režimom. Boli a bývajú úspešné pri konštruovaní kontra-pamäti – protestami v uliciach, alternatívnymi pomníkmi, výstavami a pod., rovnako však aj pri kolektívnom zabúdaní.[34] Pamäť hrá kľúčovú rolu tiež v extrémistických hnutiach, napríklad v neonacizme a neofašizme. Kult Eszter Sólymosi, obete údajnej „rituálnej vraždy" v Tiszaeszlári (1882), využívali v medzivojnovom Maďarsku antisemitskí aktivisti, za studenej vojny západný exil, aj neofašisti v súčasnom Maďarsku odmietajúci demokratickú transformáciu. Šírilo ho (najmä zásluhou inteligencie) množstvo žánrov – výtvarné umenie, poézia, reportáže, politické komentáre, memoáre, rozhlasové programy, verejné ceremónie a populárna kultúra; od roku 1990 dokonca symbolická hrobka. Pamäťové štúdie prispievajú k výskumu fašizmu a iných hnutí.[35]

Pamäť ako koncept zoskupuje celý súbor fenoménov a procesov a vyžaduje precízne analytické kategórie a praktické overovanie. Zaujímavým experimentom bola analýza *mikrodiskurzu z interdisciplinárnej* perspektívy. Desať špecia-

32 PAKIER, Małgorzata – WAWRZYNIAK, Joanna: Memory and Change in Eastern Europe: How Special? In: *Memory and Change in Europe. Eastern Perspectives.* Eds. Pakier, Małgorzata – Wawrzyniak, Joanna. New York – Oxford 2016, s. 8.

33 RIGNEY, Ann: Toxic Monuments and Mnemonic Regime Change. In: *Studies on National Movements,* 2022, roč. 9, s. 7–41.

34 *Dynamics, Mediation, Mobilization. Doing Memory Studies With Ann Rigney.* Eds. Erll, Astrid – Knittel, Susanne – Wüstenberg, Jenny. Berlin – Boston 2024; *Remembering Social Movements. Activism and Memory.* Eds. Berger, Stefan – Scalmer, Sean – Wicke, Christian. London – New York 2021; KELLAND, Lara Leigh: *Clio's Foot Soldiers. Twentieth-Century U. S. Social Movements and Collective Memory.* Amherts – Boston 2018.

35 KÉKESI, Zoltán: *Memory in Hungarian Fascism. A Cultural History*. London – New York 2023.

CSHR 2-2025 - text.indb 21 19.12.2025 17:22:31

listov na pamäť, okrem historikov a sociológov tiež sociolingvisti a kognitívni psychológovia, rozoberali najprv individuálne, potom v skupine trojminútový úryvok z interview so šesťdesiatročnou francúzsky hovoriacou Belgičankou, ktorá hovorí o kolaborácii svojho otca s Nemcami počas druhej svetovej vojny. Teoretické a metodologické rámce zástupcov rôznych disciplín viedli k čiastočne odlišným, no komplementárnym interpretáciám.[36]

Hektický každodenný život, kríza európskeho projektu (migrácie, brexit, vzostup nacionálneho populizmu), dramatické debaty o spoločnej európskej pamäti a identite,[37] ako aj turbulentný vývoj Memory Studies a enormný tlak na produktivitu vedcov vyvolali alternatívu – koncept *pomalej pamäti* (slow memory). Spája sa s poznaním, že potrebujeme spomaliť myslenie, žitie aj spomínanie. Oproti rýchlemu, často povrchnému a masovo sprostredkovanému spomínaniu v digitálnom veku kladie dôraz na hlbšie, reflexívnejšie a dlhodobejšie spôsoby pamätania. Presúva pozornosť od historických udalostí a miest k pomalým, dlhotrvajúcim procesom, od *lieux de mémoire* k *milieux de mémoire*, ku každodenným skúsenostiam a praktikám. Skúma, ako sa v nich odráža pozvoľné, plazivé násilie, klimatické zmeny, demontáž priemyslu, posuny v genderových vzťahoch, nárast dezinformácií, predlžujúce sa konflikty, pretrvávajúce antagonizmy. Namiesto rýchlych jednorazových komemoračných aktov – vybudovanie pomníka, zmena kalendára, premenovanie ulice, zorganizovanie jubilejnej oslavy – študuje, ako sa v kolektívnej pamäti zakoreňujú pomalé veci a procesy.[38]

Kolektívna pamäť v českej a slovenskej vedeckej obci

S novými konceptami v pamäťových výskumoch sa mohli českí a slovenskí historici zoznámiť začiatkom deväťdesiatych rokov (v čase, kedy Pierre Nora so spolupracovníkmi dokončili monumentálne prelomové dielo o *lieux de mémoire*) vďaka pražskému Francúzskemu ústavu pre výskum v spoločenských ve-

36 VAN DE PUTTE, Thomas – HIRST, William: Introduction: Micro-Memories. In: *Memory Studies,* 2025, roč. 18, č. 3, s. 607–619.

37 Zachytáva ich napr. knižná séria *European Remembrance and Solidarity* vydavateľstva Routledge, v ktorej zatiaľ vyšli komparatívne práce o prepojení pamäti s obrazom, s náboženstvom, s obnovou Európy po prvej svetovej vojne a s ekonomickými zmenami po 1989. *Remembering the Neoliberal Turn Economic Change and Collective Memory in Eastern Europe after 1989.* Eds. Pehe, Veronika – Wawrzyniak, Joanna. London – New York 2024.

38 WÜSTENBERG, Jenny: Toward Slow Memory Studies. In: *Critical Memory Studies. New Approaches.* Ed. Kaplan, Brett Ashley. London 2023, s. 59–67; DAVOLIŪTĖ, Violeta – TÖRNQUIST-PLEWA, Barbara – VRZGULOVÁ, Monika: Slow Memory. Perspectives from Central and Eastern Europe. Introduction. In: *Slovenský národopis,* 2024, roč. 72, č. 4, s. 426–432.

CSHR 2-2025 - text.indb 22 19.12.2025 17:22:31

dách a za pomoci Františka Bartoška, českého historika žijúceho v Francúzsku.[39] V marci 1993 sa stretli s francúzskymi kolegami v Prahe na konferencii o pamäti na odboj a kolaboráciu počas druhej svetovej vojny. Medzi inými tu predniesol Štefan Šutaj úvahu o štúdiu historickej pamäti na príklade výskumu slovensko-maďarských vzťahov a maďarskej minority. Nasledovalo stretnutie venované pamäti v postkomunistických režimoch (Paríž, december 1993) a konferencia o pamäti na vojnu a odboj (Stará Lesná, november 1994).[40]

Nové kultúrno-teoretické aspekty spomínania a zabúdania zohľadňovali účastníci spoločnej rakúsko-slovenskej konferencia v apríli 1998 v Smoleniciach. Inicioval ju rodák z Levoče Moritz Csáky, ktorý svojím prístupom k pamäťovej pluralite heterogénneho stredoeurópskeho priestoru ovplyvnil skupinu spoločenských vedcov na Slovensku.[41] O pár rokov neskôr reagovali na diskusie o pamäti svojimi štúdiami Doubravka Olšáková a Radmila Švaříčková Slabáková.[42] Stav memoriálnych štúdií v našom regióne pred viac ako desaťročím bilancovali príspevky v časopise Poľskej akadémie vied *Acta Poloniae Historica* roku 2012, kde o situácii v českých krajinách písala Doubravka Olšáková, o slovenskej Alica Kurhajcová.[43] Teoretické koncepty priblížili predovšetkým Jan Tuček, Jan Horský, Jiří Šubrt, Elena Mannová, Dušan Lužný a Jan Váně a vzhľadom na miesta pamäti najmä Vojtěch Kessler.[44]

---

39 Za upozornenie na dôležitú „francúzsku stopu" pri prvých česko-slovenských vedeckých pamäťových akciách po roku 1989 ďakujem prof. Štefanovi Šutajovi.

40 Príspevky zo spomínaných konferencií boli publikované v Prahe (*Cahiers du CeFReS* 1995, č. 6; francúzska verzia vyšla roku 1997) a v Paríži (časopis *La Nouvelle Alternative* 1993, č. 32 a 1995, č. 37 a 38); ŠUTAJ, Štefan: K možnostiam výskumu historickej pamäte. In: *Dějiny a paměť – odboj a kolaborace za druhé světové války*. *Cahiers du CeFReS,* 1995, č. 6, s. 17–25; ŠUTAJ, Štefan – ŠUTAJOVÁ, Jana: Nové typy prameňov vo výskume súčasných dejín (sociálno-historická metóda vo výskume etnicity). In: *Historický časopis,* 2024, roč. 72, č. 2, s. 193–222, o vplyve francúzskej historickej školy na s. 205.

41 Výstupom zo smolenickej konferencie bol zborník *Kolektívne identity v strednej Európe v období moderny.* Eds. Csáky, Moritz – Mannová, Elena. Bratislava 1999. Vyšiel aj v anglickej verzii. K životnému jubileu prof. Csákyho vyšlo osobitné číslo časopisu OS: Pamäť viacjazyčného priestoru. Eds. Mannová, Elena – Puková, Andrea. In: *OS – Fórum občianskej spoločnosti,* 2006, roč. 10, č. 1–2.

42 OLŠÁKOVÁ, Doubravka: K diskusi o paměti v českém kontextu „druhého života". In: *Dějiny – teorie – kritika,* 2004, č. 1, s. 269–280; ŠVAŘÍČKOVÁ SLABÁKOVÁ, Radmila: O paměti, historii, vědomí a nevědomí. In: *Dějiny – teorie – kritika,* 2007, č. 2, s. 232–255.

43 OLŠÁKOVÁ, Doubravka: From Legacy and Tradition to *lieux de mémoire.* In: *Acta Poloniae Historica,* 2012, roč. 106, s. 59–76; KURHAJCOVÁ, Alica: Historical Memory Research in Slovakia. In: Tamže, s. 77–98.

44 TUČEK, Jan: Paměť, s. 244–257; HORSKÝ, Jan – TUČEK, Jan: Paměť jako objekt teoretické analýzy, s. 115–140; súborné vydanie starších textov Jiřího Šubrta na tému čas, pamäť a procesuálny prístup v historickej sociológii vyšlo roku 2024 – ŠUBRT, Jiří: *Time, Memory, and the Processual Approach in Historical Sociology.* Ed. Císař Brown, Lucy. Praha 2024; MAN-

CSHR 2-2025 - text.indb 23 19.12.2025 17:22:31

Historiografické prehľady vývoja odboru zhrnul Miroslav Michela v príručke *Základní problémy studia* (2014), novšie Antonín K. K. Kudláč v zborníku *Cestami mnémosyné* (2021) a František Stellner s kolektívom vo vysokoškolskej učebnici (2023).[45] Vojtěch Ripka a Kamil Činátl sumarizovali, ako sa prejavil pamäťový boom v Česku (prekladmi, komentovanou čítankou,[46] štúdiami), ako plaforma Dějiny ve veřejném prostoru od roku 2017 prepája teóriu a prax archivárov, historikov, múzejníkov, didaktikov a učiteľov a aké sú aktuálne prístupy k výskumu pamäti.[47] Radmila Švaříčková Slabáková skúmala, aké rôzne stratégie používajú českí a poľskí vedci pri implementovaní konceptov Memory Studies.[48] Táto olomoucká profesorka prináša do pamäťových štúdií mikro-perspektívu intímneho priestoru rodiny – skúma rodinu ako najdôležitejšiu spomienkovú komunitu. Upozorňuje, že Family Memory nebola systematicky využívaná ako analytický nástroj.[49] O mediálnom historizme a posune od kolektívnej k mediálnej pamäti uvažuje David Klimeš.[50] Za mimoriadne užitočnú považujem knihu Kamila Činátla a Václava Sixtu *Public history : praktiky, média, instituce*.[51] Autori zdôrazňujú všadeprítomnosť obrazov minulosti, význam

NOVÁ, Elena: *Minulosť ako supermarket? Spôsoby reprezentácie a aktualizácie dejín Slovenska.* Bratislava 2019; LUŽNÝ, Dušan – VÁNĚ, Jan: Koncept kolektivní paměti – základní východiska a závěry. In: *Historický časopis,* 2017, roč. 65, č. 4, s. 577–590; KESSLER, Vojtěch: Práce s místy paměti coby součástí „paměťových studií". In: *Místa paměti druhé světové války a jejich proměna.* Eds. Pažout, Jaroslav – Syrný, Marek. Liberec – Banská Bystrica 2024, s. 15–30.

45 MICHELA, Miroslav: Paměťové studia. In: ČECHUROVÁ, Jana – RANDÁK, Jan a kol.: *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin.* Praha 2014, s. 610–628; HLAVAČKA, Milan: Místa paměti. In: Tamže, s. 602–609; KUDLÁČ, Antonín K. K.: Paměť v současné české historiografii. In: *Cestami mnémosyné. Paměť a identita v moderních českých dějinách.* Ed. Kudláč, Antonín K. K. Pardubice 2021, s. 9–36; STELLNER, František a kol.: *Úvod do studia historie.* Praha 2023.

46 *Paměť a trauma pohledem humanitních věd. Komentovaná antologie teoretických textů.* Ed. Kratochvil, Alexander. Praha 2015.

47 RIPKA, Vojtěch – ČINÁTL, Kamil: Úvod: Aktuální přístupy k výzkumu paměti. (Zkušenosti z fóra Dějiny ve veřejném prostoru II, 2020). In: *Dějiny – teorie – kritika,* 2022, č. 2, s. 181–193.

48 ŠVAŘÍČKOVÁ SLABÁKOVÁ, Radmila: Between Old Traditions and New Approaches. Locating Oral History and Memory Studies in East Central Europe. In: *Slovenský národopis,* 2021, roč. 69, č. 2, s. 205–218.

49 ŠVAŘÍČKOVÁ SLABÁKOVÁ, Radmila: Family memory as a prospective field of memory studies. Past, present, future. In: *Family Memory. Practices, Transmissions and Uses in a Global Perspective.* Ed. Švaříčková Slabáková, Radmila. New York – London 2021, s. 1–23.

50 KLIMEŠ, David. Kdo tu debatuje o 8. květnu? Vývoj zastoupení historiků a dalších aktérů v médiích v éře mediálního historismu. In: *Moderní dějiny. Časopis pro dějiny 19. a 20. století,* 2022, roč. 30, č. 1, s. 103–118.

51 ČINÁTL, Kamil – SIXTA, Václav: *Public history: praktiky, média, instituce.* Praha 2024.

CSHR 2-2025 - text.indb 24 19.12.2025 17:22:31

mediálneho sprostredkovania kultúry spomínania a demokratizáciu produkcie historických obsahov a významov. Prinášajú konkrétne návrhy, ako možno intervenovať do kultúry spomínania z pozície humanitných vied a pamäťových inštitúcií.

Mnohostrannosť a komplexnosť procesov spomínania môže niekedy výstižnejšie znázorňovať literatúra než jednodimenziálne diskurzy o identitách a pamäti. Zaujal ma zborník literárnych vedcov o spomienkových naratívoch v strednej Európe.[52] Vzhľadom na tému ročenky upozorňujem tiež na štúdiu Dobroty Pucherovej o súčasnej slovenskej literatúre z hľadiska stredoeurópskej postkoloniality. Analyzovala okrem iného divadelnú hru *Povstanie*, ktorú divadlo Aréna v Bratislave pripravilo k 70. výročiu SNP. Išlo o divadelnú koláž dramatických textov od siedmich slovenských a českých autorov. Režisérka Sláva Daubnerová inscenovala interpretácie povstania, ako sa menili v čase, vrátane alternatívnych a potlačených naratívov. Literárna vedkyňa Pucherová zaradila túto originálnu hru do postkoloniálnej a postimperiálnej (tu postsovietskej) európskej literatúry 21. storočia, pretože demontuje totalizujúce naratívy a odkrýva zabudnuté príbehy.[53]

Od spomínanej bilancie Doubravky Olšákovej a Alice Kurhajcovej z roku 2012 pribudlo veľa nových parciálnych textov, najmä o pomníkovej kultúre, jubileách, rituáloch, premenovávaní verejného priestoru. Špeciálne oslavám Slovenského národného povstania a ich politickej inštrumentalizácii sa venovali Elena Mannová,[54] Miroslav Michela,[55] Michal Kšiňan,[56] Adam Hudek,[57]

52 *Zwischen nationalen und transnationalen Erinnerungsnarrativen in Zentraleuropa.* Eds. Dorn, Lena – Nekula, Marek – Smyčka, Václav. Berlin – Boston 2021.

53 PUCHEROVÁ, Dobrota: Theorising Central European Postcoloniality. A Postcommunist Reading of 21st Century Literature from Slovakia. In: *Taking Stock – Twenty-Five Years of Comparative Literary Research.* Eds. Bachleitner, Norbert – Hölter, Achim – McCarthy, John A. Leiden, 2020, s. 307–337.

54 MANNOVÁ, Elena: Jubilejné kampane a prekódovanie Slovenského národného povstania. In: MANNOVÁ, Elena: *Minulosť ako supermarket?,* s. 172–205.

55 MICHELA, Miroslav: Gefeierte und Verdammte. Der Slowakische Nationalaufstand 1944 als nationaler Erinnerungsort. In: *S:I.M.O.N. – Shoah: Intervention. Methods. Documentation,* 2017, roč. 4, č. 1, s. 78–92; MICHELA, Miroslav: Kult osobnosti a legitimizačné stratégie politikov v kontexte osláv SNP v rokoch 1945–1954. In: *Kultúrne dejiny,* 2020, roč. 11, Supplement, s. 307–328; MICHELA, Miroslav: Oslavy výročí Slovenského národného povstania a utváranie novej socialistickej spoločnosti v 40.–50. rokoch 20. storočia. In: *Slovenské národné povstanie – medzi minulosťou a odkazom pre dnešok.* Ed. Syrný, Marek. Banská Bystrica 2020, s. 25–36.

56 KŠIŇAN, Michal a kol.: *Komunisti a povstania. Ritualizácia pripomínania si protifašistických povstaní v strednej Európe (1945–1960).* Kraków 2012.

57 HUDEK, Adam. Der Slowakische Nationalaufstand – Geschichte und Wahrnehmung. In: *„Es lebe unsere gerechte Sache!" Der Slowakische National Aufstand, 29. August bis 27. Oktober*

CSHR 2-2025 - text.indb 25 19.12.2025 17:22:31

Matej Berlanský,[58] etnologička Monika Vrzgulová[59] a vo viacerých príspevkoch plzenskí politológovia Vladimír Naxera a Petr Krčál.[60] Pomníky opísal Marek Syrný[61] a literárne podoby povstania v desaťročí po vojne analyzovala historickou optikou Marína Zavacká[62] – všímala si politické preferencie, propagované rolové modely, ideály a normy. V súvislosti s pripomínaním SNP je potrebné zaregistrovať štúdiu chorvátskej politologičky Ljiljany Radonić porovnávajúcu múzeá v Banskej Bystrici a v Jasenovaci.[63]

„Menné zoznamy" a najmä nadmerný poznámkový aparát by som v tejto štúdii rada obmedzila, ale pri súčasnom scientometrickom hodnotení vedy

---

1944. Eine Ausstellung der Gedenkstätte Deutscher Widerstand. Berlin 2016, s. 120–170; HUDEK, Adam: The Unlucky Seven. Too Many Controversies Around the Celebration of the Seventieth Anniversary of the Slovak National Uprising in August 2014. In: *Cultures of History Forum*, 2015, s. 1–16, online in: https://www.cultures-of-history.uni-jena.de/debates/the-unlucky-seven (28. 7. 2025).

58 BERLANSKÝ, Matej: Ideový obsah osláv 20. výročia Povstania. In: *Historický časopis,* 2017, roč. 65, č. 3, s. 515–539.

59 VRZGULOVÁ, Monika: Komu patrí Slovenské národné povstanie? In: POPELKOVÁ, Katarína a kol.: *Čo je sviatok v 21. storočí na Slovensku?* Bratislava 2014, s. 66–108; VRZGULOVÁ, Monika: Repräsentationen des Nationalaufstands in der Slowakei nach 1989. In: *Partisanen im Zweiten Weltkrieg. Der Slowakische Nationalaufstand im Kontext der europäischen Widerstandsbewegungen.* Eds. Zückert, Martin – Zarusky, Jürgen – Zimmermann, Volker. Göttingen 2017, s. 297–312.

60 NAXERA, Vladimír – KRČÁL, Petr: Oslavy výročí Slovenského národního povstání v Banské Bystrici v roce 2016 jako legitimizační nástroj představ slovenských politiků. In: *Acta Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni*, 2016, roč. 8, č. 2, s. 31–42; NAXERA, Vladimír – KRČÁL, Petr: The Slovak National Uprising as a national treasure? Interpretation and legacy of the SNU in Slovak political discourse and national mythology. In: *Annual of Language & Politics and Politics of Identity*, 2016, roč. 10, č. 1, s. 83–102; NAXERA, Vladimír – KRČÁL, Petr: Perceptions of Slovak Politicians and their Discursive Reification at the Celebrations of the Slovak National Uprising in 2016. In: *Studia Politica. Romanian Political Science Review*, 2017, roč. 17, č. 2, s. 279–294; NAXERA, Vladimír – KRČÁL, Petr: Všichni proti jednomu? „Anti-kotlebovský" diskurz na oslavách výročí SNP 2017. In: *Central European Journal of Politics*, 2017, roč. 3, č. 2, s. 26–38; NAXERA, Vladimír – KRČÁL, Petr: Oslavy výročí Slovenského národního povstání jako platforma pro vytváření obrazů nepřátel Slovenska. In: *Mezinárodní vztahy,* 2020, roč. 55, č. 1, s. 5–20; NAXERA, Vladimír – KRČÁL, Petr: *„Celebrating Liberation": The Commemoration and Instrumentalisation of the End of the Second World War in Contemporary Czech and Slovak Politics.* Berlin 2021.

61 SYRNÝ, Marek: Historická pamäť a miesta pamäti odboja a Slovenského národného povstania na Slovensku – minulosť a súčasnosť. In: *Místa paměti druhé světové války a jejich proměna.* Eds. Pažout, Jaroslav – Syrný, Marek. Liberec – Banská Bystrica 2024, s. 107–152.

62 ZAVACKÁ, Marína: Literárne podoby Slovenského národného povstania v prvej povojnovej dekáde. In: *Slovenská literatúra*, 2024, roč. 71, č. 5, s. 494–511.

63 RADONIĆ, Ljiljana: Slovak and Croatian invocation of Europe. The Museum of the Slovak National Uprising and the Jasenovac Memorial Museum. In: *Nationality Papers*, 2014, č. 3, s. 489–507.

CSHR 2-2025 - text.indb 26 19.12.2025 17:22:31

(keď nestačí oceniť autora či autorku v texte) nevidím iné východisko. Pozrime sa bližšie na niektoré obsahy, posolstvá a výzvy najnovších trendov, smerov či pojmov v pamäťových štúdiách.

Nová kultúra spomínania – od hrdinov k obetiam a mnemonická solidarita

Po ozbrojených konfliktoch sa neuctievala pamiatka *všetkých* padlých. Inak sa vyvíjal kult padlých na strane víťazov a inak na strane porazených. Po čiastočnej zmene politických pomerov niekdajší porazení mohli verejne pripomínať svoj boj a porážku označovať za morálne víťazstvo. (Napríklad v Uhorsku za dualizmu musel cisár strpieť oslavovanie hrdinov protihabsburskej maďarskej revolúcie 1848/49.)[64] V súvislosti s témou spomínania však nejde o obete vojen, povstaní a povojnových represií, ale o *obete víťazných kultúr pamäti*.[65] (V prípade osláv SNP pred rokom 1989 sa marginalizovala účasť vojska a nekomunistického a sčasti aj komunistického odboja, no hlavne sa zabúdalo na obete partizánskych atrocít.)

Dominantné ideály povojnovej pamäti v päťdesiatych rokoch 20. storočia stelesňovali mužskí hrdinovia, publikum sympatizovalo viac s víťazmi než s obeťami a porazenými. Počas šesťdesiatych rokov prišlo k obratu. Proces s Eichmannom (1961) a frankfurtský súd s dozorcami koncentračného tábora Auschwitz-Birkenau (1963–1965), kde zohrali zásadnú úlohu okrem dokumentov osobné svedectvá, stáli na začiatku identifikácie s utrpením obetí a preživších Židov. Spočiatku najmä v západnom Nemecku, no protestujúca generácia 1968 rozšírila empatiu s obeťami po celom svete. Od deväťdesiatych rokov rástla celosvetová citlivosť voči obetiam sexuálneho násilia, napr. v občianskej vojne v Juhoslávii alebo v Rwande.[66]

Do centra kolektívnych pamätí sa postupne dostávala *solidarita s obeťami*. Namiesto hrdinstva sa zdôrazňovalo utrpenie, a tým získavala skupina, ktorá ho prežila, silnú identitu a verejné uznanie. Pamäť na obete však môže mať roz-

64 MACHO, Peter a kol.: *Revolúcia 1848/49 a historická pamäť.* Bratislava 2012.

65 Maciej Górny na túto problematiku upozorňuje pri porovnávaní osláv poľského protiruského povstania 1863 a osláv americkej občianskej vojny („vojna Severu proti Juhu") 1861–1865. GÓRNY, Maciej. Gloria victis. Porážka, paměť a kultura na obou stranách Atlantiku. In: *Historiografie, sociologie a politika paměti.* Eds. Gjuričová, Adéla – Nodl, Martin – Urbánek, Vladimír. Praha 2024, s. 125–142, najmä s. 139.

66 LIM, Jie-Hyun: Mnemonic solidarity and global memory formation after World War II. In: *The Routledge companion to world literature and world history.* Ed. Hawas, May. London 2018, s. 266–276.

CSHR 2-2025 - text.indb 27 19.12.2025 17:22:31

dielny význam, môžeme si pripomínať vlastné alebo cudzie kolektívne traumy. V postsocialistických krajinách hrá zásadnú rolu „vlastné" kolektívne utrpenie. Po páde komunistickej teleológie dejín s jej utopistickými víziami budúcnosti nastúpil trend obnovovania tradícií a revidovania minulosti. Nové slobody spomínať často viedli k oživovaniu starých krívd, ktoré muselo pretrpieť vlastné etnikum. Historický panteón hrdinov bol mnohokrát nahrádzaný kánonom sústredeným na obete – takmer vždy z vlastných radov.[67]

Starostlivo pestované mýty o masovom protifašistickom odboji, o úzkych zločineckých elitách a hrdinskom odboji širokých ľudových vrstiev dostávajú postupne všade trhliny. Zatiaľ však možno hovoriť o jednoznačnej europeizácii spomínania na holokaust, len pokiaľ ide o *páchateľov*: genocídu spáchali „Nemci", prípadne „tí druhí" (napríklad ruská, ale miestami aj poľská propaganda pripisuje strážnu službu v Auschwitzi „Ukrajincom").[68] Rozpravy o zdieľaných európskych zodpovednostiach sa ešte neetablovali ako mainstream, v dnešných historických politikách európskych štátov stále dominuje snaha obhajovať vlastnú nepoškvrnenosť a nepripúšťať spoluzodpovednosť.

U nás sme po roku 1989 zvykli hovoriť, že komunistická ideológia a štátna politika tabuizovali holokaust. Nehodil sa ani do triedneho, ani do národného naratívu. Jeho vytesnenie z komunikatívnej aj kultúrnej pamäti Slovákov a Čechov však umožnili aj (alebo hlavne?) spoločenské postoje s antisemitskými a nacionalistickými stereotypmi.[69] Vhodným prostriedkom, ako hovoriť o holokauste na Slovensku a osloviť pritom nežidovskú majoritu s pozitívnou správou, sa stali záchrancovia. Predstavujú síce výraznú menšinu v pomere k mlčiacej, profitujúcej a kolaborujúcej majorite v ľudáckej republike, ale odpútavajú pozornosť verejnosti od otázok spoluúčasti na holokauste.[70]

67 Podrobnejšie aj s odkazmi na literatúru MANNOVÁ, Elena: *Minulosť ako supermarket?*, s. 383–385.

68 Za upozornenie na pripisovanie zodpovednosti za holokaust nielen „Nemcom" ďakujem posudzovateľovi/ke štúdie.

69 Peter Hallama sa zaoberá otázkou, či marginalizácia holokaustu nepramení skôr z českého nacionalizmu, heroizmu a antisemitizmu – teda z postojov a náhľadov spoločnosti – než z jasnej politickej agendy vedúcich predstaviteľov štátu. HALLAMA, Peter: *Národní hrdinové – židovské oběti. Holokaust v české kulturní paměti.* Praha 2020 (nemecký originál vyšiel 2015).

70 BLAŠČÁK, Fedor – GYÁRFÁŠOVÁ, Oľga – HLAVINKA, Ján – VRZGULOVÁ, Monika: *Ľudácka Slovenská republika rokov 1939–1945 a holokaust v kolektívnej historickej pamäti slovenskej spoločnosti. Správa z komparatívneho výskumu 2023–2013.* Bratislava 2023, s. 47.

CSHR 2-2025 - text.indb 28 19.12.2025 17:22:31

Holokaust, gulag a transnacionálne spomínanie

Spomínanie na holokaust sa stalo v epoche ideologických neistôt nielen mierkou pre takmer každú skúsenosť obete, ale všeobecnou mierkou humanistických a univerzalistických identifikácií a základom pre globálnu politiku ľudských práv. Nemecký historik Dan Diner varoval pred univerzalizáciou a odhistorizovaním holokaustu, pretože takýto prístup sa vzďaľuje otázkam na historický kontext konkrétnych páchateľov a obetí. Zo selektívnej a na emócie viazanej pamäti totiž dejinné súvislosti vypadávajú. Komemorácia nevyžaduje adekvátne objasnenie katastrofy, postačí esteticky znázornený obraz obetí. Lenže vysvetľovať holokaust antisemitizmom je málo, treba pridať agresívnu vojnu a koloniálne plánovanie. Ak chceme porozumieť systematickému vyvražďovaniu Židov, musíme sa zaoberať modernizáciou, kolonializmom, treťou ríšou a politickou ekonómiou. No na tieto kategórie sa nespomína.[71] Univerzálny moralistický diskurz o *obetiach bez rozdielu* a vytŕhanie historických udalostí z kontextu má svoje následky. Aj v Nemecku, v krajine „negatívnej pamäti", ktorá nezamlčuje ani nepokrýva vinu a zodpovednosť za holokaust, smeruje k diskusiám o kompenzáciách pre obete spojeneckého bombardovania a povojnového vyháňania.[72]

Chápanie holokaustu ako jedinečného „civilizačného zlomu" vedie ku konfliktu so skúsenosťami iných obetí. S rozšírením Európskej únie o východný blok sa objavili zo strany nových členov ďalšie výzvy – integrovať do európskej pamäti aj iné zločiny, a to zločiny komunizmu. Európske spomínanie však zostáva asymetrické. Snahy o budovanie spoločnej pamäti idú väčšinou zhora. Pri 60. výročí konca druhej svetovej vojny roku 2005 vyhlásilo Valné zhromaždenie OSN 27. január (výročie oslobodenia Auschwitzu) za *Medzinárodný deň pamiatky obetí holokaustu*, ktorý je všeobecne oficiálne akceptovaný.[73] Podstatne menej sa presadil *Európsky deň pamiatky obetí stalinizmu a nacizmu* 23. au-

71 DINER, Dan. Den *Zivilisationsbruch* erinnern. Über Entstehung und Geltung eines Begriffs. In: *Zivilisationsbruch und Gedächtniskultur. Das 20. Jahrhundert in der Erinnerung des beginnenden 21. Jahrhunderts.* Ed. Uhl, Heidemarie. Innsbruck 2003, s. 17–34; SNYDER, Timothy: Commemorative causality. In: *Eurozine* 6. 6. 2013, online in: https://www.eurozine.com/commemorative-causality/ (1. 8. 2025).

72 RADONIĆ, Ljiljana: Transnationale Erinnerug. In: *Handbuch Sozialwissenschaftliche Gedächtnisforschung, Band 2,* s. 532.

73 Na Slovensku poslanci už predtým, v roku 2001, schválili návrh zákona, ktorý určil 9. september (dátum vydania Židovského kódexu v roku 1941) ako pamätný Deň obetí holokaustu a rasového násilia. Pamätný deň rómskeho holokaustu 2. august (vyvraždenie Rómov v Auschwitzi-Brezinke) vyhlásil Európsky parlament roku 2015; na Slovensku sa verejne pripomína „zdola", z iniciatívy občianskeho združenia In Minorita už od roku 2005.

CSHR 2-2025 - text.indb 29 19.12.2025 17:22:31

gust (uzavretie paktu Molotov – Ribbentrop roku 1939).[74] Stavia totiž na jednu úroveň obete oboch systémov, a tým aj oba systémy. Tento pamätný deň prispieva k oživovaniu mýtov obeti. Dnešné pripomínanie stalinských zločinov znovu nesie nebezpečenstvo presunutia viny na cudziu moc a konštruovania národných príbehov obetí v dôsledku krutého útlaku zvonka. Pamäť obetí komunizmu často sprevádza delegitimizovanie protifašistického odboja, pokusy o rehabilitovanie kolaborantov s nacizmom a revizionistické prepisovanie histórie.[75]

Americký historik Charles S. Maier uvažuje o pripomínaní nacizmu a komunizmu ako o dvoch typoch historickej pamäti s rozdielnym politickým „polčasom rozpadu". Angažovanú „horúcu pamäť" na nacionálny socializmus ovplyvňuje podľa jeho názoru fakt, že hitlerovský režim (na rozdiel od stalinského) rozpútal hrozivú svetovú vojnu, že holokaust sa stal signifikantným pre celé 20. storočie, že obete nacizmu pripomína celá sieť memoriálnych miest i politiky reparácií a predovšetkým, že pamäť na systematický, *cielený* nacistický teror v Európe oživuje dnes menej difúzna komunita obetí a ich potomkov. Stalinský stochastický, *náhodný* teror (predvídateľný pre celok, ale nie pre jednotlivcov) má kratší polčas rozpadu a zanecháva „chladnú pamäť". Autor upozorňuje tiež na rozdielne „morálne otázky", ktoré sa vynárajú pri pripomínaní spolupáchateľstva mlčiacich svedkov oboch režimov a hanby (nie viny) potomkov.[76]

Spoločnú európsku pamäť prekrývajú stále nevyriešené pamäťové konflikty medzi jednotlivými štátmi regiónu. Lieux de mémoire tu viac rozdeľujú ako spájajú. V západnej Európe viedla postupne politika oficiálneho ospravedlňovania a ľútosti k moralizujúcemu naratívu o „povinnosti spomínať". No model pamäti podľa západného strihu málo zohľadňuje skúsenosti zo života v komunistických režimoch: systematické vykoreňovanie ľudí, prenasledovanie elít a „nepriateľských" spoločenských vrstiev, vyháňanie minorít, meniace sa hranice a zloženie obyvateľstva, inštitucionálnu diskontinuitu, zmenu mocenských centier, nedemokratickú politickú kultúru. Je otázne, kto sa tu má s kým zmierovať.

74 Nazývaný je tiež Medzinárodným dňom čiernej stužky. Rozhodol o ňom Európsky parlament roku 2009. Neskôr, za poľského predsedníctva, ju Európska rada navrhla premenovať na Európsky deň pamiatky obetí všetkých totalitných a autoritatívnych režimov (2011). RADONIĆ, Ljiljana: Transnationale Erinnerug, s. 535.

75 UHL, Heidemarie: Holocaust memory and the logic of comparison. In: *Remembrance and Solidarity Studies* 5, December 2016, s. 238–243, online in: https://enrs.eu/uploads/media/5c24d1cb10e15-studies5-holocaust.pdf (1. 8. 2025).

76 MAIER, Charles S.: Hot Memory... Cold Memory. On the Political Half-Life of Fascist and Communist Memory. In: Tr@nsit online, 2002, č. 22, online in: https://www.iwm.at/transit-online/hot-memory-cold-memory-on-the-political-half-life-of-fascist-and (23. 9. 2025). Za upozornenie na túto prácu ďakujem Maríne Zavackej.

CSHR 2-2025 - text.indb 30 19.12.2025 17:22:31

Dialogické spomínanie ako šanca

Rôzne typy historického vedomia sa vyvíjali v odlišných pamäťových režimoch. Najčastejšie šlo o *antagonistické* formy pamäti, najmä nacionalistické, v ktorých vystupujeme „my" a „oni" z ideologických pozícií. *Kozmopolitné* podoby pamäti dominujú v múzeách a v mnohých oficiálnych pamäťových diskurzoch, kde sa „my" od „nich" odlišujú z hľadiska ľudských práv a demokratických hodnôt. Niektorí historici vyzývajú k prechodu od antagonistického k *agonistickému* pamäťovému režimu, ktorý odmieta nezmieriteľné spomínanie a prispieva k obrane pluralistických demokratických politických kultúr. Nerozdeľuje aktérov podľa normatívnych kritérií na „dobrých" a „zlých". Snaží sa pochopiť nielen obete, ale aj páchateľov a mlčiacu väčšinu, nevylučovať ich z debaty a rekonštruovať pamäť všetkých skupín spoločnosti. Ide o to, aby sa rozličné skupiny uznávali ako „iní", nie ako nepriatelia.[77]

Verejné rozpravy o historickej pamäti prinášajú šancu kritickej sebareflexie. Historici sa v nich snažia nehovoriť o vine predkov, ale o ich zodpovednosti. Upozorňujú, že dnes nie sme zodpovední za činy našich predchodcov, ale sme *zodpovední za svoje postoje* k týmto činom. No historici nie sú „majiteľmi" historickej pamäti a procesy spomínania ovplyvňujú len v malej miere. Môžu však prispieť k ich kultivácii, napr. dešifrovaním stereotypov a mýtov, ktoré sú v krízových časoch oživované a aktualizované. Sprostredkovaniu historickej zodpovednosti by mala slúžiť muzealizácia, školstvo a iné vzdelávacie aktivity, reformy občianskeho kalendára, súdy a politické akcie smerujúce k nápravám krívd minulosti – reparácie, reštitúcie, oficiálne ospravedlňovania, zriaďovanie historických komisií a pod.[78] V konečnom dôsledku však ide o moc, legitimitu, teda o kultúrnu hegemóniu a o rozhodovanie, „koho spomínanie platí" a kto profituje zo zabúdania. Je otázne, nakoľko sú pamäťové stratégie jednotlivých vlád efektívnymi nástrojmi na budovanie mierumilovných spoločností, či sa namiesto kontrolovania zločinov z nenávisti nemajú viac zameriavať na sociálne vzťahy a súdržnosť spoločnosti.[79]

Pamäťové diskurzy takmer vždy poskytujú argumenty pre normatívne morálne rozpravy a tie určujú individuálne a kolektívne akcie. (Pritom pamäť môže byť zdrojom nenávisti, násilia a rozdeľovania, rovnako ako môže byť terapiou

77 BERGER, Stefan: *History and Identity. How Historical Theory Shapes Historical Practice.* Cambridge 2022, s. 153, 173–174.

78 Podrobnejšie napr. *Mediating Historical Responsibility. Memories of 'Difficult Pasts' in European Cultures.* Eds. Bartolini, Guido – Ford, Joseph. Berlin – Boston 2024.

79 GENSBURGER, Sarah – LEFRANC, Sandrine: *Beyond Memory. Can We Really Learn From the Past?* Palgrave 2020, s. 108–110.

CSHR 2-2025 - text.indb 31 19.12.2025 17:22:31

a prostriedkom na integráciu.) Príbehy o druhej svetovej vojne sa spájajú s pacifistickým diskurzom; naratívy o holokauste s témou tolerancie a s potrebou bojovať proti antisemitizmu, rasizmu a homofóbii; rozprávania o minulých totalitných režimoch (ktoré vyvolávajú u občanov slabý ohlas) s témou slobody. V tejto súvislosti historická pamäť nemá len retrospektívnu a prezentistickú rolu – teda zabezpečovať kontinuitu skupiny oslavovaním jej príbehu, ale slúži aj účelom orientovaným na budúcnosť a akciu.[80]

Etický rozmer novej kultúry spomínania, ktorý sa presadzoval v predošlých dvoch-troch desaťročiach, spočíval v skutočnosti, že namiesto politických ideológií sa vyzdvihovala všeobecná *hodnota ľudských práv*. Po oficiálnom uznaní extrémneho poníženia ľudskej dôstojnosti v holokauste sa v Európe čoraz viac pripomínali ľudské práva, príp. prestávalo sa zatajovať ich porušovanie. Pritom spomínanie na udalosti, na ktoré by sme najradšej zabudli, nezodpovedá antropologickej potrebe alebo zabezpečeniu identity jednotlivca či skupiny.

Existujú pravidlá, ktoré by umožnili prekonať konkurovanie a rozdelenie kolektívnych pamätí v rámci jednej spoločnosti aj medzi krajinami? Je možné „dekolonizovať" západnú pamäť?[81] Dá sa korektne zúčtovať s tienistými stránkami? Aj v dnešnej digitálnej ére s enormnými úložnými kapacitami a s novými možnosťami, ako uchovávať a vyvolávať stopy minulosti? Aj v čase, keď je stále menej obsahov zdieľaných takmer všetkými jednotlivcami spoločnosti?

Odborníci na historickú pamäť odporúčajú niekoľko pravidiel na konsenzuálne zaobchádzanie s minulosťou:[82]

Vždy je dôležitá perspektíva a porozumenie konajúcim aktérom, potreba neobmedzovať sa na príbehy, v ktorých víťazstvo jednej skupiny potenciálne hrozilo záhubou druhej. Vyhýbať sa toxickému spôsobu výkladu minulosti ako stretu dobra a zla (dobro = my). Zásadou korektného spomínania je vyhýbať sa čierno-bielemu videniu a démonizovaniu páchateľov. Ak z nich totiž robíme monštrá, dávame najavo, že s nimi nemáme, resp. naši predkovia nemohli mať nič spoločné.

80 VAN DE PUTTE, Thomas: *Outsourcing the European Past,* s. 130.

81 FORSDICK, Charles – MARK, James – SPIŠIAKOVÁ, Eva: Introduction: From Populism to Decolonisation: How We Remember in the Twenty-First Century. In: *Modern Languages Open,* 2020, roč. 17, č. 1, s. 1–34.

82 ASSMANN, Aleida: The Transfomative Power of Memory. In: *Memory and Change in Europe. Eastern Perspectives.* Eds. Pakier, Małgorzata – Wawrzyniak, Joanna. New York – Oxford 2016, s. 23–37; PAKIER, Małgorzata – WAWRZYNIAK, Joanna: Memory and Change in Eastern Europe: How Special? In: Tamže, s. 1–20; BERGER, Stefan: *History and Identity,* s. 174–175; MANNOVÁ, Elena: *Minulosť ako supermarket?,* s. 394–401.

CSHR 2-2025 - text.indb 32 19.12.2025 17:22:31

Akademická historiografia má vysvetľovať, ako sa stalo, že sa ľudia začali v určitom okamihu identifikovať primárne konfesionálne či nacionálne a táto identifikácia prevážila nad stavovskou, profesionálnou, lokálnou a pod. Je potrebné zbaviť sa rigidného, stereotypného uvažovanie o druhých – prirýchlo odsúdime a morálne pohoršenie nám dáva vedomie nadradenosti. Je potrebné odmietnuť esencializmus, teda presvedčenie, že veci majú svoju danú podstatu, ktorú správnou metódou môžeme odhaliť a objektívne popísať.

Aleida Assmann píše o „dialogickom spomínaní", ktoré sa vyhýba súťaženiu obetí, politickej inštrumentalizácii a poukazovaniu na vinu druhého (čím sa automaticky zmenšuje alebo zahladzuje vlastná vina).[83] Cesta od rozdeľujúceho spomínania k zdieľanému vedie cez rozlišovanie spomienky na prežité od historicko-politického argumentovania (jedna spomienka môže vyvolať rôzne výklady), cez zohľadňovanie kontextu (aby sme videli za zenit vlastného utrpenia) a cez spoznanie a uznanie bolesti iných. Dialogické spomínanie prekračuje hranice národnej pamäti. Európania prežili množstvo traumatických udalostí. Treba ich poznať a rešpektovať. No ešte dôležitejšie ako to, čo prežili, je to, aké poznanie z toho získali. Najmä dnes, keď prebieha nová vojna o pamäť, zabúdanie na najlepšie zdokumentovanú vojnu v dejinách – druhú svetovú.[84]

POUŽITÉ PRAMENE

Literatúra

ASSMANN, Aleida: *Das neue Unbehagen an der Erinnerungskultur. Eine Intervention.* München 2013

ASSMANN, Aleida: *Der europäische Traum. Vier Lehren aus der Geschichte.* München 2018

ASSMANN, Aleida: The Transfomative Power of Memory. In: *Memory and Change in Europe. Eastern Perspectives.* Eds. Pakier, Małgorzata – Wawrzyniak, Joanna. New York – Oxford 2016, s. 23–45

BERGER, Stefan: *History and Identity. How Historical Theory Shapes Historical Practice.* Cambridge 2022

83 ASSMANN, Aleida: *Das neue Unbehagen an der Erinnerungskultur. Eine Intervention.* München 2013, s. 195–203; ASSMANN, Aleida: *Der europäische Traum. Vier Lehren aus der Geschichte.* München 2018, s. 128–142.

84 Text vznikol na Historickom ústave SAV, v. v. i. s podporou grantu APVV-22-0205 Problémy dejín historiografie a myslenia o dejinách na Slovensku. Autorka je pracovníčkou Historického ústavu SAV.

CSHR 2-2025 - text.indb 33 19.12.2025 17:22:31

BERLANSKÝ, Matej: Ideový obsah osláv 20. výročia Povstania. In: *Historický časopis,* 2017, roč. 65, č. 3, s. 515–539

BLAŠČÁK, Fedor – GYÁRFÁŠOVÁ, Oľga – HLAVINKA, Ján – VRZGULOVÁ, Monika: *Ľudácka Slovenská republika rokov 1939–1945 a holokaust v kolektívnej historickej pamäti slovenskej spoločnosti. Správa z komparatívneho výskumu 2023–2013.* Bratislava 2023

Borderlands of Memory. Adriatic and Central European Perspectives. Ed. Klabian, Borut. Oxford 2019

CSÁKY, Moritz: Gedächtnis und Erinnerung in einem hybriden Kommunikationsraum. In: *Das integrative Empire. Wissensproduktion und kulturelle Praktiken in Habsburg-Zentraleuropa.* Eds. Feichtinger, Johannes – Uhl, Heidemarie. Bielefeld 2023, s. 141–168

ČINÁTL, Kamil – SIXTA, Václav: *Public history: praktiky, média, instituce.* Praha 2024

DAVOLIŪTĖ, Violeta – TÖRNQUIST-PLEWA, Barbara – VRZGULOVÁ, Monika: Slow Memory. Perspectives from Central and Eastern Europe. Introduction. In: *Slovenský národopis,* 2024, roč. 72, č. 4, s. 426–432

DINER, Dan. Den *Zivilisationsbruch* erinnern. Über Entstehung und Geltung eines Begriffs. In: *Zivilisationsbruch und Gedächtniskultur. Das 20. Jahrhundert in der Erinnerung des beginnenden 21. Jahrhunderts.* Ed. Uhl, Heidemarie. Innsbruck 2003, s. 17–34

Dynamics, Mediation, Mobilization. Doing Memory Studies With Ann Rigney. Eds. Erll, Astrid – Knittel, Susanne – Wüstenberg, Jenny. Berlin – Boston 2024

ERLL, Astrid: "Travelling Memory." In: *Transcultural Memory.* Ed. Rick Crownshaw. Special Issue *Parallax,* 2011, roč. 17, č. 4, s. 4–18

FORSDICK, Charles – MARK, James – SPIŠIAKOVÁ, Eva: Introduction: From Populism to Decolonisation: How We Remember in the Twenty-First Century. In: *Modern Languages Open,* 2020, roč. 17, č. 1, s. 1–34

GENSBURGER, Sarah – LEFRANC, Sandrine: *Beyond Memory. Can We Really Learn From the Past?* Palgrave 2020

GÓRNY, Maciej. Gloria victis. Porážka, paměť a kultura na obou stranách Atlantiku. In: *Historiografie, sociologie a politika paměti.* Eds. Gjuričová, Adéla – Nodl, Martin – Urbánek, Vladimír. Praha 2024, s. 125–142

HALLAMA, Peter: *Národní hrdinové – židovské oběti. Holokaust v české kulturní paměti.* Praha 2020

HLAVAČKA, Milan: Místa paměti. In: ČECHUROVÁ, Jana – RANDÁK, Jan a kol.: *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin.* Praha 2014, s. 602–609

CSHR 2-2025 - text.indb 34 19.12.2025 17:22:32

HORSKÝ, Jan – TUČEK, Jan: Paměť jako objekt teoretické analýzy či jako objekt manipulace. In: MASLOWSKI, Nicolas – ŠUBRT, Jiří a kol. *Kolektivní paměť. K teoretickým otázkám.* Praha 2014, s.129–139

HUDEK, Adam. Der Slowakische Nationalaufstand – Geschichte und Wahrnehmung. In: *„Es lebe unsere gerechte Sache!" Der Slowakische National Aufstand, 29. August bis 27. Oktober 1944. Eine Ausstellung der Gedenkstätte Deutscher Widerstand.* Berlin 2016, s. 120–170

HUDEK, Adam: The Unlucky Seven. Too Many Controversies Around the Celebration of the Seventieth Anniversary of the Slovak National Uprising in August 2014. In: *Cultures of History Forum*, 2015, s. 1–16, online in: https://www.cultures-of-history.uni-jena.de/debates/the-unlucky-seven

KÉKESI, Zoltán: *Memory in Hungarian Fascism. A Cultural History*. London – New York 2023

KELLAND, Lara Leigh: *Clio's Foot Soldiers. Twentieth-Century U. S. Social Movements and Collective Memory.* Amherts – Boston 2018

KESSLER, Vojtěch: Práce s místy paměti coby součástí „paměťových studií". In: *Místa paměti druhé světové války a jejich proměna.* Eds. Pažout, Jaroslav – Syrný, Marek. Liberec – Banská Bystrica 2024, s. 15–30

KLIMEŠ, David. Kdo tu debatuje o 8. květnu? Vývoj zastoupení historiků a dalších aktérů v médiích v éře mediálního historismu. In: *Moderní dějiny. Časopis pro dějiny 19. a 20. století,* 2022, roč. 30, č. 1, s. 103–118

Kolektívne identity v strednej Európe v období moderny. Eds. Csáky, Moritz – Mannová, Elena. Bratislava 1999

KŠIŇAN, Michal a kol.: *Komunisti a povstania. Ritualizácia pripomínania si protifašistických povstaní v strednej Európe (1945–1960).* Kraków 2012

KUDLÁČ, Antonín K. K.: Paměť v současné české historiografii. In: *Cestami mnémosyné. Paměť a identita v moderních českých dějinách.* Ed. Kudláč, Antonín K. K. Pardubice 2021, s. 9–36

KURHAJCOVÁ, Alica: Historical Memory Research in Slovakia. In: *Acta Poloniae Historica,* 2012, roč. 106, s. 59–76

LANDSBERG, Alison: *Prosthetic Memory. The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture.* Columbia University Press 2004

LANGENOHL, Andreas: *Erinnerung und Modenisierung. Die öffentliche Rekonstruktion politischer Kollektivität am Beispiel des neuen Rußland.* Göttingen 2000

LIM, Jie-Hyun: Mnemonic solidarity and global memory formation after World War II. In: *The Routledge companion to world literature and world history.* Ed. Hawas, May. London 2018, s. 266–276

CSHR 2-2025 - text.indb 35 19.12.2025 17:22:32

LUŽNÝ, Dušan – VÁNĚ, Jan: Koncept kolektivní paměti – základní východiska a závěry. In: *Historický časopis,* 2017, roč. 65, č. 4, s. 577–590.
MACHO, Peter a kol.: *Revolúcia 1848/49 a historická pamäť.* Bratislava 2012
MAIER, Charles S.: Hot Memory... Cold Memory. On the Political Half-Life of Fascist and Communist Memory. In: Tr@nsit online, 2002, č. 22, online in: https://www.iwm.at/transit-online/hot-memory-cold-memory-on-the-political-half-life-of-fascist-and
MANNOVÁ, Elena: *Minulosť ako supermarket? Spôsoby reprezentácie a aktualizácie dejín Slovenska.* Bratislava 2019
Mediating Historical Responsibility. Memories of 'Difficult Pasts' in European Cultures. Eds. Bartolini, Guido – Ford, Joseph. Berlin – Boston 2024
Memory unbound. Tracing the Dynamics of Memory Studies. Eds. Bond, Lucy – Craps, Stef – Vermeulen, Pieter. New York – Oxford 2017
MEYER, Christine: Puzzle, Labyrinth, Flickenteppich: Literatur als Labor der Erinnerungskultur. In: *Postmemory und die Transformation der deutschen Erinnerungskultur.* Eds. Meyer, Christine – Gvelesiani, Anna. Berlin – Boston 2024, s. 1–28
MICHELA, Miroslav: Gefeierte und Verdammte. Der Slowakische Nationalaufstand 1944 als nationaler Erinnerungsort. In: *S:I.M.O.N. – Shoah: Intervention. Methods. Documentation,* 2017, roč. 4, č. 1, s. 78–92
MICHELA, Miroslav: Kult osobnosti a legitimizačné stratégie politikov v kontexte osláv SNP v rokoch 1945–1954. In: *Kultúrne dejiny,* 2020, roč. 11, Supplement, s. 307–328
MICHELA, Miroslav: Oslavy výročí Slovenského národného povstania a utváranie novej socialistickej spoločnosti v 40.–50. rokoch 20. storočia. In: *Slovenské národné povstanie – medzi minulosťou a odkazom pre dnešok.* Ed. Syrný, Marek. Banská Bystrica 2020, s. 25–36
MICHELA, Miroslav: Paměťové studia. In: ČECHUROVÁ, Jana – RANDÁK, Jan a kol.: *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin.* Praha 2014, s. 610–628
Mnemonic Solidarity. Global Interventions. Eds. Lim, Jie-Hyun – Rosenhaft, Eve. Palgrave Macmillan 2021
NAXERA, Vladimír – KRČÁL, Petr: „*Celebrating Liberation*": *The Commemoration and Instrumentalisation of the End of the Second World War in Contemporary Czech and Slovak Politics.* Berlin 2021
NAXERA, Vladimír – KRČÁL, Petr: Oslavy výročí Slovenského národního povstání jako platforma pro vytváření obrazů nepřátel Slovenska. In: *Mezinárodní vztahy,* 2020, roč. 55, č. 1, s. 5–20

CSHR 2-2025 - text.indb 36 19.12.2025 17:22:32

NAXERA, Vladimír – KRČÁL, Petr: Oslavy výročí Slovenského národního povstání v Banské Bystrici v roce 2016 jako legitimizační nástroj představ slovenských politiků. In: *Acta Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni*, 2016, roč. 8, č. 2, s. 31–42

NAXERA, Vladimír – KRČÁL, Petr: Perceptions of Slovak Politicians and their Discursive Reification at the Celebrations of the Slovak National Uprising in 2016. In: *Studia Politica. Romanian Political Science Review*, 2017, roč. 17, č. 2, s. 279–294

NAXERA, Vladimír – KRČÁL, Petr: The Slovak National Uprising as a national treasure? Interpretation and legacy of the SNU in Slovak political discourse and national mythology. In: *Annual of Language & Politics and Politics of Identity*, 2016, roč. 10, č. 1, s. 83–102

NAXERA, Vladimír – KRČÁL, Petr: Všichni proti jednomu? „Anti-kotlebovský" diskurz na oslavách výročí SNP 2017. In: *Central European Journal of Politics*, 2017, roč. 3, č. 2, s. 26–38

OLICK, Jeffrey K.: Collective memory: The two cultures. In: *Sociological Theory,* 1999, roč. 17, č. 3, s. 333–348

OLICK, Jeffrey K.: Foreword. In: *Memory and Change in Europe. Eastern Perspectives.* Eds. Pakier, Małgorzata – Wawrzyniak, Joanna. New York – Oxford 2016, s. IX–XII

OLICK, Jeffrey K. – SIERP, Aline – WÜSTENBERG, Jenny: Introduction: Taking stock of memory studies. In: *Memory Studies,* 2023, roč. 16, č. 6, s. 1399–1406

OLŠÁKOVÁ, Doubravka: From Legacy and Traditioin to *lieux de mémoire.* In: *Acta Poloniae Historica,* 2012, roč. 106, s. 59–76

OLŠÁKOVÁ, Doubravka: K diskusi o paměti v českém kontextu „druhého života". In: *Dějiny – teorie – kritika,* 2004, č. 1, s. 269–280

PAKIER, Małgorzata – WAWRZYNIAK, Joanna: Memory and Change in Eastern Europe: How Special? In: *Memory and Change in Europe. Eastern Perspectives.* Eds. Pakier, Małgorzata – Wawrzyniak, Joanna. New York – Oxford 2016, s. 1–20

Pamäť viacjazyčného priestoru. Eds. Mannová, Elena – Puková, Andrea. In: *OS – Fórum občianskej spoločnosti,* 2006, roč. 10

Paměť a trauma pohledem humanitních věd. Komentovaná antologie teoretických textů. Ed. Kratochvil, Alexander. Praha 2015

PUCHEROVÁ, Dobrota: Theorising Central European Postcoloniality. A Postcommunist Reading of 21st Century Literature from Slovakia. In: *Taking Stock – Twenty-Five Years of Comparative Literary Research.* Eds. Bachleitner, Norbert – Hölter, Achim – McCarthy, John A. Leiden, 2020, s. 307–337

CSHR 2-2025 - text.indb 37 19.12.2025 17:22:32

RADONIĆ, Ljiljana: Slovak and Croatian invocation of Europe. The Museum of the Slovak National Uprising and the Jasenovac Memorial Museum. In: *Nationality Papers*, 2014, č. 3, s. 489–507
RADONIĆ, Ljiljana: Transnationale Erinnerug. In: *Handbuch Sozialwissenschaftliche Gedächtnisforschung, Band 2*, s. 527–537
RÁKOSNÍK, Jakub: *Co je nového v historii.* Praha 2024
Regions of Memory. Transnational Formations. Eds. Lewis, Simon – Olick, Jeffrey – Wawrzyniak, Joanna – Pakier, Malgorzata. Palgrave Macmillan 2022
Remembering Social Movements. Activism and Memory. Eds. Berger, Stefan – Scalmer, Sean – Wicke, Christian. London – New York 2021
Remembering the Neoliberal Turn Economic Change and Collective Memory in Eastern Europe after 1989. Eds. Pehe, Veronika – Wawrzyniak, Joanna. London – New York 2024
RIGNEY, Ann: Toxic Monuments and Mnemonic Regime Change. In: *Studies on National Movements,* 2022, roč. 9, s. 7–41
RIPKA, Vojtěch – ČINÁTL, Kamil: Úvod: Aktuální přístupy k výzkumu paměti. (Zkušenosti z fóra Dějiny ve veřejném prostoru II, 2020). In: *Dějiny – teorie – kritika,* 2022, č. 2, s. 181–193
ROTHBERG, Michael: *Multidirectional Memory. Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford 2009
SEBALD, Gerd et al.: Der Begriff „soziale Gedächtnisse". In: *Handbuch Sozialwissenschaftliche Gedächtnisforschung, Band 1.* Eds. Sebald, Gerd – Berek, Mathias – Chmelar, Kristina – Dimbath, Oliver – Haag, Hanna – Heinlein, Michael – Leonhard, Nina – Rauer, Valentin. Wiesbaden 2023, s. 1–17
SCHREIBNER, Tamás: Postcolonial age, or postcolonial Eastern and Central Europe? Critical remarks from a Hungarian point of view. In: *Baltic Worlds,* June 2020, roč. 3, č. 2, s. 41–44
SIERP, Aline: Memory Studies. In: *Handbuch Sozialwissenschaftliche Gedächtnisforschung, Band 2.* Eds. Sebald, Gerd et al. Wiesbaden 2023, s. 41–51
SNYDER, Timothy: Commemorative causality. In: *Eurozine* 6. 6. 2013, online in: https://www.eurozine.com/commemorative-causality
STELLNER, František a kol.: *Úvod do studia historie.* Praha 2023
SYRNÝ, Marek: Historická pamäť a miesta pamäti odboja a Slovenského národného povstania na Slovensku – minulosť a súčasnosť. In: *Místa paměti druhé světové války a jejich proměna.* Eds. Pažout, Jaroslav – Syrný, Marek. Liberec – Banská Bystrica 2024, s. 107–152
ŠUBRT, Jiří: *Time, Memory, and the Processual Approach in Historical Sociology.* Ed. Císař Brown, Lucy. Praha 2024

CSHR 2-2025 - text.indb 38 19.12.2025 17:22:32

ŠUTAJ, Štefan: K možnostiam výskumu historickej pamäte. In: *Dějiny a paměť – odboj a kolaborace za druhé světové války*. *Cahiers du CeFReS,* 1995, č. 6, s. 17–25
ŠUTAJ, Štefan – ŠUTAJOVÁ, Jana: Nové typy prameňov vo výskume súčasných dejín (sociálno-historická metóda vo výskume etnicity). In: *Historický časopis,* 2024, roč. 72, č. 2, s. 193–222
ŠVAŘÍČKOVÁ SLABÁKOVÁ, Radmila: Between Old Traditions and New Approaches. Locating Oral History and Memory Studies in East Central Europe. In: *Slovenský národopis,* 2021, roč. 69, č. 2, s. 205–218
ŠVAŘÍČKOVÁ SLABÁKOVÁ, Radmila: Family memory as a prospective field of memory studies. Past, present, future. In: *Family Memory. Practices, Transmissions and Uses in a Global Perspective.* Ed. Švaříčková Slabáková, Radmila. New York – London 2021, s. 1–23
ŠVAŘÍČKOVÁ SLABÁKOVÁ, Radmila: O paměti, historii, vědomí a nevědomí. In: *Dějiny – teorie – kritika,* 2007, č. 2, s. 232–255
Transnational Memory. Circulation, Articulation, Scales. Eds. De Cesari, Chiara – Rigney, Ann. Berlin – Boston 2014
TUČEK, Jan: Paměť. In: STORCHOVÁ, Lucie a kol.: *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě.* Praha 2014, s. 244–257
UHL, Heidemarie: Holocaust memory and the logic of comparison. In: *Remembrance and Solidarity Studies* 5, December 2016, s. 227–256, online in: https://enrs.eu/uploads/media/5c24d1cb10e15-studies5-holocaust.pdf
VAN DE PUTTE, Thomas: *Outsourcing the European Past. An Interscalar Study of Memory and Morality.* Palgrave Macmillan 2024
VAN DE PUTTE, Thomas – HIRST, William: Introduction: Micro-Memories. In: *Memory Studies,* 2025, roč. 18, č. 3, s. 607–619
VRZGULOVÁ, Monika: Komu patrí Slovenské národné povstanie? In: POPELKOVÁ, Katarína a kol.: *Čo je sviatok v 21. storočí na Slovensku?* Bratislava 2014, s. 66–108
VRZGULOVÁ, Monika: Repräsentationen des Nationalaufstands in der Slowakei nach 1989. In: *Partisanen im Zweiten Weltkrieg. Der Slowakische Nationalaufstand im Kontext der europäischen Widerstandsbewegungen.* Eds. Zückert, Martin – Zarusky, Jürgen – Zimmermann, Volker. Göttingen 2017, s. 297–312
WETZEL, Dietmar: Gedächtnis aus kultursoziologischer Perspektive. In: *Handbuch Kultursoziologie, Band 2. Theorien – Methoden – Felder.* Eds. Moebius, Stephan – Nungesser, Frithjof – Scherke, Katharina. Wiesbaden 2019, s. 337–350

CSHR 2-2025 - text.indb 39 19.12.2025 17:22:32

WÜSTENBERG, Jenny: Introduction. Agency and practice in the making of transnational memory spaces. In: *Agency in Transnational Memory Politics.* Eds. Wüstenberg, Jenny – Sierp, Aline. New York – Oxford 2020, s. 3–23
WÜSTENBERG, Jenny: Toward Slow Memory Studies. In: *Critical Memory Studies. New Approaches.* Ed. Kaplan, Brett Ashley. London 2023, s. 59–67
ZAVACKÁ, Marína: Literárne podoby Slovenského národného povstania v prvej povojnovej dekáde. In: *Slovenská literatúra,* 2024, roč. 71, č. 5, s. 494–511
Zwischen nationalen und transnationalen Erinnerungsnarrativen in Zentraleuropa. Eds. Dorn, Lena – Nekula, Marek – Smyčka, Václav. Berlin – Boston 2021

CSHR 2-2025 - text.indb 40 19.12.2025 17:22:32

Vol. 27/2 | 2025 Česko-slovenská historická ročenka pp. 41–66

DOI:10.5817/cshr.2025.27.2.2

STUDIE

Druhý život Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici v povojnovom období a komunistickej ére[1]

MAREK SYRNÝ – MARIAN UHRIN

The Second Life of the Slovak National Uprising in Banská Bystrica in the Postwar Period and the Communist Era

From the end of August to the end of October 1944, a widespread anti-Nazi uprising occurred in central Slovakia, with its focal point in Banská Bystrica. This uprising, which would subsequently be recognised as the Slovak National Uprising, played a significant role in the post-war era. This initiative represented an endeavour by the Slovak resistance movement of that period, comprising centrist democrats and predominantly the communist left, to align with the Allies and advocate for the re-establishment of the Czechoslovak Republic, with Slovakia being granted equal standing within it. Despite its military defeat, the movement succeeded in establishing a distinct political identity for Slovakia, one that positioned the nation as a sovereign entity within a broader Czech state. In the aftermath of the war, Slovak politics and society allocated significant resources and energy to the commemoration of not only the victims of the uprising, but also the political legacy of this historic event. The commemoration in Banská Bystrica comprised the annual nationwide celebrations of the Uprising, and later the dominant Slovak National Uprising Memorial, along with the activities of the Slovak National Uprising Museum, which was located there. In addition to analysing the manifestations of the commemoration of the Uprising in the city, the contribution will focus in particular on the dynamics of the development and influences of political and social changes that characterised this public „remem-

1 Štúdia vznikla v rámci riešenia grantovej úlohy VEGA č. 1/0108/22 „Reflexia vplyvu stalinského režimu v ZSSR na slovenskú politiku a spoločnosť v rokoch 1935–1956“.

CSHR 2-2025 - text.indb 41 19.12.2025 17:22:32

brance“ in the post-war period, with a particular emphasis on the influence of the communist regime. The communist leadership of the state also adopted a totalizing interpretation of the resistance and the Uprising, and derived its claim to a monopoly on power from these events. This phenomenon was reflected in the manner, timing, and participants involved in the public commemoration and celebration of the Uprising in the central location of these activities, namely Banská Bystrica.

Keywords: Slovak National Uprising, Banská Bystrica, public space, commemoration of historical events, communist regime

Už od dávnoveku si ľudstvo špeciálnymi objektmi a rituálmi pripomína významné udalosti, fenomény i osobnosti svojej minulosti. Spočiatku sa tradičné kultové záležitosti ideologizáciou verejného priestoru po francúzskej revolúcii zmenili na moderné pripomínanie si prelomových spoločenských skutočností a ich hlavných protagonistov, ale tiež na nástroj utužovania politických „izmov“ akéhokoľvek zafarbenia. Zvlášť významné miesto si nachádzala ideologizovaná história vo verejnom priestore svoje miesto v totalitných režimoch 20. storočia, keď sa fašizmus/nacizmus či komunizmus snažil o úplnú kontrolu spoločnosti a jednotlivca, vrátane jeho názorového sveta. V konfrontácii s nacizmom a fašizmom, ktorý zapríčinil počas II. svetovej vojny priamu smrť desiatok miliónov ľudských bytostí, aj víťazné povojnové krajiny, vrátane Slovenska, pociťovali nutnosť pripomínať si verejne, a čo možno najvýraznejšie, tie „slávne“ udalosti vojny, ktoré spôsobili porážku nepriateľa v existenčnom boji. A prirodzene, vzhľadom na indoktrináciu verejného priestoru predošlou agresívnou a totalitnou ideológiou, aj povojnové pamätné miesta, pamätníky a pamätné „akty“ vojny, odboja či víťazstva v sebe nutne niesli aj reverzné mechanizmy víťaznej ideologickej interpretácie toho, čo dobré a zlé pre spoločnosť počas vojnového besnenia. Prirodzene viac v sovietskej sfére vplyvu ako na pluralitnejšom Západe sa prejavovala snaha nielen biľagovať negatívnu minulosť a spoločenské správanie, ale aj zdôvodňovať nároky novej moci. Tá bola v sovietskom priestore čoraz viac „monoteistická“ a snažila sa cez vojnové udalosti vysvetľovať nutnosť bazálnych spoločenských premien v zmysle komunistickej ideológie a vládnej praxe.

Po vojne tu bola teda všeobecná potreba prekonať skúsenosť vojnovej okupácie a kolaborácie či vojnového poníženia a porážok, ktoré by mohli zanechať v spoločenskej pamäti príliš traumatizujúce spomienky. A tak, ako sa snaží jednotlivec vytesniť z pamäti negatívne prežitky minulosti a nahradiť ich pozitívnymi percepciami, aj v povojnovom európskom priestore sa pociťoval záujem programovo ukončiť traumatizujúce vojnové dejiny. A cez inštumentalizáciu pri-

CSHR 2-2025 - text.indb 42 19.12.2025 17:22:32

pomínania vojny vo verejnom priestore a na verejných podujatiach zanechať v kolektívnej pamäti národa želaný obraz odvahy a rozhodnosti vzdorovať „zlu“ pri iba veľmi malej kolaborácii s okupačnou mocou, či politikou nacistického Nemecka. Zároveň obrovské ľudské a materiálne straty evokovali ďalekosiahle úvahy o tom, ako sa toho vyvarovať a ako sa vyrovnať s vlastnými zlyhaniami i podielom na násilí voči iným i vlastným.[2]

Samozrejme aj v slovenskej spoločnosti a politike sa pociťovala prirodzená potreba verejne vystaviť účet predošlým šiestim vojnovým rokom. A keďže v prvých dvoch tretinách vojny sa nebolo ohľadom Slovenska vôbec čím chváliť, aj z logického stavu veci, a prirodzene aj pre účely zdôvodnenia svojho nároku na povojnovú moc, sa na piedestál najvýznamnejšej historickej udalosti dovtedajších moderných slovenských dejín dostalo Slovenské národné povstanie (SNP). Bolo jednoznačným prihlásením sa „drvivej väčšiny“ Slovenska ku Spojencom a ich boju proti Osi, odvrhnutím kolaborantskej totality a vyhlásením novej spoločenskej reality, t.j. návratu k demokratickej československej štátnosti, ale už menej pluralistickej (vylúčenie „vojnových „previnilcov“), federalizovanej a socializovanej. Plne vyjadrovalo politické plány odboja a novej politickej moci na Slovensku, kreovanej v Povstaní a tvorenej centristickými demokratmi na jednej a ľavicovými komunistami a sociálnymi demokratmi na strane druhej. SNP, ako neodškriepiteľne najväčšie odbojovú vzplanutie v moderných slovenských dejinách, sledujúce ako ideu národnú (rovnoprávnosť s Čechmi), tak aj demokratickú (nahradenie totalitného režimu pluralistickejším), sa stalo najvýznamnejším prostriedkom boja povojnovej slovenskej politiky za lepšie štátoprávne a hospodárske postavenie, ako aj spoločenské a kultúrne vnímanie Slovenska v obnovenom československom štáte. Fakticky v prvých mesiacoch po vojne neodznel takmer nijaký významnejší verejný politický prejav lídrov povojnového Slovenska, ktorý by neprízvukoval, že vďaka Povstaniu a jeho obetiam má Slovensko neodškriepiteľný nárok na úplne rovnocenné postavenie v spoločnom štáte, na ekonomickú pomoc a odškodnenie za povstalecké straty i na široko prejavovaný rešpekt za takýto „veľký čin“.[3]

2 JUDT, Tony: The Past is another country: Myth and Memory in Postwar Europe. In: *The Politics of Retribution in Europe. World War II and its Aftermath*. Eds. Deák, István – Gross T. Jan – Judt, Tony. Princeton 2000, s. 293–295.

3 Okrem nespočetného množstvo článkov v dobovej slovenskej tlači rokov 1945–1948 potvrdzujúcej uvedené tvrdenie, porovnaj: SYRNÝ, Marek: *Slovenskí demokrati ´44–48*. Banská Bystrica 2010, s. 172, 236, 261, 267; *Jozef Lettrich: Publicistika 1945–1948 (články – prejavy – rozhovory)*. Eds. Guba, Ivan – Syrný, Marek. Banská Bystrica 2015, s. 33, 48, 54–55, 93; SYRNÝ, Marek: Poslanci Komunistickej strany Slovenska v povojnovom československom parlamente v rokoch 1945–1948. In: *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*, sv. III. Eds. Kárník, Zdeněk – Kopeček, Michal. Praha 2004, s. 138–140.

CSHR 2-2025 - text.indb 43 19.12.2025 17:22:32

A ruku v ruke s politickými prehláseniami a apelmi povojnovej slovenskej politiky a sľubmi českej politiky, začala sa prostredníctvom artikulovaných pamätných miest, objektov (i subjektov) a podujatí na Slovensku – a prirodzene najmä v centre nedávneho Povstania v Banskej Bystrici – vytvárať povojnová politika pamäti, založená na SNP ako najvýznamnejšom pozitívnom spoločenskom prejave v moderných slovenských dejinách.

Prvé centrálne oslavy Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici a vývoj v prvých povojnových rokoch

Pár mesiacov potom, čo sa povojnová republika ako tak otriasla z posledných vojnových bojov, v utorok a v stredu 28. a 29. augusta 1945 prebehli na centrálnom námestí v Banskej Bystrici prvé celorepublikové oslavy SNP. Vzhľadom k tomu, že išlo o najevidentnejší a aj medzinárodne najuznávanejší odbojový počin v Československu, a najdôležitejšiu politicko-spoločenskú a bojovú udalosť na Slovensku v jeho moderných dejinách, ktorej sa aktívne zúčastnili desaťtisíce Slovákov, bola účasť obyvateľstva i politických špičiek masívna. Význam prvých osláv Povstania podtrhoval i fakt, že sa pri tejto príležitosti formálne kreovala aj nová Slovenská národná rada (SNR) a schvaľovali sa slovenskí poslanci do československého parlamentu. Formálne sa výber a schvaľovanie kandidátov do SNR a parlamentu na celoslovenskom zjazde delegátov národných výborov, ktorý sa symptomaticky konal v predvečer osláv SNP. Zjazdu sa 28. augusta 1945 zúčastnilo 672 delegátov národných výborov, ktoré predstavovali po vojne integrovaný inštitút štátnej i verejnej správy, teda lokálnu moc na Slovensku.[4] A opäť, ako už veľakrát predtým, stredobodom úvodu záverečnej deklarácie Zjazdu, ktorú prečítal Ladislav Novomeský, bolo vyzdvihnutie slovenského odboja a obetí, ktoré sa priniesli československej slobode a demokracii v Povstaní.[5]

Hoci bol zjazd delegátov národných výborov najvýznamnejšou akciou v tento deň, zďaleka nebol jedinou, ktorá si v Banskej Bystrici pripomínala udalosti, ktoré sa tu pred rokom počas vojny a Povstania odohrávali. Už deň predtým sa začal v meste zjazd slovenských umelcov a vedeckých pracovníkov či sa ustanovoval zväz bojovníkov 1. čs. armády (povstaleckej), známy neskôr ako SVOJPOV (Sväz vojakov povstania). A hoci štátny sviatok bol iba 29. augusta, už od nedele (26. 8.) až do piatka (31. 8.) prebiehali v Banskej Bystrici mnohé

4 Archív Múzea Slovenského národného povstania (A MSNP), neusporiadané. *Zápisnica zo zasadnutia delegátov národných výborov v Banskej Bystrici, 28. 8. 1945.*

5 *Národné výbory*, r. 1945, č. 2 (1.1.1945), s. 9–10.

CSHR 2-2025 - text.indb 44 19.12.2025 17:22:32

športové a kultúrne podujatia (kino, divadlo, opera...). V starej radnici na Námestí Červenej armády[6] bola otvorená aj prvá výstave venovaná Povstaniu, čo môžeme s dávkou nadsadenia považovať za počiatky cesty vedúcej k vzniku Múzea SNP v Banskej Bystrici (o 10 rokov neskôr) resp. Pamätníka SNP o vyše 20 rokov neskôr.

Samotný hlavný deň osláv, 29. august 1945, začínal o 6.00 „budíčkom" vojenskej hudby, o dve hodiny neskôr nasledovalo na futbalovom ihrisku ŠK Banská Bystrica vyznamenávanie účastníkov povstania (vojaci, partizáni, politici a „civili"). O desiatej predpoludním pokračovali oslavy defilovaním vojakov, partizánov a príslušníkov Národnej bezpečnosti pred tribúnou s prezidentom Benešom, predstaviteľmi vlády a členmi SNR. Hlavnú časť osláv predstavovala od štvrtej popoludní „ľudová manifestácia"[7] na preplnenom Námestí Národného povstania (dobová tlač vravela o desaťtisícoch prítomných)[8] s prejavmi prezidenta a vrcholných predstaviteľov slovenskej resp. československej politiky. Najvýznamnejší prejav mal prirodzene prezident „obnoviteľ" Edvard Beneš, ktorý ho predniesol v slovenčine (či sa o ňu aspoň urputne snažil). Už úvod jeho reči bol balzamom pre uši nielen zhromaždených slovenských politikov stojacich za zorganizovaním Povstania a snažiacich sa o politickú „vyrovnanosť" s dominantnou českou časťou republiky, ale aj pre zhromaždené davy, majúce svoj podiel na SNP. „[...] s hrdosťou a pýchou, dôstojne a sebavedome, [...] pozeráme sa dnes všetci späť na jeden z najväčších činov doterajšej slovenskej histórie, na slovenské povstanie z augusta roku 44. [...] Slovensko svojim udatným bojom dokázalo vernosť rozhodnej väčšiny slovenského ľudu myšlienke jednotnej československej republiky. Slovensko napísalo, opäť to opakujem, svojim povstaním jednu z najkrajších kapitol svojej slovenskej histórie.[9] Výrazné „nadbiehanie si" zúčastneným slovenským politikom a zhromaždením Slovákom iba mierne nivelizovalo prezidentovo zdôrazňovanie zásadného významu ním vedenej zahraničnej akcie pre medzinárodné obnovenie československej štátnosti. Aj neskoršie sa jeho slová stretávali s veľkým zadosťučine-

6 Dnes Námestie Štefana Moyzesa.

7 A MSNP, f. XV, k. 10. *Programy a pozvánky prvých osláv SNP v Banskej Bystrici, 8. 1945*.

8 *Hlas ľudu* z augusta 1945 písal o 50-tisíc účastníkoch osláv a prehliadke, na ktorú prišlo do 100-tisíc ľudí. Tieto čísla však treba asi brať s miernou rezervou, aj keby tam bolo „celé Horehronie", keďže Banská Bystrica mala vtedy iba okolo 12-tisíc obyvateľov. VRAŽDA, Daniel: Keď prišiel do Banskej Bystrice Chruščov, socha Panny Márie nad tribúnou išla dolu – z histórie osláv SNP. In: *Denník N*, 28. 8. 2019, online in: https://dennikn.sk/1566453/ked-prisiel-do-banskej-bystrice-chruscov-socha-panny-marie-nad-tribunou-isla-dolu-z-historie-oslav-snp/. Faktom však ostáva, že so stotisícovou účasťou pracovala väčšina vtedajších hlavných periodík. Pozri napr.: Hlavný deň osláv v Banskej Bystrici. In: *Čas*, 31. 8. 1945, s. 1.

9 A MSNP, f. C, prir. č. C6/2001.

CSHR 2-2025 - text.indb 45 19.12.2025 17:22:32

ním a odmenou v podobe potlesku, najmä keď sa hovorilo o potrebe rovnoprávnosti Slovákov v obnovenej republike na základe „skúšky dospelosti" zloženej Povstaním. „Význam tohoto historického povstania ďaleko presahuje slovenské hranice. [...] Slováci sú tak vyspelí, tak politicky zrelí, a tak demokraticky vzdelaní, že v rozhodnom okamihu, [...] vedia siahnuť k zbrani a previesť revolúciu. [...] Menom všetkého československého ľudu, vyslovujem Vám, slovenským občanom, moju vďačnosť, svoje úprimné uznanie".[10]

Prezidentove slová vo svojom prejave počas osláv potvrdzoval, rozvíjal, ale tiež pozornosť publika nasmeroval aj trocha iným smerom aj vtedajší predseda SNR a líder Demokratickej strany (DS) Jozef Lettrich. Okrem vyzdvihovania Povstania ako vstupenky do plnohodnotného vnímania Slovenska v povojnovej Československej republike, cielene zdôrazňoval práve to, že nová československá štátnosť bola fakticky obnovená na domácom území práve na Slovensku a boli to práve Slováci, ktorí tak výrazne prispeli k jej obnoveniu. A bola to práve SNR, ktorá prevzala Povstaním prevzala nad Slovenskom najvyššiu moc. V Lettrichovej reči prirodzene nemohol chýbať apel na prezidenta ohľadom slovenských obetí a vernosti Československej republike,[11] aby bol potom neskôr tento kredit Povstania využívaný v ďalších politických bojoch za federalizáciu štátu. Prejav predsedu SNR v sebe niesol aj celkové zhodnotenie a prepojenie Povstania s celkovým vývojom oslobodzovania, a tiež zdôraznenie jeho internacionálneho charakteru.[12]

Po odznení všetkých prejavov prišlo na rad aj symbolické položenie základného kameňa pomníka obetí Povstania. V Banskej Bystrici sa vytvoril aj Prípravný výbor na postavenie Pamätníka SNP, na čelo ktorého – symptomaticky do budúcnosti – sa postavil spiritus movens povstaleckej i povojnovej KSS Gustáv Husák (do septembra 1945 poverenník vnútra).[13] Vtedy ešte nebolo defi-

10 Tamtiež.

11 „Pán prezident, idea československej štátnej samostatnosti a jednoty nikdy nebola tak hlbokým presvedčením slovenského ľudu a tejto zeme a Československá republika nemala nikdy pevnejšie položené základy svojej existencie na Slovensku, ako ich má dnes. To je zásluhou Slovenského národného povstania z minulého roku, lebo povstaním sa tieto základy kládli do sŕdc národa uprostred ťažkých a krvavých bojov, lebo sa za ne dobrovoľne a spontánne obetovali najdrahšie hodnoty synov a dcér nášho národa: životy a krv." Odkaz povstania verne splníme. In: *Čas*, r. 1945, č. 108 (1. 9. 1945), s. 1.

12 Tamtiež.

13 Na margo Husákových organizačno-osobnostných charakteristík poznámka na margo využívania/zneužívania svojho postavenia a osláv SNP na politický boj. Gustáv Husák bol na čele organizačného výboru centrálnych osláv SNP v Banskej Bystrici, a aj v rámci svojho politického „ťaženia" proti katolíckej cirkvi, ktorá sa verejne ozvala proti poštátňovaniu školstva, oznámil banskobystrickému biskupovi Škrábikovi, že na oslavy nie je pozvaný. ČERNÁK, Tomáš – SYRNÝ, Marek: *Husák: vrcholy a pády 1945–1951*. Bratislava 2018, s. 71.

CSHR 2-2025 - text.indb 46 19.12.2025 17:22:32

nitívne rozhodnuté, v ktorom meste by mal takýto ústredný pomník/pamätník stáť. V hre boli viaceré mestá na strednom Slovensku. Ešte v tom istom roku vznikla tiež Spoločnosť Pamätníka SNP v Martine, ktorá pri 2. výročí SNP v roku 1946 položila základný kameň na jeho výstavbu v Martine. Dobový materiál z tohto obdobia potvrdzuje, že prípravné práce na výstavbu Pamätníka SNP sa rozbehli aj v iných mestách stredného Slovenska.[14]

Je ťažké povedať, či sa už vtedy uvažovalo aj o niečom inom, ako skutočne iba o pomníku padlým, alebo sa už vtedy uvažovalo aj o niečom širšom, inštitucionálnejšom, o mieste, kde by sa odboj a SNP pripomínalo muzeálne, bádalo o Povstaní a prezentovalo ho. Pravdepodobne ale myšlienky na Pamätník SNP už vtedy kráčali aj týmto smerom.

Od myšlienke k činom však ubehol ešte dlhší čas, v ktorom sa začalo prezentovať Povstanie v samotných uliciach Banskej Bystrice. Tu bola prvá pamätná tabuľa odhalená už v roku 1946. Bola osadená na budove niekdajšieho povstaleckého Povereníctva pre pošty a telegrafy a zároveň aj Povereníctva pre dopravu a železnice.[15] Už o rok neskôr, pri treťom výročí SNP, sa ale s odhaľovaním pamätných tabúľ na budovách niekdajších povstaleckých povereníctiev, inštitúcií i miest pamäti spojených s osobnosťami SNP, ktoré počas vojny zahynuli, akoby roztrhlo vrece. V nedeľu 31. augusta 1947 bola oproti Národnému domu (dnešná budova univerzitného rektorátu) odhalená pamätná tabuľa národným výborom z Martina, Žiliny, Kremnice, Topoľčian, Prievidze či Baťovian, ktoré sídlili v Banskej Bystrici po potlačení SNP v ich regiónoch. Podobného charakteru bolo aj odhalenie pamätnej tabule na budove, kde sídlil povstalecký Slobodný slovenský vysielač. Z obligátnych odhaľovaní pamätných tabúľ centrálnym povstaleckým inštitúciám sa pripomenuli miesta, kde sídlila SNR či povereníctva pre zdravotníctvo, pre pravosúdie, pre hospodárstvo a zásobovanie resp. pre školstvo a osvetu. Bokom neostalo ani pripomenutie si významných padlých „hrdinov SNP“ na čele s generálmi Golianom a Viestom na budove niekdajšieho najvyššieho povstaleckého veliteľstva. Ďalšie pamätné tabule boli venované povereníkovi financií Viliamovi Paulínymi, ktorý zahynul po Povstaní vo väzení v Nemecku, resp. hlásateľovi povstaleckého rozhlasu Ladislavovi Sárovi, ktorý zahynul pri prevoze politic-

14 STANISLAV, Ján: 50 rokov Múzea Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici. In: *Zjednocovanie antifašistických síl na Slovensku v roku 1943: vznik a činnosť ilegálnej SNR*. Eds. Stanislav, Ján – Tóth, Dezider. Banská Bystrica 2005, s. 4.

15 Nebudeme asi ďaleko od pravdy, že táto primárna spomienková realizácia v značnej miere súvisí s tým, že na čele vtedajšieho Povereníctva dopravy stál veľmi ambiciózny Gustáv Husák.

CSHR 2-2025 - text.indb 47 19.12.2025 17:22:32

kých väzňov za Slovenska do Mauthausenu pri rakúskom Melku vo februári 1945.[16]

Ústav Slovenského národného povstania a verejné prezentovanie odboja a povstania v začiatkoch komunistického režimu

Hoci od jesene 1947 začínalo byť zrejmé, že sa povojnový svet a s ním aj slovenská resp. československá politika jednoznačne „rozchádzajú" a striktne delia na komunistický a nekomunistický, jedným z posledných spoločných krokov slovenských demokratov a komunistov bolo schválenie nariadenia SNR číslo 80/1947 z 2. decembra 1947 o zriadení Ústavu Slovenského národného povstania. Konečne tak vznikla inštitucionálna báza, ktorá mala zhromažďovať, skúmať a prezentovať artefakty a informácie o odboji a Povstaní, o ktorej sa v takej či onakej miere vravelo už od roku 1945. Následným uznesením SNR č. 81 dostal novovytvorený ústav základné parametre svojej organizácie a pôsobnosti.[17] Ústav bol podriadený Predsedníctvu SNR a jeho sídlom bola, prirodzene, Banská Bystrica, ako niekdajšie epicentrum SNP.

Napriek tomuto nepochybne pozitívnemu faktu, že sa konečne našiel politický koncenzus a vôľa vytvoriť ústav zaoberajúci sa vedecko-prezentačne odbojom a Povstaním, už od začiatku sa nad jeho profiláciou vznášali mraky jeho politického zneužitia k moci nastupujúcimi komunistami. Tí svoj „ťah na bránku" potvrdili nekompromisným štátnym prevratom vo februári 1948 a ešte jednoznačnejšími politickými čistkami a personálnou politikou v nasledujúcich mesiacoch. Vôbec preto neprekvapí, že tvoriaci sa Ústav SNP bol plnokrvne ovládaný iba komunistami a s nimi kolaborujúcimi osobnosťami a jeho spoločenské zacielenie bolo podriadené záujmom komunistickej sebaprezentácie. V období nastupujúceho komunizmu tak dostal Ústav, ako aj celé Povstanie a jeho verejné pripomínanie, jasne danú politicko-výchovnú spoločenskú fun-

16 *Pomníky, pamätníky a pamätné tabule v Banskej Bystrici*. Ed. Borguľová, Jana. Banská Bystrica 2016, s. 24, 72, 91–94.

17 Ústav SNP so sídlom v Banskej Bystrici podliehal priamo Predsedníctvu SNR a bol financovaný z rozpočtu SNR. Mal byť v medziach svojej činnosti povinne podporovaný štátnymi úradmi a verejnými korporáciami, čo napríklad znamenalo, že mu malo poskytnúť artefakty súvisiace s dokumentáciou Povstania, ak ho Ústav za takýto artefakt určilo. Porovnaj: A MSNP, f. Múzeum SNP, k. 2. *Nariadenie SNR č. 80/1947 o zriadení Ústavu Slovenského národného povstania*; *Nariadenie č. 81/1947 o organizácii a pôsobnosti Ústavu Slovenského národného povstania*.

CSHR 2-2025 - text.indb 48 19.12.2025 17:22:32

kciu.[18] Cieľom skúmania a verejného pripomínania si odboja a SNP nebolo objektívne poznávanie toho, čo a ako sa udialo, prečo a aké to malo dôsledky. Už sa nehľadelo ani na vyváženosť interpretácie či možnosť prezentácie viacerých skupín stojacich za Povstaním. Už ostal iba oficiálny režimový obraz týchto historických udalostí a spôsoby jeho pripomínania, ktoré mal prioritne posilňovať a zdôvodňovať jedinečný historický „nárok" komunistov na totálne vedenie štátu a spoločnosti.

Už samotné personálne zloženie Ústavu SNP nenechávalo nikoho na pochybách, aký výklad odboja a Povstania sa tu bude pestovať. V apríli 1948, teda necelé 2 mesiace od komunistického prevratu, bol riaditeľom Ústavu menovaný Jozef Hrozienčík, neskorší popredný „marxistický" historik, vehementne presadzujúci vedúce (či skôr jedine správne) postavenie Sovietskeho zväzu v bojoch II. svetovej vojny proti mocnostiam Osi a komunistov v domácom a zahraničnom odboji. Pomocným, správnym a poradným orgánom sa stala Rada Ústavu SNP. Predsedal jej niekdajší líder povstaleckých komunistov a v roku 1948 podpredseda KSS Karol Šmidke. Medzi ďalšími významnými politickými či povstaleckými osobnosťami Rady boli: poverenník školstva a osvety Ladislav Novomeský, poverenník zdravotníctva Milan Polák (predseda s komunistami kolaborujúcej Strany slovenskej obrody), armádu na Slovensku reprezentoval niekdajší sociálny demokrat plk. Branislav Manica, partizánov generálny tajomník ich zväzu Samo Falťan. S niekdajších povstaleckých osobností tu boli ešte napr. komunista Pavol Styk, literát Michal Chorvát, grafik a niekdajší „inštruktor" ilegálnej KSS Štefan Bednár.[19]

Po vyriešení personálnych otázok bolo však výrazne zložitejšie vyriešiť otázky fyzického umiestnenia Ústavu v konkrétnych budovách. Mesto Banská Bystrica poskytlo pre úschovu archívnych materiálov a depozitu zbierok budovu starej radnice, kde boli následne premiestnené exponáty z už realizovaných výstav o SNP, resp. posielané ďalšie archiválie a predmety z celého Slovenska. Mobiliár ÚSNP (kancelárske zariadenie, knihy, vybavenie reštaurátorských dielní...) zabezpečilo Predsedníctvo SNR ako zriaďovateľ Ústavu. Správa Ústavu a vedeckí pracovníci sídlili vo Flitnerovej vile na vtedajšom Nábreží Československej armády.[20]

18 Bližšie k problematike kanonizácie oficiálneho výkladu SNP v spoločnosti pozri MICHELA, Miroslav – KŠIŇAN, Michal: Slovenské národné povstanie. In: KŠIŇAN, Michal a kolektív: *Komunisti a povstania. Ritualizácia pripomínania si protifašistických povstaní v strednej Európe (1945–1960)*. Kraków 2012, s. 8–35.

19 Ďalej medzi náhradníkmi Rady figurovali zo známych odbojárov či režimových aktivistov A. Rašla, D. Tatarka, F. Oktávec, V. Šalgovič, M. Kropilák či J. Špicer.

20 MIČEV: Stanislav: Múzeum Slovenského národného povstania – vizitka Slovenskej republiky. In: *Bystricoviny.sk*, 1. 11. 2021, online in: https://www.bystricoviny.sk/zamyslenie/stani-

CSHR 2-2025 - text.indb 49 19.12.2025 17:22:32

Okrem primárnej zberateľskej činnosti (výrazne limitovanej počtom využiteľných miestností) sa Ústav SNP venoval aj výskumnej a publikačnej činnosti. V rokoch 1949 a 1950 boli vydané vždy po štyri čísla Sborníka Ústavu Slovenského národného povstania. Redigoval ho František Oktávec a v roku 1949 bol zodpovedným redaktorom Dominik Tatarka. V roku 1949 vyšlo na necelých 260 stranách 19 článkov/štúdií,[21] 8 prepísaných dokumentov,[22] správy a anotácie kníh o odboji, SNP a vojne.[23] Vždy sa tak verejnosti ponúkalo niekoľko zaujímavých pohľadov na SNP od historikov, aj od priamych účastníkov, ale prirodzene skreslených z vtedajších režimových pozícií. V roku 1950 sa stal zodpovedným redaktorom Miloš Gosiorovský. Tento ročník sa už viac ako Povstaniu venoval dejinám robotníckeho hnutia a formovaniu komunistickej strany V období stupňujúcej sa stalinizácie komunistického režimu v Československu sa už nejavilo vhodné mať v Banskej Bystrici, mimo centra a dohľadu hlavných straníckych orgánov, zvlášť inštitúciu zameranú na dejiny odboja a SNP. Na základe rozhodnutia Sekretariátu ÚV KSS z 3. mája 1949 Ústav SNP začiatkom roku 1951 premiestili do Bratislavy, kde bol včlenený do novovybudovaného Ústavu dejín KSS. V Banskej Bystrici však napriek tomu pokračovala idea prezentácie SNP a v budove starej radnice bola v auguste 1951 otvorená výstava o Povstaní, vytvorená zo zbierok Ústavu SNP.[24]

I keď sa Ústav dejín KSS vo svojej činnosti zameriaval čiastočne aj na spracovanie histórie odboja a Povstania, pociťovala sa nutnosť mať aj špecializovanú inštitúciu pre dokumentovanie SNP. Jej aktuálnosť „vyplávala na povrch“ pri prvej vedeckej konferencii o SNP z decembra 1953, pripravenej k prvému okrúhlemu výročiu SNP (1954). Tu bola nastolená problematika týkajúca sa

slav-micev-muzeum-slovenskeho-narodneho-povstania-vizitka-slovenskej-republiky/

21 Okrem spomienkovo-politických (D. Ert – 17. septembra 1944, G. Husák – Povstanie a Sovietsky zväz, P. Stahl – Úsilie KSS o Národný front v rokoch 1939–1942, K. Šmidke – Vojenský význam povstania, C. Štítnický – Sjazd vysokoškolákov za povstania), tiež vojensko-analytické (M. Kropilák písal o Nitrianskej partizánskej brigáde, J. Nosko o prechode povstaleckej armády na partizánsky spôsob boja, a D. Slavkovský o Kombinovanej letke a letisku Tri Duby), ale aj všeobecnejšie o povstaní v istom meste či regióne či o poézii v povstaní. Mimo sledovanej témy, ale symptomaticky pre danú dobu a stav vtedajšej historiografie, bola zaradená aj štúdia M. Gosiorovského *Slovenský proletariát pri vzniku Československej republiky*.

22 Dominovali dokumenty z dielne ilegálnej KSS, ale aj povstaleckej armády.

23 Pozri napr. sumár príspevkov v zborníku v roku 1949, priložený ako separát k poslednému číslu toho roka. *Sborník Ústavu Slovenského národného povstania*, roč. I (1949), č. 4.

24 MIČEV: Stanislav: Múzeum Slovenského národného povstania – vizitka Slovenskej republiky. In: *Bystricoviny.sk*, 1. 11. 2021, online in: https://www.bystricoviny.sk/zamyslenie/stanislav-micev-muzeum-slovenskeho-narodneho-povstania-vizitka-slovenskej-republiky/

CSHR 2-2025 - text.indb 50 19.12.2025 17:22:32

rozšírenia vedeckovýskumnej a najmä dokumentačnej práce pri spracovaní histórie protifašistického odboja i SNP.[25]

Vedúci komunistickí predstavitelia si boli vedomí negatívneho dojmu, ktorý by na verejnosť urobilo ignorovanie predchádzajúcich sľubov o zriadení špecializovanej inštitúcie venujúcej sa dejinám odboja. Keďže jediným oficiálnym vykladačom dejín mali zostať predovšetkým ústavy dejín komunistickej strany, bolo rozhodnuté, že v Banskej Bystrici bude len muzeálna prezentácia odboja. Pritom najvyššie stranícke orgány na Slovensku ešte stále neopustili myšlienku otvoriť k 10. výročiu Povstania samostatnú budovu Pamätníka SNP, čo sa však ukázalo úplne nereálne.[26]

Vznik Múzea Slovenského národného povstania a jeho fungovanie do roku 1969

K spomínanému výročiu Povstania v roku 1954 sa podarilo iba pripraviť výstavu, ktorá bola najprv v Bratislave, potom v Brne a ako stála expozícia napokon „zakotvila" v starej radnici v Banskej Bystrici.[27] Jej umiestnenie v niekdajšom centre SNP už predznamenávalo neskorší pozitívny vývoj, a tým bol vznik Múzea Slovenského národného povstania 8. mája 1955, teda k 10. výročiu ukončenia vojny. Múzeum nemalo vlastnú budovu a bolo stále umiestnené v starej radnici. Začínalo iba s 5 zamestnancami.[28]

25 DOBRÍKOVÁ, Mária: Vznik a vývoj Múzea Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici v rokoch 1955–1985. In: *Zborník Múzea Slovenského národného povstania 10*. Martin 1985, s. 259–260. Ku konferencii pozri MOCKO, Matej: Prvá historická konferencia o SNP (8.–9. december 1953). In: *Ve službách česko-slovenského porozumění/porozumenia*. Eds. Guba, Ivan – Macháček, Michal – Syrný, Marek. Praha 2016, s. 214–221.

26 V tej dobe nebol návrh na postavenie Pamätníka SNP jediným väčším potenciálnym plánom na väčší „pamätný" objekt. V hre bolo aj postavenie Pamätníka Klementa Gottwalda, nedávno zosnulého „prvého robotníckeho prezidenta" a najväčšej ikony vládnuceho komunistického režimu. Hoci bol tento pamätník navrhovaný skôr ako propagandisticko-osvetové stredisko (prednáškové miestnosti, kinosála, knižnice, archív dobových periodík), keby sa realizoval, určite by výrazne ovplyvnil aj realizáciu neskoršieho Pamätníka SNP. Odčerpal by veľkú časť investičných prostriedkov, vôle a energie púšťať sa v rovnakom meste do stavby ďalšieho veľkého pamätníka. A MSNP, f. Múzeum SNP, k. 2. *Návrh na výstavbu pamätníka K. Gottwalda v Banskej Bystrici*.

27 Stalo sa tak na základe uznesenia 49. zasadnutia Sekretariátu ÚV KSS z 22. 12. 1954, v ktorom sa lakonicky konštatovalo schválenie premiestnenia výstavy o SNP do Banskej Bystrice vo forme stáleho múzea. A MSNP, f. Múzeum SNP, k. 2.

28 *Múzeum Slovenského národného povstania*. Bratislava 1985, s. 7–12

CSHR 2-2025 - text.indb 51 19.12.2025 17:22:32

Hneď v prvom roku existencie múzea presiahla návštevnosť improvizovanej expozície 7000 osôb. Až v roku 1958 novoprijatí odborní pracovníci Múzea začali výskumnú prácu zberom materiálu v teréne. Okrem iného robili prieskum na miestach masových vrážd v Kremničke, Nemeckej a na Kľaku. Výsledkom tohto výskumu bolo inštalovanie výstavy Tvár slovenského fašizmu. V roku 1959 získalo Múzeum nové priestory na námestí Červenej armády 23, v ktorých bolo vybudované fotolaboratórium a knižnica. O rok neskôr sa uvoľnili ďalšie priestory aj na depozitár a konzervátorskú dielňu. Postupne sa začali spracovávať aj múzejné zbierky, získané prevažne darom na základe výziev a kampaní medzi obyvateľmi. Začiatkom 60. rokov už bolo získaných niekoľko tisíc autentických negatívov, prvé desiatky trojrozmerných zbierkových predmetov, písomných memoárových záznamov a originálne písomné dokumenty.[29]

V novembri 1956 sa na gremiálnej porade Povereníctva školstva a kultúry rozhodlo, že Múzeum SNP má byť ústredný vedeckým pracoviskom. Tento krok bol začiatkom nasledujúceho roka odsúhlasený sekretariátom ÚV KSS, čo spôsobilo vyňatie Múzea z právomoci Krajského národného výboru a jeho preradenie pod spomínané povereníctvo k 1. aprílu 1957. V júli potom ešte aj Slovenská akadémia vied priznala Múzeu SNP vedecký charakter. Múzeum sa tak stalo celonárodným múzejným a vedeckým ústavom.[30] Podľa Štatútu Múzea, schváleného povereníkom školstva a kultúry 1. septembra 1960, bolo ústredným múzeom dejín SNP, podriadeným Odboru SNR pre školstvo a kultúru. Malo vedeckovýskumné a kultúrno-osvetové spoločenské poslanie.[31]

Istá personálna konsolidácia Múzea SNP nastala od roku 1962, keď inštitúcia mala už 18 pracovníkov, z toho 10 odborných. V tomto období sa už Múzeum začalo podobať na skutočne špecializovaný nadregionálny vedecký a dokumentačno-prezentačný subjekt. Členilo sa historické oddelenie, oddelenie dokumentácie a knižnicu, oddelenie osvetové a oddelenie hospodársko-administratívne. Symptomatické pre danú dobu bolo delenie historického oddelenia, ktoré sa zameriavalo na nasledujúce výskumné úseky: ilegálna činnosť KSS, partizán-

29 DOBRÍKOVÁ, Mária: Vznik a vývoj Múzea Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici v rokoch 1955–1985. In: *Zborník Múzea Slovenského národného povstania 10*. Martin 1985, s. 260–261.

30 Archív Múzea SNP. f. Múzeum SNP, k. 2; BABUŠÍKOVÁ, Tatiana – MIČEV, Stanislav: Múzeum Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici. In: *Acta historica Neosoliensia* 10 (2007), s. 389–390.

31 V Štatúte definované ako: „...zhromažďovať a ochraňovať vecné pamiatky z obdobia národnooslobodzovacieho boja ľudu Slovenska v druhej svetovej vojne, ktorého vyvrcholením bolo Slovenské národné povstanie a oslobodenie našej vlasti Sovietskou armádou, podieľať sa na riešení vedeckých úloh...“ A MSNP, f. Múzeum SNP, k. 2.

CSHR 2-2025 - text.indb 52 19.12.2025 17:22:32

ske hnutie, vojenské akcie, revolučné národné výbory, tradície SNP, spomienky. Výrazný nárast zaznamenala aj návštevnosť stálej expozície (takmer 60 tisíc osôb v roku 1962).[32] Spolu s vedľajšími krátkodobými výstavami dosahovala návštevnosť v prvej polovici 60. rokov až státisícové hodnoty, čo iba zdôrazňovalo potrebu výstavby veľkej samostatnej budovy Múzea – Pamätníka SNP, ktorej výstavba bola schválená už v roku 1961.

Skôr však, ako sa vôbec reálne začalo s výstavbou Pamätníka SNP, sústreďovali sa aktivity Múzea a fakticky celého mesta na čo najlepšie pripomenutie si 20. výročia Povstania. Bola otvorená nová expozícia Múzea, ktorá v rámci prebiehajúcej miernej demokratizácie režimu odstránila najvypuklejšie deformácie predchádzajúcej „stalinistickej" expozície, najmä pri dokumentácii medzitým rehabilitovaných vedúcich osobností povstaleckej KSS, povstaleckej armády i ďalších zložiek odboja a Povstania. Spoločensky ešte významnejšími, ako samotné otvorenie novej expozície, boli oslavy Povstania, ktorých sa v roku 1964 zúčastnil najvyšší predstaviteľ svetového socialistického „tábora mieru" – prvý tajomník ÚV KSSZ Nikita S. Chruščov. Aj jeho účasť na oslavách priviedla do Banskej Bystrice desaťtisíce ľudí, ktorí mohli hneď vedľa sovietskeho vodcu vidieť lídra slovenských komunistov Alexandra Dubčeka. Ale zatiaľ čo Chruščovova hviezda už krátko po oslavách zhasla, Dubček aj vďaka niekdajšiemu straníckemu pôsobeniu v Banskej Bystrici a i vďaka osobnému či verejnému angažovaniu sa v prospech SNP práve naopak výrazne spoločensky „rástol". Ku koloritu vtedajších osláv samozrejme patrila výzdoba verejného priestoru, ktorá nemala pripomínať iba samotné Povstanie, ale najmä „výdobytky" socialistického zriadenia, ktoré sa dosiahli pod vedením domácich komunistov a najmä vďaka podpore Sovietskeho zväzu. Takže okrem ústredného hesla „V duchu bojových tradícií SNP, pod vedením KSČ, v bratskej jednote Čechov a Slovákov za ďalší rozvoj socialistickej spoločnosti", ústrednému verejnému priestoru na Námestí SNP dominovali československé a sovietske zástavy, a nechýbali ani veľké portréty historických „otcov" komunizmu Marxa, Engelsa a Lenina.[33]

32 DOBRÍKOVÁ, Mária: Vznik a vývoj Múzea Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici v rokoch 1955–1985. In: *Zborník Múzea Slovenského národného povstania 10*. Martin 1985, s. 261–262.

33 V takejto revolucionárskej spoločnosti by artefakty výrazne ideologicky inej doby (napr. novovekého katolicizmu) samozrejme poškodzovali celkový stranícky želaný spoločenský dojem. Preto z priestoru námestia spred miesta, kde mala stáť tribúna, bol odstránený klasicistický morový stĺp zo začiatku 18. storočia, aby vrcholová socha Panny Márie nekazila hlavným súdruhom výhľad na režimu oddaný dav a naopak. Bližšie: VRAŽDA, Daniel: Keď prišiel do Banskej Bystrice Chruščov, socha Panny Márie nad tribúnou išla dolu – z histórie osláv SNP. In: *Denník N*, 28. 8. 2019, online in: https://dennikn.sk/1566453/ked-prisiel-do-

CSHR 2-2025 - text.indb 53 19.12.2025 17:22:32

V nasledujúcom období, v očakávaní možností rozšíriť zbierkový fond a všetky súvisiace aktivity Múzea presťahovaním sa do novej veľkej špecializovanej budovy Pamätníka SNP, bolo v depozitároch a priestoroch Múzea SNP sústredených už niekoľko desiatok tisíc kusov zbierkových predmetov a pomocného materiálu. Okrem zbierkotvornej činnosti, pracovníci Múzea SNP[34] do roku 1968 odprednášali takmer 400 prednášok z dejín druhej svetovej vojny v celej republike, uskutočnili stovky besied a desiatok exkurzií „po stopách SNP". Zrealizovali putovné výstavy (Slovenské národné povstanie, Fašistické zločiny na Slovensku, Letci v SNP, Účasť 1. čsl. armády na Slovensku v SNP) a ďalšie menšie boli inštalované na mnohých miestach republiky. Všetky tieto aktivity – podľa optimistických dobových parametrov – vzhliadlo od vzniku Múzea vyše 770 tisíc osôb.[35]

Popri prípravách novej veľkej stálej expozície Múzea v práve budovanej stavbe Pamätníka SNP, pracovníci Múzea nezaháľali ani na poli publikačnom. V roku 1966 a v roku 1968 vydali Sborník Múzea Slovenského národného povstania. Hoci tento projekt po úvodných 2 ročníkoch už nepokračoval a neskorší Zborník Múzea Slovenského národného povstania z rokov 1975 až 1990 bol formálne iným, práve jeho predchodcovia z druhej polovice 60. rokov mu vdýchli základy, na ktorých sa budovalo aj neskôr. Faktom však je, že zborníky zo 60. rokov boli skôr súborným vydaním viacerých, rozsahovo až monografických štúdií, ako typickými múzejnými zborníkmi, ponúkajúcimi skôr rozsahovo štandardné štúdie, archívne dokumenty, správy a anotácie nielen z čisto historickým, ale aj typicky múzejným zameraním.[36]

---

banskej-bystrice-chruscov-socha-panny-marie-nad-tribunou-isla-dolu-z-historie-oslav-snp/.

34 V roku 1968 malo Múzeum 33 systematizovaných miest, z toho 31 reálne obsadených. 2/3 z nich zaberalo oddelenie histórie a dokumentácie, resp. malé oddelenie osvety (lektoráty, výstavy). Z neskorších významnejších historikov mal referát partizánskych oddielov na starosti L. Takáč, vojenských akcií P. Bosák a M. Gajdoš, revolučných národných výborov M. Dobríková, občianskych odbojových skupín K. Fremal; resp. referát spomienok mal na starosti C. Kuchta. Symptomatické pre dané obdobie bolo, že existoval aj útvar/referát „tradícií SNP a budovania socializmu". A MSNP, f. Múzeum SNP, k. 2. *Obsadenie systematizovaných miest v Múzeu SNP v roku 1968*.

35 Porovnaj: DOBRÍKOVÁ, Mária: Vznik a vývoj Múzea Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici v rokoch 1955–1985. In: *Zborník Múzea Slovenského národného povstania 10*. Martin 1985, s. 263.

36 Pre ilustráciu: *Sborník Múzea Slovenského národného povstania* z roku 1966 (326 s.) obsahoval iba dve rozsiahle štúdie – takmer 200 stranovú Milanovu Gajdošovu prácu o 3. taktickej skupine Gerlach, a 120 stranovú prácu Mariána Hronského o bojoch o Ostrô (aj s menším návrhom na jej múzejné stvárnenie).

CSHR 2-2025 - text.indb 54 19.12.2025 17:22:32

Pamätník SNP a expozícia z roku 1969

Vo februári 1957 Povereníctvo školstva a kultúry vypísalo architektonickú súťaž na Pamätník SNP, ktorý mal byť samostatným monumentálnym objektom, pomníkom s výrazným architektonickým riešením a umiestnený na vŕšku Bánoš.[37] Prvá cena však nebola udelená. O rok neskôr sa však už vedenie KSS rozhodlo nebudovať iba klasický pamätník, ale spojiť jeho výstavbu s budovou múzea. Preto sa rozhodlo tiež hľadať novú lokáciu pre takto projektovaný zámer, t.j. aby bol pamätník-múzeum vo funkčnom prostredí blízko centra mesta, aby tvoril aj dominantu svojho prostredia, ale aby bol dostupný aj pre množstvo návštevníkov mesta.[38] V roku 1959 bola vypísaná ďalšia súťaž. Zúčastnilo sa jej 9 architektov z Prahy, Brna, Bratislavy a Žiliny. Za najúspešnejšie boli vyhodnotené návrhy prof. Ing. arch. Emanuela Hrušku (urbanistika) a Ing. arch. Dušana Kuzmu (architektúra). Autori víťazných návrhov boli poverení vypracovať definitívny návrh.[39] Najvyššiemu vedeniu KSČ na čele s prvým tajomníkom Antonínom Novotným sa však nechcelo príliš investovať do takejto náročnej výstavby na Slovensku a dosť dlho sa presadzovalo umiestnenie Pamätníka/Múzea SNP na Zvolenskom zámku.[40] V apríli 1961 však ÚV KSS schválil výstavbu Pamätníka SNP podľa návrhu Dušana Kuzmu.[41] Ten vypracoval nový návrh a pri príležitosti 20. výročia SNP roku 1964 sa začala výstavba Pamätníka slávnostným výkopom, ktorý realizoval vtedajší prvý tajomník ÚV KSS Ale-

37 A MSNP, f. Múzeum SNP, k. 2. *Vypísanie súťaže na získanie architektonického návrhu Pamätníka SNP v Banskej Bystrici*.

38 Tamtiež, k. 1. *Architektonický návrh Pamätníka SNP v Banskej Bystrici, urbanistická časť*.

39 STANISLAV, Ján: 50 rokov Múzea Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici. In: *Zjednocovanie antifašistických síl na Slovensku v roku 1943: vznik a činnosť ilegálnej SNR*. Eds. Stanislav, Ján – Tóth, Dezider. Banská Bystrica 2005, s. 4.

40 V scenári, pripravovanom pre expozíciu Múzea SNP na Zvolenskom zámku začiatkom 60. rokov, sa v plnej miere odrážalo vtedajšie režimovo-ideologické vnímanie histórie. Viac ako tretina priestoru expozície bola otvorene venovaná „vedúcej úlohe" komunistov v odporujúcej väčšine spoločnosti, v odboji a SNP. Ďalšia sa zameriavala na „víťaznú bojovú cestu" oslobodzujúcej Červenej armády a partizánov. A nechýbal samozrejme ani výraznejší dôraz na „výdobytky" povojnovej socialistickej spoločnosti. A MSNP, f. Múzeum SNP, B-3. *Scenár expozícií Múzea Slovenského národného povstania vo Zvolene*.

41 SNOPKO, Ladislav a kol.: *Obete varujú*. Bratislava 2004, s. 38–40.
V pôvodnom Kuzmovom návrhu sa počítalo aj s monumentálnou sochou od Jozefa Jankoviča, ktorá mala stáť v nástupnom schodisku medzi budovou pamätníka a múzea. V definitívnom návrhu však ostala iba jedna budova spájajúca múzeum s pamätníkom. Kuzma s Jankovičom sa preto rozhodli súsošie *Obete varujú* umiestniť do pietnej siene medzi dve skulptúry Pamätníka. Tamtiež, s. 41–42.

CSHR 2-2025 - text.indb 55 19.12.2025 17:22:32

xander Dubček.[42] Tak sa pri 20. výročí Povstania definitívne doriešili otázky výstavby Pamätníka SNP v Banskej Bystrici, jeho umiestenia i architektonického riešenia. Celá stavba bola plánovaná na roky 1964–1969.[43] Za zmienku tiež stojí, že v súlade s vtedajším naladením štátno-straníckych orgánov mala stavba oficiálne zdôvodnenie ako pamätník „veľkosti revolučných snáh slovenského ľudu, ktoré vyústili v Slovenskom národnom povstaní, ako medzníku v boji za národné a sociálne oslobodenie." Gros expozičného priestoru bolo plánovaného pre zobrazenie „fašistickej nadvlády, boja KSČ a ostatných pokrokových síl" do SNP a samozrejme najmä pre samotné Povstanie, ale aj pre oslobodzovanie či „odbojové tradície" vo vtedajšej spoločnosti, vrátane umeleckej a vedeckej tvorby.[44] Nad režimovou vhodnosťou stavby pamätníka-múzea a jej „vnútorného naplnenia" (vrátane obsahu expozícií) bdela tzv. ideová rada. Okrem architektov či umelcov v nej boli aj: prvý námestník povereníka školstva a kultúry, vedúci ideologického oddelenia ÚV KSS, najvyšší predstavitelia strany a štátnej správy z Banskej Bystrice či vedúci osvetového oddelenia mesta.[45]

Po mnohých peripetiách pri stavbe pamätníka (materiálovo-logistické nedostatky, problémy s dovozom technicky lepších a cenovo náročnejších komponentov z kapitalistického Západu...)[46] bola napokon budova Pamätníka SNP (v ktorom sídlilo aj Múzeum SNP) slávnostne otvorená v predvečer osláv 25. výročia SNP. Štvrťstoročnica od Povstania mala okrem samotných osláv aj svoj

42 Už úvodná technická správa a rozpočet Banských stavieb Bratislava z júna 1964 nenechával nikoho na pochybách, že pôjde o jednu z najnáročnejších stavieb svojej doby. Muselo sa vyriešiť množstvo architektonicko-technických výziev a samozrejme i finančných a logistických limitov. Budova musela v sebe spájať vlastne až tri funkcie: bola pamätníkom, obrovským výstavným priestorom vrátane vonkajšieho skanzenu ťažkej bojovej techniky, a zároveň aj pracoviskom pre desiatky zamestnancov Múzea, vrátane archívu, depozitárov a konzervátorských dielní či veľkej kinosály. Investorom stavby bola SNR, resp. Povereníctvo školstva a kultúry, a odhadovaná pôvodná výška nákladov cez 20 miliónov Kčs (17 miliónov budova Pamätníka a zvyšok zemné práce a úprava okolia resp. inžinierske siete). A MSNP, f. Múzeum SNP, k. 1.

43 DOBRÍKOVÁ, Mária: Vznik a vývoj Múzea Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici v rokoch 1955–1985. In: *Zborník Múzea Slovenského národného povstania 10*. Martin 1985, s. 262.

44 A MSNP, f. Múzeum SNP, k. 1. *Investičná úloha na Pamätník SNP v Banskej Bystrici*.

45 Tamtiež. *Záznam z rokovania ideovej rady na Pamätník – Múzeum SNP*, 29. 6. 1964.

46 V správe o plnení plánu z roku 1966 a perspektíve na rok 1967 sa upozorňovalo najmä na snahu výrobcov stavebných hmôt predlžovať termíny dodania; v pláne výstavby na rok 1968 sa pridelené devízy (185 tisíc USD, najmä na nákup vzduchotechniky a špeciálneho skla v expozičných priestoroch javili ako nedostatočné. Zvlášť veľká závislosť na dodávkach technicky náročných produktov bola v prípade moderných audiovizuálnych prostriedkov. A MSNP, f. Múzeum SNP, k. 1.

CSHR 2-2025 - text.indb 56 19.12.2025 17:22:32

veľký politický aspekt a v mnohom predznamenávala budúci vývoj. Aj keď sa jej zúčastnilo množstvo najvyšších štátnych a straníckych predstaviteľov (prezident Ludvík Svoboda, 1. tajomník ÚV KSČ Gustáv Husák, predseda Federálneho zhromaždenia Alexander Dubček, predseda vlády SSR Peter Colotka), bol zjavný ústup Dubčeka a reformátorov roku 1968 zo scény. A práve naopak, verejný priestor aj takto symbolicky cez oslavy SNP už plne opanoval Gustáv Husák a suita „normalizátorov" okolo neho. Veľké oslavy SNP, spojené s otvorením monumentálneho Pamätníka SNP umiestneného na výraznej mestskej lokácii nad rovinou pri Hrone a zároveň aj nad budovou niekdajšieho najvyššieho povstaleckého veliteľstva, dodávali akcii ohromný spoločenský náboj. Slávnostného otvorenia Pamätníka SNP a osláv sa zúčastnili aj žijúce špičky povstaleckej armády (náčelník štábu Július Nosko a velitelia taktických skupín Emil Perko a Pavol Kuna) a nechýbala samozrejme ani početná sovietska delegácia na čele s niekdajším veliteľom hlavného partizánskeho štábu Alexejom N. Asmolovom, ktorú sprevádzal bývalý dôstojník tohto štábu a od roku 1962 pracovník Múzea SNP Cyril Kuchta. A osláv sa samozrejme zúčastnili aj desaťtisíce návštevníkov, úplne slobodne i dobrovoľne-nasilu organizovaných (zo závodov a škôl, pionierov a zväzákov, straníckych skupín a organizácií...), vzdať hold Povstaniu, strane a sovietskym hosťom.

Po piatich rokoch úmorného stavbárskeho úsilia sa teda po 25 rokoch od Povstania podarilo banskobystrickej Stavoindustrii (v spolupráci s viac ako 50 ďalšími domácimi a zahraničnými dodávateľmi) vybudovať náročné a novátorské dielo modernej slovenskej architektúry z dielne Dušana Kuzmu. K stálej expozícii umiestnenej v budove Pamätníka pribudol v areáli aj skanzen ťažkých zbraní i partizánska štábna zemľanka. Samotná výstava bola obrovským zlomom nielen v múzejnej prezentácii odboja a SNP, ale aj v celom múzejníctve. Okrem výrazne rozšíreného množstva informácií (autori Milan Gajdoš, Pavel Bosák a Mária Dobriková), nesúcich znaky oslabenia režimu pred rokom 1968, výstava sa mohla po prvýkrát pochváliť početnou audiovizuálnou technikou (4 multivízie pozostávajúce zo štrnástich 35 mm projektorov a stovka diaprojektorov). Dvoj a trojrozmerné exponáty boli vystavené v jednotlivých tematických skupinách na troch podlažiach obidvoch skulptúr budovy. Organickou súčasťou budovy, v ktorej sa nachádzalo ako množstvo výstavných priestorov i pietna sieň, boli tiež administratívno-prevádzkové priestory Múzea SNP. Okrem uloženia dovtedajších zbierok Múzea tu bolo vybudované moderné fotolaboratórium, konzervátorské dielne, a dva depozitáre.[47]

47 DOBRÍKOVÁ, Mária: Vznik a vývoj Múzea Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici v rokoch 1955–1985. In: *Zborník Múzea Slovenského národného povstania 10*. Martin 1985, s. 264.

CSHR 2-2025 - text.indb 57 19.12.2025 17:22:32

Prvá stacionárna expozícia v Pamätníku SNP bola rozdelená do 9 tematických blokov, z ktorých najväčšia pozornosť bola venovaná blokom „Nástup fašizmu vo svete a rozbitie Československa“, „Národné povstanie“ a „Tradície“. Zo všetkých predchádzajúcich expozícií bola táto najviac „slovenská“, t. j. málo priestoru sa venovalo neslovenským reáliám (situácii v ostatnej Európe a ZSSR...), obsahovala veľa informácií o Slovenskom štáte, odboji a SNP (veľká pozornosť sa venovala napr. bojom povstaleckej armády). Ozveny spomínaného oslabenia režimu sa prejavovali napríklad v pozitívnych zmienkach o vnútornom nekomunistickom odboji alebo o britskej a americkej misii v Povstaní.[48]

V súvislosti s výstavbou Pamätníka SNP pribudla vo verejnom priestore Banskej Bystrice tiež významná realizácia figurálneho pamätníka (autor Pavol Tóth) pred niekdajšou budovou najvyššieho povstaleckého veliteľstva v parku pod Pamätníkom.[49] V čase spoločensko-straníckej „normalizácie“ však umelecké diela pripomínajúce SNP nielen pribúdali, ale aj ubúdali. Najsymptomatickejším v tomto zmysle je premiestnenie monumentálneho súsošia „Obete varujú“ z pietnej siene Pamätníka SNP do exteriéru, ďaleko od mesta, do vypálenej horskej obce Kalište. Súsošiu sa stala dočasne osudnou nemilosť, ktorou poctili relevantné stranícke orgány jej ideového tvorcu Jozefa Jankoviča, lebo svojimi aktivitami a postojmi nekonvenovala nastupujúcemu „neostalinizmu“. Súsošie bolo z Pamätníka odstránené v roku 1972, o dva roky neskôr bolo slávnostne odhalené na výročie SNP na Kališti a až po 30 rokoch (a viacerých spoločenských kontroverziách) sa na 60. výročie SNP vrátilo na svoje pôvodné miesto do pietnej siene Pamätníka SNP.[50]

Počas „normalizácie“

Rok 1969 v prezentácii odboja a SNP nepochybne znamenal istý prelom, lebo otvorením novej, veľkej a modernej budovy Pamätníka SNP, v ktorom našlo mnoho špecializovaných priestorov aj Múzeum SNP, sa výrazne organizačne a prezentačne rozšírili dovtedajšie možnosti zhromažďovania a ochrany artefaktov, či výskumu a propagovania Povstania vo verejnosti. Na druhej strane však nastupujúca „normalizácia“ znamenala, že interpretačne išlo nepochybne o posun späť. Aj keď už nešlo automaticky o návrat do „doby temna“ stalinistic-

48 A MSNP. *Literárny scenár k expozícii Múzea SNP*. Banská Bystrica, 1969.

49 *Pomníky, pamätníky a pamätné tabule v Banskej Bystrici*. Ed. Borguľová, Jana. Banská Bystrica 2016, s. 91–94

50 SNOPKO, Ladislav a kol.: *Obete varujú*. Bratislava 2004, s. 64–75, 84.

CSHR 2-2025 - text.indb 58 19.12.2025 17:22:32

kých 50. rokov a niektoré liberalizačné posuny ostali aj v normalizačnej historiografii a spoločenskej pamäti (návrat povstaleckého vedenia na „výslnie“, záujem o povstaleckú armádu...), základný výkladový rámec – o vševedúcej a všeriadiacej komunistickej ilegalite a o dôstojníkoch a buržoázii z vypočítavosti kooperujúcimi na Povstaní – sa veľa nezmenilo.

Vyššie uvedenému interpretačnému rámcu zodpovedala aj nová stála expozícia v Pamätníku SNP otvorená na 30. výročie Povstania. Výstava z roku 1974 už plne korešpondovala s vtedajšími normalizačnými šablónami obrazu odboja a SNP, ktoré názorovo vymedzoval najmä najvyšší stranícky (a onedlho i štátny) predstaviteľ Gustáv Husák vo svojom Svedectve o Slovenskom národnom povstaní resp. v jeho normalizačných variáciách a oficiálnych prejavoch. Tentoraz však už vedúci súdruhovia nezverili tvorbu scenára len pracovníkom Múzea SNP – konečnú verziu z veľkej časti upravil Milan Rybecký, vtedajší riaditeľ múzejného odboru Ministerstva kultúry SSR. Scenár bol „obohatený“ o najnovšie poznatky sovietskej historiografie a oficiálne „historické tézy“. Vo väčšej miere ako v predchádzajúcej expozícii boli vystavené dokumentárne a fotografické materiály z činnosti KSS v rokoch ilegality, partizánskych jednotiek, povstaleckej armády a iných zložiek SNP. Tretia scéna audio-vizuálneho systému, inštalovaná v kinosále múzea na najväčšej ploche a priestore, dokumentovala „víťazstvo robotníckej triedy vo Víťaznom februári“ a výstavbu socializmu v Československu. Znovu sa zdôraznila vedúca úloha komunistickej strany v odboji; Slovenské národné povstanie sa prezentovalo ako začiatok národnej a demokratickej revolúcie, prirodzene prechádzajúcej do vtedajšieho „rovnostárskeho blahobytu“ komunistickej spoločnosti. Samozrejme sa nezabudlo ani na význam všestrannej a nezištnej pomoci Sovietskeho zväzu slovenskému, resp. československému odbojovému hnutiu a Povstaniu. V tomto období bola komunistická tradícia (idea) SNP výraznejšie posilňovaná aj zo strany štátu, čo sa nepochybne prejavilo aj v rekordnej návštevnosti novej expozície: 365 000 návštevníkov iba v roku 1974 a celkovo viac ako 3 milióny za 10 rokov jej existencie.[51]

V súvislosti so spoločensko-organizačnými záležitosti Múzea SNP sa nie všetko vyvíjalo iba v pozitívnom zmysle. V normalizačnom období bolo Múzeum podriadené Ústrednej správe múzeí a galérií v Bratislave, ktorá pre neho vydala 17. septembra 1979 nový štatút, ktorý v mnohom naznačoval jeho významnú, avšak striktne účelovú a nesuverénnu pozíciu. Okrem predošlého, zdôrazňovala sa úloha chrániť a šíriť odkaz Povstania pre vtedajšiu spoločnosť.

51 *Múzeum slovenského národného povstania*. Bratislava 1985, s. 95, 125; DOBRÍKOVÁ, Mária: Vznik a vývoj Múzea Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici v rokoch 1955–1985. In: *Zborník Múzea Slovenského národného povstania 10*. Martin 1985, s. 264, 268.

CSHR 2-2025 - text.indb 59 19.12.2025 17:22:33

Múzeum mohlo získavať, spracovávať a prezentovať iba tie predmety a dokumenty odboja a SNP, na ktoré si nerobil nárok Ústav marxizmu-leninizmu ÚV KSS, resp. ktoré ešte neboli uložené/nepatrili do iných štátnych archívov.[52] Najmä prioritnosť postavenia Ústavu marxizmu-leninizmu významne obmedzovala akvizičnú činnosť Múzea, lebo bratislavský ústav mal vo veľkej miere záujem o tie isté artefakty ako Banská Bystrica. Ale už o pár mesiacov sa táto neatraktívna pozícia Múzea SNP čiastočne zmenila, keď bol v apríli 1980 Archívnou správou SSR priznaný Archívu Múzea SNP štatút „archívu inštitúcie osobitného významu". To vytváralo predpoklady nielen pre prísun väčšieho množstva archívnych dokumentov do vlastníctva múzea, ale aj ich odbornejšieho spracovania a sprístupňovania.[53]

Archív Múzea SNP bol bázou, kde končilo množstvo písomností darovaných jednotlivými osobnosťami odboja a či ich pozostalými, ale v mnohom aj dokumenty a pomocné materiály zo zbierok a z činnosti významných historikov, častokrát aj tých proskribovaných (pri tých samozrejme nie priamo pod ich meno,). Archív tak postupne disponoval výnimočnými dokumentami či osobnými fondami popredných osobností odboja (Jozef Dřímal, Ján Golian, Ivan Haluzický, Ján Imro, Andrej Júny, Imrich Karvaš, Július Nosko, rodina Veselovcov...), ale aj osobností-historikov (najvýraznejšie Jaroslav Šolc) či dokumentami získanými pred sovietskou okupáciou napr. Vilémom Prečanom. Okrem povojnových kroník obcí o rokoch odboja a SNP či stoviek spomienok významných i obyčajných protagonistov Povstania a druhej svetovej vojny na Slovensku i v cudzine, Archív vybudoval aj zbierku letákov, plagátov a vyhlášok. Získal tiež širokú paletu dokumentov o jednotlivých zložkách odboja (povstalecká armáda, partizáni, komunistický a občiansky odboj, revolučné národné výbory), ale aj o Slovenskom štáte či nemeckých jednotkách a represiách na Slovensku, alebo o sovietskej účasti v odboji a SNP.[54]

V roku 1982 došlo k významnému opatreniu vo vzťahu starostlivosti štátu o pamiatky viažuce sa v Banskej Bystrici k pamiatke Povstania. Vláda SSR uznesením z 15. septembra 1982 vyhlásila súbor 7 objektov spojených s Povstaním za národnú kultúrnu pamiatku. Súčasťou vyhlásenej národnej kultúrnej pamiatky bol aj Pamätník SNP s areálom.[55] Spolu s tým, ako aj s celkovým vý-

52 A MSNP, f. Múzeum SNP, k. 2. *Štatút Múzea Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici*.

53 BABUŠÍKOVÁ, Tatiana – MIČEV, Stanislav: Múzeum Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici. In: *Acta historica Neosoliensia* 10 (2007), s. 390.

54 A MSNP, f. Múzeum SNP, k. 2. *NKP súbor pamiatok SNP v Banskej Bystrici*.

55 DOBRÍKOVÁ, Mária: Vznik a vývoj Múzea Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici v rokoch 1955–1985. In: *Zborník Múzea Slovenského národného povstania 10*. Martin 1985, s. 268–269.

CSHR 2-2025 - text.indb 60 19.12.2025 17:22:33

znamom režimovo prezentovaného odboja a SNP pre vládnutie komunistickej strany, nastalo po stránke personálno-technickej k akémusi „zlatému obdobiu" Múzea SNP. K 40. výročiu SNP Múzeum disponovalo takmer 135 tisícmi artefaktov a písomností k odboju, Povstaniu či celkovo k obdobiu II. svetovej vojny (z toho však 2/3 tvoril pomocný dokumentárny materiál, t.j. neoriginálny, resp. archívne či dobovo neautentický). Boli posilnené personálne kapacity múzea, ktoré malo v 80. rokoch okolo 50 pracovníkov, pričom bolo výrazne posilnené najmä výskumno-historické oddelenie. Výsledkom takéhoto dôrazu aj na prezentáciu najnovších vedeckých poznatkov bola začiatkom 80. rokov produkcia významnejších vedeckých publikácií (napr. *Protifašistický odboj na Slovensku v rokoch 1938–1945* či *Fašistické represálie na Slovensku*), ale tiež príprava viacerých „vedľajších" výstav k odboju a SNP (Komunisti v SNP, Fašistické zverstvá, Internacionálna účasť v SNP, Pamätníky SNP a oslobodenia z tvorby akademického sochára Jaroslava Kubičku, Povstalecká tlač v SNP, Odkaz SNP v telovýchove a športe), pričom samozrejme nechýbali ani „úlitby bohom" napr. v podobe výstavy o Živote a diele V. I. Lenina.[56] Všeobecne v časoch normalizácie múzeum pripravilo a otvorilo šesť až desať „nestálych" výstav, ktoré navštívili ročne desaťtisíce návštevníkov Pamätníka SNP. Zároveň organizovalo množstvo výchovno-vzdelávacích akcií a prednášok pre školy i kultúrno-osvetové podujatia[57] vtedajšej doby, ktoré nemuseli mať prioritne zámer prezentácie odboja a SNP, ale už iba svojou lokáciou pôsobili aj v tomto zmysle. Z pohľadu dneška je však otázne, či táto režimová „preplnenosť" odkazmi na odboj a SNP nepôsobila skôr negatívne na automatické prepájanie hnutia odporu a Povstania s komunistickým režimom a jeho naoktrojovanými spôsobmi vnímania týchto historických fenoménov.

Prehlbujúci sa vplyv komunistickej ideológie na expozície Múzea SNP pokračoval aj v roku 1984, keď sa oslavovalo 40. výročie Povstania. Bolo tu až príliš veľa priestoru venovaného oslave komunistickej strany v odboji. Vedúca úloha patrila funkcionárom a aktivitám (skutočným i imaginárnym) V. ilegálneho vedenia KSS – nie je to prekvapujúce, keďže jeho členom bol Gustáv Husák, hlavná persóna normalizačného režimu. Scenár novej expozície k 40. výročiu SNP recenzovali vtedajší „najvyšší" slovenskí komunistickí historici ako

56 Bližšie: DOBRÍKOVÁ, Mária: Vznik a vývoj Múzea Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici v rokoch 1955–1985. In: *Zborník Múzea Slovenského národného povstania 10*. Martin 1985, s. 267–268.

57 Oficiálne uvádzaný počet účastníkov v rokoch 1974–1989 bol viac ako 200 tisíc. BABUŠÍKOVÁ, Tatiana – MIČEV, Stanislav: Múzeum Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici. In: *Acta historica Neosoliensia* 10 (2007), s. 391.

CSHR 2-2025 - text.indb 61 19.12.2025 17:22:33

Viliam Plevza či Samuel Cambel. Jeho ideologický obsah jasne definoval stranícko-štátnu orientáciu expozície, ktorá mala ukázať:

- vplyv Októbrovej revolúcie na vznik Československa;
- hospodársky a politický boj pod vedením Komunistickej strany Československa;
- postup a víťazstvá fašizmu pred vojnou a počas nej;
- historické poslanie komunistickej strany pri organizovaní odboja;
- vedúcu úlohu komunistickej strany pri príprave a realizácii Povstania;
- boj slovenského ľudu proti fašizmu a za spravodlivý spoločenský poriadok v Československu ako dôležitú súčasť medzinárodného protifašistického boja;
- pomoc Sovietskeho zväzu Povstaniu a medzinárodný charakter Slovenského národného povstania.

Funkcionári, ktorí expozíciu schválili, mohli byť určite spokojní s jej obsahom. Prezentovala Povstanie ako určitý predstupeň socialistickej revolúcie. KSS bola opäť zobrazená ako široko-ďaleko vedúca politická sila SNP. nechýbali ani chvály na komunistické vedenie v exile, ovládnutie odborov, národných výborov či existenčnú pomoc Sovietskeho zväzu. Typický bol aj prehnaný význam, ktorý sa v Povstaní pripisoval partizánom (dostávali rovnaký priestor ako povstalecká armáda) či činnosti komunistov po skončení bojov a na oslobodenom území. Aj keď pomerne veľa informácií bolo venovaných i Čechom a Slovákom bojujúcim na Západe, nebolo to vôbec porovnateľné napr. s vykreslením Slovákov v partizánskom hnutí v ZSSR.[58]

Medzi najvýznamnejšie vedecké aktivity Múzea SNP v rokoch normalizácie patrilo nepochybne vydávanie vlastného múzejného zborníka. Od roku 1976 do roku 1990 vyšlo 15 čísiel *Zborníka Múzea SNP*. Boli tu publikované výsledky vedecko-výskumnej práce historikov a odborného personálu Múzea, ale aj historikov iných vedeckých inštitúcií. Okrem obligátnych vedeckých štúdií (a samozrejme občas aj dobovej režimovej propagandy odkazujúcej sa významné výročia), materiálových štúdií či publikovaných dokumentov, resp. polemík a recenzií, nechýbali ani výsostne muzeálne zamerané články. Reflektovali najmä výskyt, ochranu či využitie rôznych múzejných a archívnych artefaktov k odboju, Povstaniu či druhej svetovej vojne v zbierkach Múzea i v iných obdobných inštitúciách, vrátane zahraničných (samozrejme dominantne zo „socialistického tábora“).[59]

58 A MSNP. *Scenár expozície Múzea SNP*. Banská Bystrica, 1984.

59 Hneď prvé číslo z roku 1976 začínalo dobovým historicko-propagandistickým textom „dvorného historika“ normalizačného režimu na Slovensku Viliama Plevzu „Historický význam

CSHR 2-2025 - text.indb 62 19.12.2025 17:22:33

Napriek vyššie uvedenému obrazu o „druhom živote SNP“ v Banskej Bystrici nemožno hovoriť, že pripomínanie si Povstania sa v komunistickej ére zužovalo iba na každoročné politicko-oslavné spoločenské oslavy k výročiam 29. augusta, či na zberateľskú, prezentačnú a vedeckú činnosť Múzea SNP a organizované masové školské či podnikové návštevy pamätných miest v meste a okolí, resp. prednášok, výstav a expozície Múzea. Povstanie žilo a pripomínalo sa vo verejnom priestore aj v statickejšej forme pamätných tabúľ a menších pomníkov a umeleckých diel umiestnených na miestach spojených konkrétne zo SNP, alebo iba všeobecne na miestach prenesene spojených z Povstaním, resp. s povstaleckým mestským centrom. Popri Pamätníku SNP bola (a stále je) v samotnom meste najdominantnejším pamätníkom socha partizána umiestnená na úbočí Urpína pri tzv. malej železničnej stanici. Hoci pôvodne tu nebolo takéto dielo plánované (počas vojny tu bolA exponovaná socha Milana Rastislava Štefánika „stiahnutá“ z Komárna, ktoré sa v roku 1938 stalo dočasne súčasťou Maďarska), k 20. výročiu SNP tu bola odhalená práve táto „legendárna“ socha Karola Dúbravského.[60]

Pri spätnom ohliadnutí sa po verejnej prezentácii SNP v Banskej Bystrici v povojnovej a komunistickej ére sa nám javí „druhý život“ Povstania najmä ako sled každoročných politizujúcich osláv SNP, otvárania nových režimu poplatných stálych expozícií a výstav, či množstvo viac či menej hodnotných umeleckých diel a pamätných tabúľ rozosiatych v bývalom povstaleckom centre. Pri hlbšom zamyslení sa však jasne črtajú aj iné charakteristiky danej doby a pripomínania si Povstania. Vynárajú sa zrejmé rysy Pamätníka SNP a najmä inštitucionálnej základne dokumentácie a prezentácie Povstania prostredníctvom Múzea SNP. To však netreba vnímať iba ako monumentálnu budovu, ale najmä ako pracovisko ľudí, ktorí zasvätili nemalú časť svojho života téme odboja a SNP. A napriek mnohým dobový obmedzeniam vedeckej slobody a bádania prispeli svojou nemalou mierou k objektívnejšiemu pohľadu na dané fenomény tak, ako ich poznáme dnes. Veď stačí spomenúť, že v Múzeu SNP začínali či pracovali (niektorí dlhé roky) historici ako Pavel Bosák, Vojtech Dangl, Mária Dobríková, Karol Fremal, Milan Gajdoš, Marián Hronský, Vojtech Korim, Zlatica Zudová-Lešková, Ján Miroslav Ličko, Stanislav Mičev, Mária Moc-

Košického vládneho programu“ (s. 5–14). Silný dôraz práve na múzejníctvo dokumentovala v už spomínanom „štartovacom“ čísle neprehliadnuteľná skutočnosť, že až polovica z 338 strán časopisu bola venovaná získavaniu, spracovaniu, ochrane, sprístupneniu a prezentácii dvoj a trojrozmerných múzejných zbierok. *Zborník Pamätníka/Múzea Slovenského národného povstania 1*. Martin 1976.

60 *Pomníky, pamätníky a pamätné tabule v Banskej Bystrici*. Ed. Borguľová, Jana. Banská Bystrica 2016, s. 104.

CSHR 2-2025 - text.indb 63 19.12.2025 17:22:33

ková, Štefan Pažúr, Ján Stanislav, Ladislav Suško, Ladislav Takáč, či Vladimír Varinský. Múzeum bolo pracovným a spoločenským zázemím pre odbojárov (Štefan Hanus, Ján Imro, Cyril Kuchta,[61] Emil Perko, Jaroslav Šolc) a prostredníctvom „dobrých duší" z Múzea špecifickou pomocou aj pre režimom prenasledovaných (Vilém Prečan, Hana Ponická...).[62] A napriek dobovým formulkám a oficiálnemu poklonkovaniu sa režimovej interpretácii a prezentácii SNP ako oprávnenej vstupenky na právo komunistov vládnuť a ovládať slovenskú spoločnosť, vnútorné prostredie Múzea bolo ústretové pre relatívne slobodný výskum. To sa nakoniec začalo prejavovať najmä s nástupom uvoľňovania komunistickej totality v druhej polovici 80. rokov. Vtedy sa realizovali nielen výskumy, ale aj čiastkové prezentácie dovtedy ideologicky menej „vhodných" tém ako napr. druhý odboj na Západe, resp. sa spomínali mená osobností „buržoázneho" odboja a ich charakteristiky aj v prevažne pozitívnom zmysle, nie iba jednostranne stranícky tak, ako tomu bolo v predošlom období.

POUŽITÉ PRAMENE

Archívy:

Archív Múzea Slovenského národného povstania (A MSNP), Banská Bystrica:
f. C (zvukové nahrávky)
f. Múzeum Slovenského národného povstania
f. XV (plagáty a letáky)
Literárny scenár k expozícii Múzea SNP. Banská Bystrica 1969
Scenár expozície Múzea SNP. Banská Bystrica 1984

Dobová tlač:

Čas, 1945
Národné výbory, 1945

Literatúra:

BABUŠÍKOVÁ, Tatiana – MIČEV, Stanislav: Múzeum Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici. In: *Acta historica Neosoliensia* 10 (2007), s. 389–404

61 Dlhší čas zastával v Múzeu SNP funkciu predsedu Základnej organizácie KSS.

62 Na základe osobných rozhovorov s Jánom Stanislavom, Karolom Fremalom, Vojtechom Čelkom a knihy Hany Ponickej *Lukavické zápisky* (Banská Bystrica 2025).

CSHR 2-2025 - text.indb 64 19.12.2025 17:22:33

ČERNÁK, Tomáš – SYRNÝ, Marek: *Husák: vrcholy a pády 1945–1951*. Bratislava 2018
DOBRÍKOVÁ, Mária: Vznik a vývoj Múzea Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici v rokoch 1955–1985. In: *Zborník Múzea Slovenského národného povstania 10*. Martin 1985, s. 259–270
JUDT, Tony: The Past is another country: Myth and Memory in Postwar Europe. In: *The Politics of Retribution in Europe. World War II and its Aftermath*. Eds. Deák, István – Gross T. Jan – Judt, Tony. Princeton 2000, s. 293–323
LETTRICH, Jozef: *Publicistika 1945–1948 (články – prejavy – rozhovory)*. Eds. Guba, Ivan – Syrný, Marek. Banská Bystrica 2015
MIČEV: Stanislav: Múzeum Slovenského národného povstania – vizitka Slovenskej republiky. In: *Bystricoviny.sk*, 1. 11. 2021, online in: https://www.bystricoviny.sk/zamyslenie/stanislav-micev-muzeum-slovenskeho-narodneho-povstania-vizitka-slovenskej-republiky/
MICHELA, Miroslav – KŠIŇAN, Michal: Slovenské národné povstanie. In: KŠIŇAN, Michal a kolektív: *Komunisti a povstania. Ritualizácia pripomínania si protifašistických povstaní v strednej Európe (1945–1960)*. Kraków 2012, s. 8–35
MOCKO, Matej: Prvá historická konferencia o SNP (8.–9. december 1953). In: *Ve službách česko-slovenského porozumění/porozumenia*. Eds. Guba, Ivan – Macháček, Michal – Syrný, Marek. Praha 2016, s. 212–233
Múzeum Slovenského národného povstania. Bratislava 1985
Pomníky, pamätníky a pamätné tabule v Banskej Bystrici. Ed. Borguľová, Jana. Banská Bystrica 2016
PONICKÁ, Hana: *Lukavické zápisky*. Banská Bystrica 2025
Sborník Múzea Slovenského národného povstania I. Banská Bystrica 1966
Sborník Ústavu Slovenského národného povstania, roč. I (1949), č. 4
SNOPKO, Ladislav a kol.: *Obete varujú*. Bratislava 2004
STANISLAV, Ján: 50 rokov Múzea Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici. In: *Zjednocovanie antifašistických síl na Slovensku v roku 1943: vznik a činnosť ilegálnej SNR*. Eds. Stanislav, Ján – Tóth, Dezider. Banská Bystrica 2005, s. 3–23
SYRNÝ, Marek: Poslanci Komunistickej strany Slovenska v povojnovom československom parlamente v rokoch 1945–1948. In: *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*, sv. III. Eds. Kárník, Zdeněk – Kopeček, Michal. Praha 2004, s. 135–153
SYRNÝ, Marek: *Slovenskí demokrati ´44–48*. Banská Bystrica 2010
VRAŽDA, Daniel: Keď prišiel do Banskej Bystrice Chruščov, socha Panny Márie nad tribúnou išla dolu – z histórie osláv SNP. In: *Denník* N, 28. 8. 2019, online in: https://dennikn.sk/1566453/ked-prisiel-do-banskej-bystri-

CSHR 2-2025 - text.indb 65 19.12.2025 17:22:33

ce-chruscov-socha-panny-marie-nad-tribunou-isla-dolu-z-historie-oslav-snp/
Zborník Pamätníka/Múzea Slovenského národného povstania 1. Martin 1976

Oral history:

Príležitostné osobné rozhovory v rokoch 2014–2025 s Jánom Stanislavom, Karolom Fremalom a Vojtechom Čelkom

CSHR 2-2025 - text.indb 66 19.12.2025 17:22:33

Vol. 27/2 | 2025 Česko-slovenská historická ročenka pp. 67–87

DOI:10.5817/cshr.2025.27.2.3

STUDIE

Rómsky holokaust v historickej pamäti Rómov

ARNE MANN

The Roma Holocaust in the historical memory of the Roma

The fates of Roma and Jews during World War II were similar, but after 1948, the Holocaust became a taboo subject for the state, and it was not often discussed even within Roma or Jewish families. An important political act, not only for German Sinti and Roma, was the public statement by German Chancellor Helmut Schmidt in 1982 and Federal President Roman Herzog in 1997, who compared the suffering of the Roma to the genocide of the Jews. These statements significantly changed public opinion on the previously taboo subject of the Roma Holocaust: memorials began to be built and commemorative ceremonies held at concentration camps where Roma and Sinti were interned during the war and at sites of mass executions.

In Slovakia, the first memorial ceremony for Roma victims took place in 1991. The memorials to the Roma victims murdered during World War II did not mention that they were Roma, so since 2005, the civic association In Minorita has built and revitalized several memorials in Slovakia, published several anthologies, and held commemorative ceremonies, lectures, and exhibitions. By building „places of memory" and constructing a culture of remembrance of the Holocaust, it seeks to awaken interest in their own history among the Roma themselves.

Keywords: Roma, Holocaust, remembrance, places of memory

Nemecký Ríšsky snem prijal na zasadnutí 15. septembra 1935 v Norimbergu ústavné zákony známe ako Norimberské zákony. Zákon o ríšskom občianstve v §2 vymedzuje, že „ríšskym občanom je len štátny príslušník nemeckej alebo príbuznej krvi, ktorý svojím správaním dokazuje, že je ochotný a schopný ver-

CSHR 2-2025 - text.indb 67 19.12.2025 17:22:33

ne slúžiť nemeckému národu a ríši.“[1] V roku 1936 vyšli Komentáre k nemeckému rasovému zákonodarstvu, z ktorých citujem: „Druhovo cudzia krv je všetka krv, ktorá nie je nemeckou krvou a nie je nemeckej krvi príbuzná. K druhovo cudzej krvi patria v Európe spravidla len Židia ... a Cigáni. Druhovo cudzí v zásade neobdržia ríšske občianske právo.“[2] Od toho času boli osudy európskych Židov a Rómov v krajinách pod nacionálno-socialistickou mocou v princípe rovnaké: strata občianskych práv, diskriminačné zákony a nariadenia, sterilizácia, tábory nútenej koncentrácie, vo východnej Európe masové vyvražďovanie, deportácie do vyhladzovacích koncentračných táborov. Napriek prežitému utrpeniu, ktoré označujeme ako židovský a rómsky holokaust,[3] spomínanie na tieto udalosti po druhej svetovej vojne bolo rozdielne.

Prvé spomienky židovských preživších na život v koncentračnom tábore Auschwitz-Birkenau boli zverejnené krátko po vojne: v roku 1945 vyšla kniha Alfréda Wetzlera (1918–1988) *Oswienčim, hrobka štyroch miliónov ľudí*, v roku 1948 spomienková kniha Margity Schwalbovej (1915–2003) *Vyhasnuté oči.* V období vlády komunistickej strany bolo pripomínanie vojnovej tragédie „súkromnou záležitosťou“ židovskej komunity či jednotlivých rodín,[4] téma holokaustu a vojnového slovenského štátu sa v rokoch 1948–1989 stala tabu.[5] Súčasťou židovskej tradície sú spomienkové slávnosti *askara*, ktoré prebiehajú obyčajne pri hrobe zomrelých predkov, od päťdesiatych rokov 20. storočia sa spomienky na holokaust odohrávali formou *askár* v synagógach alebo priamo

1 KROŠLÁK, Daniel: Norimberské zákony – Nuremberg Laws. In: *Societas et iurisprudentia,* 2013, roč. 1, č. 1, s. 175–190, online in: https://sei.iuridica.truni.sk/medzinarodny-vedecky-casopis/archiv/cislo-2013-01/norimberske-zakony/ (2. 5. 2025)

2 STUCKART, Wilhelm, GLOBKE, Hans: *Kommentare zur Deutschen Rassengesetzgebung Band 1*, München – Berlin 1936, s. 55, online in: https://archive.org/details/wilhelm-stuckart-hans-globke-kommentar-zu-den-rassegesetzen/page/n37/mode/2up (2. 5. 2025)

3 Termín holokaust možno chápať ako označenie pre „systematické, štátom vykonávané prenasledovanie a hromadné vyvražďovanie etnických, náboženských, či politických skupín počas druhej svetovej vojny, vykonávané nacistickým Nemeckom a jeho spojencami“, v širšom ponímaní obsahuje legislatívne opatrenia obmedzujúce osobnú slobodu, zriaďovanie táborov nútenej koncentrácie a masové vyvražďovanie (genocídu). Bližšie v práci MANN, Arne B.: Kauza holocaust verzus porrajmos. In: *Pripomínanie rómskeho holocaustu*. Eds. Kumanová, Zuza – Mann, Arne B. Bratislava 2014, s. 47–52.

4 SALNER, Peter: *Židia na Slovensku po roku 1989 (Komunita medzi budúcnosťou a minulosťou*). Bratislava 2018, s. 92, online in: https://www.sav.sk/uploads/monography/40/137/fulltext/10211219%C5%BDidia%20na%20Slovensku%20po%20roku%201989.pdf (2. 5. 2025)

5 VRZGULOVÁ, Monika: Stále ťažké spomínanie? Roky 1938–1945 v kultúrach spomínania na súčasnom Slovensku. In: *Holokaust okolo nás (Roky 1938–1945 v kultúrach spomínania).* Ed. Peter Salner. Bratislava 2020, s. 19.

CSHR 2-2025 - text.indb 68 19.12.2025 17:22:33

na cintorínoch.[6] Vo viacerých rodinách na obdobie vojny nespomínali, dokonca ho zatajovali aj pred svojimi potomkami.

Situácia sa zmenila po roku 1989. Po tom, čo v roku 2001 bol 9. september na Slovensku schválený ako *Pamätný deň obetí holokaustu a rasového násilia,* sa spomínanie na židovský holokaust stalo celospoločenskou akciou – pietnej slávnosti pri pamätníku na Rybnom námestí v Bratislave sa zúčastňujú aj politickí predstavitelia štátu.

V rokoch 1995–1997 realizovala Nadácia Milana Šimečku, v spolupráci s Univezitou Yale (USA) projekt *Osudy tých, ktorí prežili holokaust.* Spolu bolo zaznamenaných 148 videozáznamov židovských preživších zo Slovenska, respondenti často po prvý raz zverejňovali svoje emotívne spomienky na obdobie holokaustu. Na Slovensku prebiehal v tom čase ešte jeden výskum metódou oral history, realizovala ho nadácia The Survivors of the Shoah Visual History Foundation z Los Angeles.[7]

Spomínanie na prežívanie vojnových rokov malo u Rómov spočiatku podobný priebeh ako u židovského obyvateľstva.

Slovenský štát, ktorý vznikol v roku 1939 po rozpade Československa, v mnohom napodobňoval diskriminačné rasové zákony nacistického Nemecka. Na základe branného zákona č. 20 z roku 1940 boli Rómovia spolu so Židmi zbavení možnosti stať sa príslušníkmi brannej moci. Aktívnu vojenskú službu potom vykonávali v špeciálne zriadenom VI. prápore Pracovného zboru ministerstva národnej obrany, v ponižujúcom postavení vykonávali zemné a pomocné stavebné práce.

Podľa vyhlášok a obežníkov ministerstva vnútra mali Rómovia od roku 1941 obmedzený vstup na verejné miesta, do miest a obcí smeli vstupovať len vo vymedzené dni a hodiny, boli povinní odstrániť svoje obydlia od štátnych alebo miestnych ciest, olašským Rómom bolo zakázané kočovanie, od roku 1944 nesmeli Rómovia cestovať verejnými dopravnými prostriedkami. Pri plnení diskriminačných opatrení proti Rómom vyvíjali mimoriadnu aktivitu príslušníci polovojenskej organizácie – Hlinkovej gardy.[8]

V zmysle vyhlášky Ministerstva vnútra z 2. apríla 1941 boli zriadené pracovné útvary určené predovšetkým pre asociálov, medzi ktorých boli zahrnutí aj

6 SALNER, Peter: Židia na Slovensku, s. 72 a 74.

7 O oboch výskumoch bližšie: VRZGULOVÁ, Monika: Stále ťažké spomínanie?, s. 39–42; KOPCSAYOVÁ, Iris: Spomienky tých, čo prežili holokaust. In: SME, 12. 5. 2007, online in: https://www.sme.sk/c/3291619/spomienky-tych-co-prezili-holokaust.html (2. 5. 2025)

8 MANN, Arne B.: Tragické osudy Rómov v Podpoľaní počas druhej svetovej vojny. In: Zuza Kumanová – Arne B. Mann: *Nové poznatky o holocauste Rómov na Slovensku*. Bratislava 2015, s. 5–19.

CSHR 2-2025 - text.indb 69 19.12.2025 17:22:33

„Cigáni bez pracovného pomeru“. Rómov, ktorí tvorili v týchto útvaroch vždy minimálne polovicu zaradencov, nasadzovali na najťažšie manuálne práce.

Mnohí Rómovia sa aktívne zúčastnili Slovenského národného povstania. Po jeho potlačení a obsadení Slovenska nemeckou armádou došlo na viacerých miestach, hlavne stredného Slovenska, k masovému vyvražďovaniu Rómov. Dôvodom pre represálie bolo ich aktívne pôsobenie medzi partizánmi, stačilo však aj podozrenie z takejto spolupráce. Epidémiu škvrnitého týfusu v Zaisťovacom tábore pre Cigánov v Dubnici nad Váhom „vyriešili“ nemeckí vojaci tak, že 23. februára 1945 na nákladných autách odviezli 26 chorých do Údolia pod horu Ostrý vrch, kde ich povraždili.[9] V dôsledku karantény, ako aj blížiaceho sa frontu predpokladaný transport do vyhladzovacích koncentračných táborov z Dubnice neodišiel.[10] Inak to však bolo na území južného Slovenska, ktoré bolo v tom čase pričlenené k Maďarsku. Po jeho obsadení nemeckou armádou v marci 1944 Rómom zakázali voľný pohyb, následne ich sústreďovali do centrálnych táborov, najmä do tzv. Hviezdicovej pevnosti v Komárome. Odtiaľto boli deportovaní do koncentračného tábora Dachau a odtiaľ do ďalších likvidačných táborov.[11]

Štátna politika k Rómom v období po druhej svetovej vojne sa orientovala na skryté, či otvorené formy asimilácie. Tzv. *cigánska otázka* bola redukovaná na „problém sociálne zaostalej vrstvy obyvateľstva“. Opatrenia štátu sa zameriavali predovšetkým na riešenie problému bývania – na likvidáciu zaostalých rómskych osídlení a na rôzne formy sociálnej podpory. S tým priamo súviselo popieranie ich osobitnej etnicity, vlastného jazyka a kultúry, tabuizácia sa týkala aj ich dejín.[12] Diskriminácia a represívne opatrenia voči Rómom počas dru-

9 Z územia vojnového Slovenského štátu vieme doložiť 579–589 obetí (najviac z obcí Tisovec 62 – 68, Čierny Balog 65, Ilija 109). Miesta, na ktorých došlo k perzekúciám a vyvraždeniu Rómov v rokoch 1939–1945. In: Zuza Kumanová – Arne B. Mann: *Nové poznatky o holocauste Rómov na Slovensku.* Bratislava 2015, s. 24–25.

10 Svojou organizáciou a cieľom dubnický tábor, v ktorom boli internované celé rómske rodiny, pripomínal tzv. cigánske tábory v nacistickej ríši (napr. v Letoch u Písku a Hodoníne u Kunštátu), z ktorých boli zaradenci deportovaní do vyhladzovacích koncentračných táborov. Pozri tiež NEČAS, Ctibor: *Českoslovenští Romové v letech 1938–1945.* Brno 1994, s. 50 a 160.

11 Podľa *Databázy Rómov deportovaných z Maďarska*, 1944–1945 (Magyarországról deportált romák adatbázisa, 1944–1945), vypracovanej Maďarským národným archívom (Magyar Nemzeti Levéltár) v rokoch 2015–2019, bolo z územia, ktoré bolo počas vojny súčasťou Maďarska, deportovaných do koncentračných táborov (Dachau, Ravensbrück, Buchenwald, Natzweiler-Struthof) 364 Rómov. Možno predpokladať vyšší počet Rómov, z ktorých sa väčšina nevrátila. Za pomoc pri spracovaní ďakujem Dr. habil. Attilovi Simonovi, PhD.

12 MANN, Arne B.: Formovanie identity Rómov na Slovensku po roku 1918. In: *My a tí druhí v modernej spoločnosti.* Eds. Kiliánová, Gabriela – Kowalská, Eva – Krekovičová, Eva. Bratislava 2009, s. 454–455.

CSHR 2-2025 - text.indb 70 19.12.2025 17:22:33

hej svetovej vojny sa – podobne ako v prípade Židov – zatajovali, alebo bagatelizovali.

Výnimkou bolo krátke obdobie rokov 1969–1973: súčasťou politického uvoľnenia, tzv. Pražskej jari, bolo založenie dvoch partnerských organizácií – Svazu Cikánů-Romů v českých zemiach a Zväzu Cigánov-Rómov na Slovensku. Česká organizácia sa usilovala o zlepšenie spoločenskej a ekonomickej situácie Rómov, uznanie Rómov ako národnostnej menšiny, založenie rómskeho múzea. Svaz pomáhal rómskym preživším holokaustu dosiahnuť oficiálne uznanie statusu obetí nacizmu a pracoval na verejnej pripomienke rómskych obetí na mieste niekdajšieho tzv. cigánskeho tábora v Hodoníne u Kunštátu, kde v roku 1973 vznikla tradícia pietnych zhromaždení. Tam i na mieste ďalšieho tábora v Letoch u Písku plánoval vybudovať pamätníky.[13]

Ustanovujúci zjazd slovenského Zväzu Cigánov-Rómov schválil stanovy dobrovoľnej spoločenskej kultúrno-výchovnej organizácie, ktorej základným cieľom bolo pomáhať zlepšiť životné podmienky Rómov. Spoločenskej integrácii mali pri „zachovaní niektorých etnických odlišností Cigánov/Rómov" napomáhať návrhy využitia rómskeho jazyka vo vzdelávaní detí, budovanie rómskych učňovských škôl, vydávanie trojjazyčného časopisu, založenie profesionálneho umeleckého telesa a múzea, vznik „katedry cigánológie" na Univerzite Komenského v Bratislave, ako aj zakladanie lokálnych folklórnych súborov a športových klubov. Prakticky sa však sústredil na budovanie a prevádzkovanie výrobných družstiev Butiker a na základné ciele rezignoval.[14] V roku 1973, v rámci tzv. normalizácie, boli oba zväzy zrušené a pokračovalo „hlboké spoločenské mlčanie a zabúdanie na holokaust".[15]

Ojedinelým počinom v tomto období bola kniha reportáží publicistu Slava Kalného z roku 1960, v ktorej na základe vlastného výskumu opísal tragické udalosti v Tisovci.[16] Najsmutnejšej kapitole novodobých rómskych dejín sa už od začiatku sedemdesiatych rokov 20. stor. venoval moravský historik Ctibor Nečas. Výsledky svojich archívnych výskumov publikoval najprv v čiastkových

13 Svaz Cikánů-Romů, Muzeum romské kultury, Brno, online in: https://www.rommuz.cz/cs/o-muzeu/aktuality/2019-08-27-svaz-cikanu-romu/ (2. 5. 2025)

14 LUŽICA, René: Podporovali zamestnanosť, folklór aj futbal. Pred 55 rokmi vznikla prvá rómska „mimovládka". In: *Romano fórum*, 26. 4. 2024; online in: https://romanoforum.dennikn.sk/podporovali-zamestnanost-folklor-aj-futbal-pred-55-rokmi-vznikla-prva-romska-mimovladka, (2. 5. 2025); samostatne: LUŽICA, René: Zväz Cigánov-Rómov a štátna moc na Slovensku v rokoch 1968–1989. Nitra 2021. Tiež: JUROVÁ, Anna: Rómovia v období od roku 1945 po november 1989. In: *Čačipen pal o Roma. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Ed. Michal Vašečka. Bratislava 2002, s. 67–68.

15 VRZGULOVÁ, Monika: Stále ťažké spomínanie..., s. 19.

16 KALNÝ, Slavo: *Cigánsky plač a smiech*, Martin 1960, 170 s., príbeh *Jediná živá,* s. 51–55.

CSHR 2-2025 - text.indb 71 19.12.2025 17:22:33

štúdiách v rokoch 1975–1980 v regionálnych a odborných periodikách, v roku 1981 ich zhrnul v monografii *Nad osudem českých a slovenských Cikánů v letech 1939–1945,*[17] v ktorej je polovica venovaná histórii rómskeho holokaustu na Slovensku. Táto publikácia, ktorá sa stala základným dielom zaoberajúcim sa touto problematikou u nás, však vyšla vo veľmi nízkom náklade, nebola v predaji a nedostala sa do knižníc, preto nemohla preniknúť do širšieho povedomia verejnosti. Výsledky jeho práce neboli docenené, vtedajšími odborníkmi na rómsku problematiku boli dokonca spochybňované a odmietané.[18] Historickému výskumu témy rómskeho holokaustu v regióne Gemera sa na Slovensku pred rokom 1989 venoval Vladimír Gecelovský.[19]

Keď v roku 1987 Národopisný ústav SAV pripravoval monotematické „rómske" číslo časopisu Slovenský národopis (36, 1988, č. 1), vznikol problém okolo zaradenia príspevku moravského historika Ctibora Nečasa. Jedna z členiek redakčnej rady doc. Emília Horváthová tlmočila názor predstaviteľa vtedajšieho Vládneho výboru pre otázky cigánskych obyvateľov Imricha Farkaša, ktorý protestoval proti zaradeniu príspevku tohto autora so zdôvodnením, že Rómovia na Slovensku počas druhej svetovej vojny vôbec neboli diskriminovaní. To, že príspevok napokon v časopise vyšiel,[20] bolo zásluhou principiálneho postoja vtedajšej hlavnej redaktorky časopisu a riaditeľky Národopisného ústavu Dr. Boženy Filovej a členky redakčnej rady Dr. Sone Kovačevičovej.[21]

V rámci 32. ročníka Folklórneho festivalu vo Východnej bol 6. júla 1986 uvedený program Viliama Grusku „*Ľudia z rodu Rómov*", ktorý po prvý raz predstavil Rómov ako príslušníkov samostatného etnika s vlastnými dejinami, jazykom a kultúrou. Prezentovalo sa v ňom vyše tristo účinkujúcich z 23 miest a obcí vtedajšieho Československa. V programovom bulletine sa V. Gruska zmienil o tragických osudoch Rómov počas druhej svetovej vojny, v samotnom programe v historickej časti i v časti *Mulo (Vartovanie mŕtveho)* odzneli základ-

17 NEČAS, Ctibor: *Nad osudem českých a slovenských Cikánů v letech 1939–1945.* Brno 1981.

18 O vedeckej práci prof. C. Nečasa bližšie v recenzii MANN, Arne B.: *„Nečas, C.: Romové na Moravě a ve Slezsku (1740–1945)*". In: *Historický časopis*, 2006, roč. 54, č. 3, s. 558–559.

19 GECELOVSKÝ, Vladimír: K niektorým aspektom perzekučných prejavov voči Cigánom v zákonodarstve buržoázneho Československa s osobitým zreteľom na región Gemera; In: *Obzor Gemera*, 1986, roč. 17, č. 1, s. 36–40; GECELOVSKÝ, Vladimír: Perzekúcia cigánov v období Slovenského štátu. In: *Obzor Gemera*, 1986, roč. 17, č. 3, s. 174–177; GECELOVSKÝ, Vladimír: *Sociálno politické postavenie a perzekúcia Cigánov v Československej republike a v Slovenskom štáte so zreteľom na región Gemera* (kandidátska dizertácia). Právnická fakulta UPJŠ Košice, 1987, 211 s.

20 NEČAS, Ctibor: Pronásledování Cikánů v období slovenského státu. In: *Slovenský národopis*, 1988, roč. 36, č. 1, s. 126–136.

21 Osobná spomienka a tiež: VANOVIČOVÁ, Zora: Ako sa pečie časopis II. In: *Slovenský národopis*, 2012, roč. 60, č. 4, s. 437–438.

CSHR 2-2025 - text.indb 72 19.12.2025 17:22:33

né informácie o osudoch Rómov počas vojnového Slovenského štátu, rozprávanie Rómov o masakri v Čiernom Balogu i dve piesne, ktoré vznikli v tomto období: *Od kanastar avľom Petičis / Odkedy som prišiel do Petiča*[22] a *Aušvicate hi kher baro / V Osvienčime je veľký dom*. Bolo to po prvý raz, čo téma rómskeho holokaustu bola u nás verejne prezentovaná.[23] Uvedený program, ktorý sledovalo niekoľko tisíc Rómov a sledoval ho záujem masmédií, prelomil tabuizáciu rómskej témy ešte pred rokom 1989.

Zmeny prístupu k Rómom po roku 1986 treba vnímať v dobovom politickom kontexte. Politika „perestrojky" a „glasnosti" Michaila Gorbačova v bývalom Sovietskom zväze sa od roku 1985 postupne začala presadzovať aj v ostatných štátoch vtedajšieho „východného bloku". V uvoľňujúcej sa politickej situácii sa podarilo Národopisnému ústavu SAV pripraviť a v roku 1988 vydať samostatné číslo časopisu Slovenský národopis, ktoré obsahovalo vyše dvadsať romistických (historických, etnografických, sociologických) príspevkov slovenských i českých bádateľov.[24] Spoločenskovedný ústav SAV v Košiciach usporiadal 17.–18. februára 1988 seminár „*Teoreticko-metodologické východiská výskumu cigánskej rodiny a cigánskych obyvateľov*", ktorý znamenal postupné vymaňovanie sa vedeckého záujmu o Rómov spod závislosti na štátnej politike.

Významným politickým aktom pre nielen nemeckých Sintov a Rómov bolo verejné vyhlásenie nemeckého kancelára Helmuta Schmidta (1918–2015) 17. marca 1982: „Nacistická diktatúra spôsobila Sintom a Rómom veľkú nespravodlivosť. Boli prenasledovaní z rasových dôvodov. Tieto zločiny predstavovali akt genocídy."[25] O 15 rokov neskôr spolkový prezident Roman Herzog

22 Petič je horské sedlo pri Hanušovciach nad Topľou, kde bol v rokoch 1942–1943 zriadený Pracovný útvar, v ktorom boli ako zaradenci Rómovia.

23 Romista Tomáš Haišman o tom napísal: „Akcentem na vzpomínky i písně z koncentračních táborů se stala tato část symbolem lidského utrpení z rasových důvodů i opožděnou poctou všem Romům, jejichž životy zmařilo nacistické běsnění." HAIŠMAN, Tomáš: Ľudia z rodu Rómov, Šesté pokračování cyklu „Rodokmeň zeme" na XXXII. ročníku Folklórneho festivalu ve Východné, 6. července 1986. In: *Slovenský národopis*, 1988, roč. 36, č. 1, s. 243–244. O programe podrobnejšie: MANN Arne, B.: Zmeny v prístupe k Rómom pred rokom 1989. O programe Ľudia z rodu Rómov. In: *Rómovia, 30 rokov po revolúcii*. Ed. Rafael, Vlado. Bratislava 2020, s. 34–39.

24 *Slovenský národopis*, 1988, roč. 36, č. 1 (zostavil Arne B. Mann).

25 Ďalej sa kancelár Schmidt vyslovil za morálnu nápravu a zdôraznil povinnosť Spolkovej republiky Nemecko odškodniť obete a zlepšiť ich sociálnu situáciu. Toto uznanie podľa medzinárodného práva predstavovalo nový začiatok vo vzťahoch spolkovej vlády s nemeckými Sintami a Rómami. *The recognition of the Nazi genocide of the Sinti and Roma*, online in: https://www.roma-sinti-holocaust-memorial-day.eu/recognition/the-recognition-of-the-nazi-genocide-of-the-sinti-and-roma/ (2. 5. 2025); 40 Years of Recognition of the Nazi Genocide against the Sinti and Roma of Europe, online in: https://dokuzentrum.sintiundroma.de/en/40-years-recognition-nazi-genocide-sinti-roma-europe/ (2. 5. 2025)

CSHR 2-2025 - text.indb 73 19.12.2025 17:22:33

(1934–2017) vo svojom vyhlásení zo 16. marca 1997 prirovnal genocídu Sintov a Rómov k utrpeniu Židov.[26] Tieto vyhlásenia významne zmenili pohľad verejnosti na dovtedy tabuizovanú tému rómskeho holokaustu: v koncentračných táboroch, kde boli počas vojny internovaní Rómovia a Sintovia, a na miestach masových popráv sa začali budovať pamätníky a uskutočňovať pietne slávnosti.

U nás sa možnosti výskumu a publikovania príspevkov zaoberajúcich sa dejinami a kultúrou Rómov prejavili v dôsledku politických zmien po roku 1989 a s tým súvisiacim prístupom k rómskemu obyvateľstvu, ktorému bolo priznané postavenie národnostnej menšiny.[27] Z iniciatívy Národopisného ústavu SAV sa 7. decembra 1991 za účasti členov vlády SR a zástupcu prezidenta Václava Havla po prvý raz na Slovensku uskutočnila v obci Dúbravy pri Detve spomienková slávnosť rómskym obetiam druhej svetovej vojny, do ktorej boli aktívne zapojení miestni Rómovia; pri tejto príležitosti vyšla aj štúdia o osudoch Rómov v Dúbravách a Detve.[28] S úmyslom sprostredkovať informácie o postavení Rómov počas vojny vydalo Vihorlatské múzeum v Humennom publikáciu *Východoslovenskí Rómovia a II. svetová vojna*.[29] Po roku 2000 začal publikovať historik Karol Janas, archívny výskum zameral najmä na pracovné útvary (Dubnica nad Váhom, Ilava, Ústie nad Oravou) a zaisťovací tábor v Dubnici nad Váhom. [30]

Bádania historikov, vychádzajúce najmä z archívnych dokumentov, významne dopĺňajú i korigujú osobné svedectvá dodnes žijúcich Rómov i nerómov, ktorí dokážu svojimi výpoveďami doplniť poznatky o historických udalostiach, publikované dovtedy iba v prácach historikov. Výpovednú hodnotu svedeckých výpovedí Rómov, ktorí prežili druhú svetovú vojnu, si uvedomila pri svojich terénnych výskumoch ako prvá lingvistka Milena Hübschmannová. Skôr zaznamenané výpovede po roku 1991 cielene doplňovala ďalšími výsku-

26 „Genocída Sintov a Rómov bola vykonaná z rovnakého motívu rasového šialenstva, s rovnakým úmyslom a rovnakou vôľou po plánovanom a konečnom zničení ako genocída Židov. V celej sfére vplyvu národných socialistov boli vyvražďovaní systematicky a celé rodiny, od malých detí až po starcov.“ *Zentralrat Deutscher Sinti und Roma trauert um den früheren Bundespräsidenten Roman Herzog*, online in: https://zentralrat.sintiundroma.de/nachruf-roman-herzog/ (2. 5. 2025)

27 Uznesenie vlády SR č. 153/1991, *Zásady vládnej politiky SR k Rómom*, online in: https://domov.sme.sk/c/6803249/zasady-vladnej-politiky-k-romom-uznesenie-vlady-z-roku-1991.html (2. 5. 2025)

28 MANN, Arne B.: *Utrpenie Rómov počas druhej svetovej vojny*. (Samostatná tlač), Detva 1991, 14 s.

29 FEDIČ, Vasiľ: *Východoslovenskí Rómovia a II. svetová vojna*. *Svedectvá pamätníkov*. Humenné 2001, 104 s.

30 JANAS, Karol: *Perzekúcie Rómov v Slovenskej republike (1939–1945)*, Bratislava 2010, 112 s.

CSHR 2-2025 - text.indb 74 19.12.2025 17:22:33

mami so študentami romistiky Filozofickej fakulty UK v Prahe. Výsledkom sa stala publikácia *Po Židoch Cigáni* z roku 2005.[31]

Na spomienky Rómov na druhú svetovú vojnu bol zameraný výskum, ktorý realizovala Nadácia Milana Šimečku v Bratislave v spolupráci s Univerzitou Yale. Využívajúc metódu oral history výskumný tím uskutočnil videonahrávky s rómskymi pamätníkmi vo dvoch etapách: v rokoch 1998–2000 to bolo 71 rozhovorov, v rokoch 2005–2006 ďalších 15 rozhovorov.[32] Výsledky tohto výskumu boli prezentované v publikácii *Rómovia a druhá svetová vojna, Čítanka*, s priloženým DVD nosičom,[33] ktorú odvtedy Nadácia využíva pri rôznych vzdelávacích aktivitách. Niektoré z výpovedí v roku 2000 zaradilo košické producentské štúdio Atarax do dokumentárneho filmu *Ma bisteren, Príbeh rómskeho holokaustu.*[34] Prepisy audionahrávok boli čiastočne zverejnené v publikácii Reného Lužicu *Keď bola vojna, nebol som doma*.[35] V roku 2013 vznikol ďalší dokumentárny film *Baro mariben*, zaznamenávajúci aj spomienky Rómov.[36]

Pred 20 rokmi vznikol v rámci občianskeho združenia In Minorita projekt *Ma bisteren! / Nezabudni!* Iniciovalo ho Ministerstvo kultúry SR, realizačný tím spočiatku spolupracoval so Slovenským národným múzeom. „Už prvé diskusie priniesli konsenzus, že téma je natoľko neznáma pre verejnosť, že okrem výstavby alebo osadenia nejakého pamätníka treba venovať pozornosť aj zvýšeniu informovanosti verejnosti o postavení Rómov počas druhej svetovej vojny. Vzhľadom k tomu, že sa ukazovalo, že i pre samotných Rómov je to tabuizovaná téma, bolo potrebné venovať pozornosť aj tejto otázke.“[37]

Na Slovensku je niekoľko pamätníkov obetiam druhej svetovej vojny, na ktorých sú mená obetí. Pritom ak človek nevie, že uvedené priezviská sú rómske, netuší, že títo ľudia zahynuli na základe odlišnej farby svojej pleti (tak je tomu na pamätníku v Tisovci či v Iliji pri Banskej Štiavnici), alebo je na náhrobnej doske všeobecné konštatovanie, že išlo o „obete druhej svetovej vojny“ (Slatina, okr. Levice a Valaská Belá, okr. Prievidza). Preto sa pozornosť riešiteľského tí-

31 *Po Židoch Cigáni. Svědectví Romů ze Slovenska 1939–1945,* I. díl (1939–srpen 1944). Ed. Hübschmannová, Milena. Praha 2005, 990 s.

32 SEGĽOVÁ, Lucia – BOŠEĽOVÁ, Zuzana: O čom rozprávali svedkovia? Alebo čo na DVD nájdete a čo nie. In: *Rómovia a druhá svetová vojna. Čítanka*. Eds. Vagačová, Ingrid – Fotta, Martin. Bratislava 2006, s. 18–19.

33 *Rómovia a druhá svetová vojna. Čítanka*. Eds. Vagačová, Ingrid – Fotta, Martin. Bratislava 2006, 190 s. Príloha DVD: *Rómovia a druhá svetová vojna (Svedectvá)*.

34 *Ma bisteren. Príbeh rómskeho holokaustu*, réžia: Jozef Bohunický, Košice 2006, 42 min.

35 LUŽICA, René: *Keď bola vojna, nebol som doma.* Bratislava 2004, 116 s.

36 *Baro mariben* (Veľká vojna), réžia: Paula Ďurinová, Prešov 2013, 29 min., online in: https://www.portalsvk.sk/video/baro-mariben-velka-vojna (2. 5. 2025)

37 KUMANOVÁ, Zuza: Ohliadnutie za projektom Ma bisteren! In: *Pripomínanie rómskeho holocaustu*. Eds. Kumanová, Zuza – Mann, Arne B. Bratislava 2014, s. 39.

CSHR 2-2025 - text.indb 75 19.12.2025 17:22:33

„Zastav sa človek pred vyliatou krvou / vzklíčil z nej slobodný tvoj deň", to je text na pamätníku v obci Ilija (okr. Banská Štiavnica). Nikde nie je uvedené, že mená vytesané na jednotlivých kameňoch patria 109 Rómom, ktorí boli z obce odvlečení 22. 11. 1944 a neskôr zavraždení v Kremničke (autor: Vojtech Remeň, 1966).

mu zamerala predovšetkým na odhaľovanie pamätníkov a pamätných tabúľ a na revitalizáciu – doplnenie už existujúcich.

Pietny akt odhalenia prvého kubusu s textom „*Obetiam rómskeho holocaustu na Slovensku 1939–1949. Ma bisteren!*" sa konal v Pietnej sieni Múzea Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici 2. augusta 2005.[38] Ďalšie dva pamätníky boli osadené 15. decembra 2005: v obci Lutila (okr. Žiar nad Hronom) viac ako 40 zavraždeným Rómom a v Pamätníku SNP v Nemeckej venovanom pamiatke neznámeho počtu Rómov zavraždených v Kremničke a v Nemeckej. Pamätná tabuľa zaradencom pracovného útvaru na trati Prešov – Strážske bola odhalená na železničnej stanici v Hanušovciach nad Topľou 17. februára 2006.[39] Na pamiatku zavraždeným Rómom z Podpoľania bol 8. apríla 2006 odhalený pamätník na mieste masových popráv – na židovskom

38 Avšak ešte týždeň pred odhalením nebolo isté, kde bude kubus osadený, napokon sa tak stalo na dôstojnom mieste.

39 Autorom pamätníka v Lutile bol výtvarník Ladislav Čisárik a rómsky umelecký kováč Alexander Reindl. Aj na ďalších pamätníkoch sa podieľali rómski kováči z Dunajskej Lužnej pri Bratislave.

CSHR 2-2025 - text.indb 76 19.12.2025 17:22:34

Hanušovce nad Topľou (o. Vranov nad Topľou), železničná stanica: pamätná tabuľa rómskym zaradencom pracovného útvaru v rokoch 1942-1943; odhalenie 17. 2. 2006 (autori: Ladislav Čisárik, Alexander Reindl).

cintoríne vo Zvolene, kde sa odvtedy pravidelne každoročne konajú pietne slávnosti.[40] Pri tejto príležitosti sa vtedajší podpredseda vlády SR Pál Csáky v mene vlády SR ospravedlnil za krivdy páchané na menšinách počas vojnového slovenského štátu, pričom historicky po prvý raz spomenul v tejto súvislosti aj konkrétne Rómov[41].

40 Autormi pamätníka sú sochári Jaroslava a Ján Šickovci.

41 Pál Csáky povedal: „Vyjadrujem hlbokú ľútosť nad represáliami v rokoch 1944–1945, ktoré páchala vláda vtedajšieho slovenského štátu voči židovskému národu a menovite voči príslušníkom rómskeho národa len preto, že boli iní. A hoci súčasná Slovenská republika nemá nijaké konexie na vojnový slovenský štát, chcem sa v mene vlády SR ospravedlniť za krivdy, ktoré sa páchali na menšinách počas druhej svetovej vojny a požiadať o odpustenie rodiny pozostalých.“

CSHR 2-2025 - text.indb 77 19.12.2025 17:22:35

K doplneniu náhrobníku na masovom hrobe 56 upálených Rómov v obci Slatina (o. Levice), pribudla 23. decembra 2006 tabuľa v slovenskom i maďarskom jazyku o tom, že išlo o rómske obete, neskôr bola na zadnej strane náhrobníka umiestnená tabuľa s menami obetí. Na mieste popravy 26 rómskych obetí v Dubnici nad Váhom zamestnanci závodu umiestnili kríž z delových nábojníc. Tento bol 23. februára 2007 doplnený novým pamätníkom s menami obetí, ktoré sa podarilo identifikovať.[42] Aj na tomto mieste sa konajú každoročne pietne slávnosti. V roku 2019 došlo k revitalizácii pamätníka v obci Valaská Belá, na mieste kde bolo zavraždených 13 Rómov: doplnený bol o pamätnú tabuľu s menami obetí a kovanou ohradou zhotovenou rómskym umeleckým kováčom Pavlom Rácom z Bolešova.

Nepochybne zaujímavá je situácia vzniku pamätníkov v Čiernom Balogu. Na jeseň roku 1944 tu nemeckí vojaci zajali vyše 60 olašských Rómov, ktorí sa ukrývali v okolitých lesoch. Najprv ich väznili v miestnej škole, potom ich 14. novembra zavraždili na dvoch miestach: mužov postrieľali vo Vydrovskej doline, ženy a deti upálili v kolibe v Jergovskej doline.[43] Už v roku 1969 sa miestne zastupiteľstvo rozhodlo odhaliť pri osade Vydrovo zavraždeným Rómom pamätník, na ktorom je uvedené, že je venovaný práve rómskym (v dobovej terminológii cigánskym) obetiam.[44] Nevieme, z akého popudu tento pamätníček vznikol, môžeme sa iba domnievať, že súvisí s iniciatívou vtedajšieho Zväzu Cigánov-Rómov v období „Dubčekovej jari". V každom prípade ide o prvý pamätník rómskeho holokaustu na Slovensku. Na pietnej slávnosti 10. decembra 2024 bol predstavený v revitalizovanej podobe – doplnený o štylizované ľudské postavy z kovu.[45]

Zaujímavý je aj vznik druhého pamätníka v Jergovskej doline. Z iniciatívy Základnej organizácie Slovenského zväzu protifašistických bojovníkov ho venovali „*pamiatke upálených rómskych občanov*".[46] Odhalili ho 15. júla 1999, teda ide o prvý pamätník rómskeho holokaustu po roku 1989.

Okrem projektu Ma bisteren! vzniklo aj niekoľko ďalších pamätníkov rómskeho holokaustu. Na realizácii pamätníka venovanom Rómom z južného Slovenska, odhalenom v roku 2006 v Dunajskej Strede, sa podieľali aj rómski kováči z Dunajskej Lužnej. V roku 2016 Múzeum SNP v Banskej Bystrici doplnilo

42 Autorom je sochár Ján Šicko.

43 MANN, Arne B.: Význam spomienkového rozprávania pre výskum rómskeho holocaustu. In: *Romano džaniben, časopis romistických studií,* 2013, roč. 20, č. 2, s. 40–49.

44 Text na pamätníku: *Na tomto mieste dňa / 14. 11. 1944 nemeckí fašisti / beštiálne zavraždili / občanov cigánskeho / pôvodu. / Česť ich pamiatke!*

45 Autorom je sochár Marián Králik v spolupráci s Tomášom Parišom.

46 Text na mramorovej tabuli uvádza: *Občania / Čierneho Balogu / venujú pamiatke upálených / rómskych občanov / 14. novembra 1944.*

CSHR 2-2025 - text.indb 78 19.12.2025 17:22:35

Dunajská Streda: Pamätník rómskym obetiam z južného Slovenska ktorí zahynuli v koncentračných táboroch odhalený v roku 2006 (autori: Alojz Šarkőzy a Robert Šarkőzy).

k „*Pamätným tabuliam národov sveta, ktoré sa zúčastnili bojov v SNP*“ tabuľu „*RÓMOVIA THE ROMA*.“ Vo Vrábľoch bol 5. novembra 2014 odhalený pamätník, ktorý inicioval rómsky katolícky kňaz Viktor Tomčányi. Pamätník v obci Barca (okr Rimavská Sobota) je z roku 2016.

Súčasťou projektu Ma bisteren! sú aj informačné osvetové a výskumné aktivity. Pri príležitosti Pamätného dňa rómskeho holokaustu sa každoročne 2. augusta uskutočňujú v Múzeu SNP v Banskej Bystrici pietne slávnosti, podobne na židovskom cintoríne vo Zvolene a na mieste masovej popravy v Dubnici nad Váhom. Občianske združenie In Minorita pripravilo výstavu *Holocaust Rómov na Slovensku 1939–1945*, ktorá bola inštalovaná na viacerých miestach na Slovensku i v Českej republike, vydalo tri odborné zborníky, uskutočnilo viacero prednášok a seminárov, sprístupnilo webovú stránku, podieľalo sa na príprave dvoch dokumentárnych filmov.[47]

K šíreniu poznania o osudoch Rómov počas 2. svetovej vojny prispieva svojimi aktivitami aj Múzeum holokaustu v Seredi (založené v roku 2016), ktoré

47 Podrobnejšie KUMANOVÁ, Zuza: Ohliadnutie za projektom, s. 39–42.

CSHR 2-2025 - text.indb 79 19.12.2025 17:22:35

vydalo aj prehľadnú populárno-vedeckú publikáciu Prenasledovanie Rómov počas holokaustu.[48]

Napriek tomu, že židovský holokaust je v spoločnosti viac známy, o rómskom holokauste sa často hovorí ako o „neznámom" alebo „nepoznanom". Pritom osudy Židov a Rómov počas druhej svetovej vojny boli v princípe rovnaké. Téma holokaustu a vojnového Slovenského štátu sa po roku 1948 sa zmenila na tabu, tému, o ktorej sa verejne nehovorilo, vedci ju takmer neskúmali, mladí ľudia na hodinách dejepisu sa o nej neučili.[49] Mlčanie preživších bolo v židovskej komunite stratégiou a snahou „vytesniť utrpenie a často aj pocity viny z prežitia či dočasnej straty dôstojnosti, na ktorú neradi spomínali. Mlčanie im malo pomôcť začať žiť nový život, ako konštatovali vo svojich spomienkach. Svoju rolu zohrala aj obava, že im okolie nebude veriť a rozumieť."[50] Spomínanie sa potom obmedzilo na ľudí so spoločnou skúsenosťou, prípadne na úzky okruh rodiny, niekde svoje zážitky zatajovali aj pred svojimi potomkami. Tí, ktorí prežili obdobie holokaustu, o svojich vlastných skúsenostiach prehovorili až po páde komunistického režimu v roku 1989. Podľa Aleidy Assmann pohyb od stratégie zabúdania k rozpamätávaniu (a jeho podpore) predstavuje posun od modernistického ku moralistickému prístupu spracovania minulosti. Kým modernistický prístup bol zameraný na budúcnosť a znovuvytváranie vzťahov v spoločnosti, preto nemal ambíciu vracať sa k problematickej minulosti, moralistický (terapeutický) prístup, naopak, prichádza s ideou, predstavou návratu k traumatickej minulosti, jej spracovania a prekonania.[51] Tento proces sa uskutočňoval konštruovaním kultúry spomínania na holokaust „zhora", nesporne väčší dopad mali následné lokálne a regionálne iniciatívy, ktoré sa usilovali o vytvorenie kultúry spomínania „zdola".[52]

Poľský sociológ Sławomir Kapralski (*1958) hľadal odpovede na otázky, prečo Rómovia nevytvorili „kultúru pamäti" na svoj holokaust hneď po jeho skončení, prečo sami potlačili spomienky na vojnu, alebo prečo ich považovali za nepodstatné, a prečo Rómovia všeobecne (alebo aspoň isté skupiny Rómov) vytvárajú kultúru pamäti v súčasnosti a akým spôsobom je tento proces spojený s premenami tradičnej rómskej kultúry? Odpovede videl v nastavení tradičnej rómskej kultúry, ktorej sú naratívne formy ich vlastnej histórie cudzie. „Spomínanie bolo vytesňované z vedomia v podvedomom procese obrany kul-

48 BERÁNEK, Matej: *Prenasledovanie Rómov počas holokaustu*. Bratislava 2023, 224 s.
49 VRZGULOVÁ, Monika: Stále ťažké spomínanie? ... s. 19
50 Tamže, s. 21
51 Citované podľa VRZGULOVÁ, Monika: Stále ťažké spomínanie?, ... s. 21–22.
52 VRZGULOVÁ, Monika: Stále ťažké spomínanie? ... s. 91.

CSHR 2-2025 - text.indb 80 19.12.2025 17:22:35

túrnej identity a jedným zo spôsobov ako to účinne dosiahnuť, bolo vymazať obdobie, v ktorom boli podkopané jej princípy. Život, prežitie v drsných podmienkach a samotná existencia skupiny sa stali najvyššími hodnotami tradičnej rómskej kultúry. A tak neboli spomienky na holokaust, akokoľvek živé a bolestivé v spomienkach jednotlivcov a rodín, automaticky zovšeobecnené, inštitucionalizované a transformované do posilnenia skupinovej identity, ktorá by (aspoň potenciálne) všetkých Rómov zjednotila."[53]

Židia, ktorí prežili koncentračné tábory, sa často nemohli vrátiť do svojich bývalých domovov, neboli vždy domácim obyvateľstvom vítaní a ich arizované majetky mali už iných vlastníkov; situáciu riešili preto vysťahovaním do iných lokalít, prípadne do zahraničia. V prípade Rómov bola situácia odlišná: či už sa vrátili z pracovných útvarov alebo prežili útrapy protirómskych diskriminačných opatrení realizované miestnymi gardistami vo svojich chudobných komunitách, ak chceli prežiť, museli ostať vo svojej obci. Pritom z miestnych príslušníkov Hlinkovej gardy sa často stávali noví predstavitelia moci. V takejto situácii bolo preto vhodnejšie o perzekúciách nehovoriť. Rómsky aktivista Branislav Oláh v tejto súvislosti napísal: „Nech už bolo obdobie, ktoré prežili, akokoľvek ťažké a naplnené zločinmi proti nim, museli naň zabudnúť. Museli sa naučiť zabudnúť a koexistovať s tými, ktorí im ublížili, aj s tými, ktorí mali na rukách krv ich príbuzných, priateľov a známych. Veď tí, ktorí nosili gardistickú uniformu a pomáhali pri čistkách v rómskych osadách, mnohokrát boli po vojne funkcionármi národných výborov, mali moc a peniaze, teda mali aj pravdu.[54]

Ako som už uviedol, „hlboké spoločenské mlčanie a zabúdanie na holokaust" bolo postupne prekonávané počiatkom 21. storočia procesom konštruovania kultúry spomínania na holokaust „zhora".[55] Takto možno charakterizovať spomínané aktivity občianskeho združenia In Minorita v programe Ma bisteren! Predstaviteľka tohto združenia Dr. Zuzana Kumanová si od začiatku uvedomovala, že budovanie pamätníkov rómskeho holokaustu a usporadúvanie pietnych slávností nie je iniciované samotnými Rómami, ale „*je to naša iniciatíva, my tých ľudí privolávame*", aby spoznali, že „*toto sú miesta, dôležité miesta vašej pamäte*".[56] Starší ľudia na pietne slávnosti do Banskej Bystrice pri-

53 KAPRALSKI, Sławomir: Prečo učiť o rómskom holokauste? In: Rómovia a druhá svetová vojna. Čítanka, s. 161–162.

54 OLÁH, Branislav: Rómovia na Slovensku a holocaust. In: *Pripomínanie rómskeho holocaustu*. Eds. Kumanová, Zuza – Mann, Arne B. Bratislava 2014, s. 27. Za ďalšie príčiny mlčania považuje: „obavu z odmietnutia, bagatelizovanie ich príbehu, strach z revanšizmu a vedomie zbytočného zaťažovania potomkov príbehmi plnými utrpenia, smrti a zla".

55 VRZGULOVÁ, Monika: Stále ťažké spomínanie? ... s. 91.

56 Rozhovor so Z. Kumanovou. In: KOHOUTOVÁ, Klara: *Od Esterházyho po Luník IX. Etnicky kódovaná místa paměti v lokálním kontextu*. Košice 2020, s. 127–128.

CSHR 2-2025 - text.indb 81 19.12.2025 17:22:35

chádzajú, pokiaľ im to ich zdravotný stav dovolí, sú rodiny, ktoré svoju účasť považujú za dôležitú vo vzťahu ku svojim príbuzným, niekdajším obetiam vojny. Pre mladých Rómov objednávajú autobus, vždy z inej lokality, aby sa osobne zúčastnili a spoznali tragické dejiny rómskej histórie. Pravidelne sa akcií zúčastňujú zástupcovia Zväzu protifašistických bojovníkov. Z. Kumanová pripomína: „*Vždy sa snažíme o aktualizačný moment. Čo by sme asi nemali povedať, ale je to strašne dôležité, aby tam prišli aktuálni politici a tí aby povedali pár slov. Vždy to dodáva pietnemu aktu význam a dôležitosť, politická scéna sa tým kultivuje.*“[57] Samotná pieta sa skladá z príhovorov. Arne Mann predstaví historickú udalosť, vždy z inej lokality. Potom každý účastník položí kvet k pamätníku a pokloní sa. Súčasťou slávnosti býva hudobná vložka, uskutočnila sa tu aj prezentácia výstavy *Rómsky holokaust na Slovenku*, krst knihy Daniely Hivešovej-Šilanovej a predstavenie monodrámy *Cigánsky boxer*.[58]

Zmysel usporadúvania pietnych slávností na viacerým miestach na Slovensku spätých rómskym holokaustom vidí Z. Kumanová ako budovanie miest pamäti, ktorých hlavným poslaním je „*mladej generácii odovzdať nejaký odkaz, pozrite sa, tu sa niečo dialo – neprávosť, krivda, tu bolo ubližované ľuďom hlavne kvôli tomu, že majú inú farbu pleti...*“[59]

Z dosiaľ uvedeného môže vzniknúť dojem, že pred rokom 1989 absentovali u nás iniciatívy ohľadne záujmu o obdobie holokaustu zo strany samotných Rómov – teda kultúra spomínania „zdola“, nie je to celkom tak. V tomto smere boli aktívnejší Rómovia v Čechách a na Morave. Už český Svaz Cikánů-Romů v rokoch 1969–1973 sa zaujímal o obete rómskeho holokaustu, v roku 1973 uskutočnil prvú pietnu slávnosť v Hodoníne u Kunštátu, plánoval budovanie pamätníkov v Hodoníne i Letoch u Písku.[60] Prvý pamätníček rómskym obetiam v areáli Koncentračného tábora Auschwitz II-Birkenau zavraždeným príslušníkom rodiny pred rokom 1990 postavila rodina Růžičkových z Brna. Z územia Slovenska významnú úlohu v tomto smere zohrala divadelná hra „*Horiaci cigánsky tábor*“ rómskej autorky Eleny Lackovej (1921–2003). Hra, v ktorej účinkovali rómski amatérski herci, mala premiéru 16. apríla 1949 v kultúrnom dome vo Veľkom Šariši, do roku 1950 odohrali v Čechách a na Slovensku 106 predstavení.[61]

57 Tamže, s. 135.
58 Tamže, s. 135–136.
59 Tamže, s. 135–136.
60 Bližšie na s. 71.
61 Aj keď sa v literatúre sa uvádza rok 1948 (napríklad http://www.romanejile.sk/rh/irodalom/cigany-koltok-irok/elena-lackova), podľa názoru špecialistu na život spisovateľky E. Lackovej ide pravdepodobne o omyl (osobná informácia 22. 9. 2025)

CSHR 2-2025 - text.indb 82 19.12.2025 17:22:35

Na rómskej púti v Novej Vsi nad Žitavou 6. septembra 2025 si rómsky holokaust pripomenuli hudobníci v štylizovanom väzenskom oblečení. Foto: Arne Mann

Spomínanie na rómsky holokaust u mladých Rómov na Slovensku nie je jednoznačné. Uvediem dva príklady: keď som v roku 1991pripravoval pietnu slávnosť v obci Dúbravy, spýtal som sa mladej speváčky, či v piesni Čhajori romaňi pozná aj poslednú slohu *Andr´oda taboris* (ktorá vznikla v koncentračnom tábore Auschwitz), odpovedala, že pozná; keď som sa jej spýtal, o akom tábore sa tam spieva, povedala, že asi o pionierskom... Na druhej strane, v jednej spišskej obci mi Rómovia – všetci narodení po druhej svetovej vojne – rozprávali, z ktorej rodiny v obci boli gardisti, ktorí ubližovali Rómom, dokonca mali nejasnú informáciu o tom, že miestnych Rómov počas vojny pred zastrelením zachránil tamojší kňaz.

Aktivity konštruovania kultúry spomínania na holokaust „zhora“ nie sú vždy akceptované adresátmi „zdola“. Novú formu spomienky na holokaust predstavujú Stolpersteine (Kamene potkýňania), ktoré sa na Slovensku osadzujú od roku 2012. Židia neprijímajú túto formu spomínania jednoznačne. Niektorí zastávajú názor, že ľudia, ktorí nemohli byť pochovaní, dostanú konečne vlastný (hoci len symbolický) hrob, ktorý zároveň prináša informácie o tragédii a varuje pred jej prípadným opakovaním. Počuť však aj hlasy, že je prejavom neúcty k zavraždeným, keď po (hoci len symbolických) hroboch šliapu náhodní chodci. Nechýbajú ani obavy, že môže dôjsť k zhanobeniu, ako sa stalo v Ko-

CSHR 2-2025 - text.indb 83 19.12.2025 17:22:36

márne, kde 26. októbra 2016 neznámi páchatelia zaliali Stolpersteine smolou…[62]

Podobný problém sa objavil pri odhalení pamätníka rómskeho holokaustu v Letoch u Písku v roku 2024, kde na kruhovom chodníku je uvedených 1294 mien rómskych väzňov tohto niekdajšieho tábora. Aj tu sa ohlásili nespokojní Rómovia, že potomkovia preživších si neprajú, aby sa po údajoch šliapalo: „*Tento kruh není zcela v souladu s naší romskou kulturou. …nevstupujte na jména. Neboť chodit po jménech našich zesnulých je absolutně nepřípustné.*“[63] Napriek tomu, že realizovaný návrh s menami väzňov si vybrali sami potomkovia preživších, niektorí oponenti stále zdôrazňujú, že Rómovia majú inú kultúru než Židia a že oni toto riešenie neuznávajú. Ako uviedla riaditeľka Muzea romské kultury Jana Horváthová, „ve skutečnosti nejde o žádnou tradiční kulturu, ale spíše o jakýsi dojem, pocit, obavu ze zneuctění tam, kde Romové byli vždy spíše haněni.“[64] Potomkovia preživších, ktorí sú už vzdelanejší, rozhľadenejší, takéto problémy nemajú, naopak, iniciovali vznik kameňov zmiznutých – Stolpersteinov.[65]

Záver

Utrpenie Rómov počas druhej svetovej vojny – rómsky holokaust – bolo v našej spoločnosti po roku 1948 zamlčované, sami Rómovia o ňom verejne nehovorili, iba ak v úzkom okruhu rodiny. Snažili sa na tragické udalosti zabudnúť a svoje spomienky neodovzdávali ani svojim potomkom. Až po roku 1989 sa začal vytvárať priestor pre zapĺňanie bielych miest v dejinách Rómov, tento proces sa uskutočňoval ako istá „ponuka“ prostredníctvom konštruovania kultúry spomínania na holokaust „zhora“. Takými boli historické bádania, projekty zaznamenávania spomienok preživších, budovania miest pamäti. Práve miesta pamäti, ktoré tvoria pamätníky a uskutočňované spomienkové pietne slávnosti, poskytujú účastníkom možnosť uvedomovať si vlastné dejiny: hlavným poslaním miest pamäti je „udržať konkrétne historické udalosti v pamäti

62 SALNER, Peter: *Židia na Slovensku*, s. 94.

63 HORVÁTHOVÁ, Jana: Prosím, buďme fér! Boj o paprsky se jmény vězněných v Letech byl bojem o velikost písma. In: *Romea*, 26. 4. 2024. online in: https://romea.cz/cz/komentare/jana-horvathova-prosim-budme-fer-boj-o-paprsky-se-jmeny-veznenych-v-letech-byl-bojem-o-velikost-pisma (2. 5. 2025)

64 HORVÁTHOVÁ Jana, e-mail 10. 9. 2025.

65 Tamže.

CSHR 2-2025 - text.indb 84 19.12.2025 17:22:37

ľudí.“[66] Pre Rómov môže byť takáto skúsenosť súčasťou etnoemancipačného procesu – romipen.[67] Miesta pamäti nie sú dôležité len pre rómsku menšinu, ale i majoritu, pretože odkazujú k možnému vyrovnaniu sa s minulosťou a možnosťou vyrovnať sa s ňou.[68] Naviac, mnohí príslušníci majority mali aktívny podiel na protirómskych perzekúciách počas vojny. Dôležitá je teraz reakcia „zdola“: ako s informáciu o osudoch Rómov počas druhej svetovej vojny naložia priami i nepriami potomkovia pamätníkov vojnového utrpenia v súčasnosti a budúcnosti.[69]

POUŽITÉ PRAMENE

Literatúra:

Az 1938. évi felvidéki nép-, földbirtok- és állatösszeírás. Az 1938 november 2-i bécsi döntés alapján visszacsatolt területen végrehajtott összeírás eredményei községek szerint. In: *Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 108. kötet*. Budapest 1939, s. 40–75

BERÁNEK, Matej: *Prenasledovanie Rómov počas holokaustu*. Bratislava 2023, 224 s.

FEDIČ, Vasiľ: *Východoslovenskí Rómovia a II. svetová vojna. Svedectvá pamätníkov.* Humenné 2001, 104 s.

FOGELOVÁ, Patrícia – SZEGHY-GAYER, Veronika: *Proti režimu. Príbehy odporu a odvahy v období nacistickej okupácie v Košiciach.* Košice 2025

66 KOHOUTOVÁ, Klara: Paramisar – za historií českých a slovenských Romů = Paramisar – Through the History of Czech and Slovak Roma. In: *Memo : časopis pro orální historii / oral history journal*, 2020, 2, s. 74–89. http://www.sohi.maweb.eu/wp-content/uploads/2021/02/Memo_2020_2-final.pdf (2. 5. 2025). Mapovaním miest pamäti na území bývalého Československa sa v rokoch 2019–2020 zaoberal projekt Centra spoločenských a psychologických vied SAV v Košiciach v projekte *Paramisar – etnicky kódované miesta pamäti vo verejnom priestore*, informácie sú prístupné na online: www.paramisar.eu

67 „Romipen je spoločné vedomie príslušnosti k rómskemu národu.“ HORVÁTHOVÁ, Jana: Muzeum romské kultury otevírá trnitou cestu k identitě. In: *Muzeum a identita, Etnologické pohledy.* Ed. Tichá, Jana. Rožnov pod Radhoštěm 2016, s. 144. Podľa M. Hübschmannovej je romipen „společná existenciální zkušenost Romů zakotvená v prastaré životodárné kultuře.“ HÜBSCHMANNOVÁ, Milena: Štyri písně o žalu. In: *Romano džaniben*, 1992, roč. 5, č. 1–2, s. 12.

68 KOHOUTOVÁ, Klara. Paramisar – za historií českých a slovenských Romů, s. 79.

69 Za osobné konzultácie ďakujem: PhDr. Petrovi Salnerovi, DrSc., z Ústavu etnológie a sociálnej antropológie SAV, v. v. i., Mgr. Zuzane Bošeľovej, z Nadácie Milana Šimečku a PhDr. Monike Vrzgulovej, CSc., z Ústavu etnológie a sociálnej antropológie SAV. v. v. i.

CSHR 2-2025 - text.indb 85 19.12.2025 17:22:37

JANAS, Karol: *Perzekúcie Rómov v Slovenskej republike (1939–1945).* Bratislava 2010, 112 s.
GECELOVSKÝ, Vladimír: K niektorým aspektom perzekučných prejavov voči Cigánom v zákonodarstve buržoázneho Československa s osobitým zreteľom na región Gemera. In: *Obzor Gemera*, 1986, roč. 17, č. 1, s. 36–40
GECELOVSKÝ, Vladimír: Perzekúcia cigánov v období Slovenského štátu. In: *Obzor Gemera*, 1986, roč. 17, č. 3, s. 174–177
GECELOVSKÝ, Vladimír: *Sociálno politické postavenie a perzekúcia Cigánov v Československej republike a v Slovenskom štáte so zreteľom na región Gemera.* Kandidátska dizertácia, Právnická fakulta UPJŠ Košice, 1987, 211 s.
GDOVINOVÁ, Denisa: Etnológ, ktorý sprevádzal Havla v rómskej osade: Po vojne ešte Rómov nepovažovali za lenivých In*: Denník N*, 22. 11. 2019
HAIŠMAN, Tomáš: Ľudia z rodu Rómov. Šesté pokračování cyklu „Rodokmeň zeme" na XXXII. ročníku Folklórneho festivalu ve Východné, 6. července 1986. In: *Slovenský národopis,* 1988, roč. 36, č. 1, s. 243–244
HORVÁTHOVÁ, Jana: Muzeum romské kultury otevírá trnitou cestu k indentitě. In: *Muzeum a identita, Etnologické pohledy*. Ed. Tichá, Jana. Rožnov pod Radhoštěm 2016
HORVÁTHOVÁ, Jana: Prosím, buďme fér! Boj o paprsky se jmény vězněných v Letech byl bojem o velikost písma. In: *Romea,* 26. 4. 2024. online in: https://romea.cz/cz/komentare/jana-horvathova-prosim-budme-fer-boj-o-paprsky-se-jmeny-veznenych-v-letech-byl-bojem-o-velikost-pisma (2. 5. 2025)
HÜBSCHMANNOVÁ, Milena: Štyři písně o žalu. In: *Romano džaniben*, 1992, roč. 5, č. 1–2
JANAS, Karol: *Perzekúcie Rómov v Slovenskej republike (1939–1945).* Bratislava 2010, 112 s.
JUROVÁ, Anna: Rómovia v období od roku 1945 po november 1989. In: *Čačipen pal o Roma. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Ed. Vašečka, Michal. Bratislava 2002, s. 17–32
KALNÝ, Slavo: *Cigánsky plač a smiech.* Martin 1960, 170 s.
KAPRALSKI, Sławomir: Prečo učiť o rómskom holokauste? In: Rómovia a druhá svetová vojna. Čítanka. Ed. Vagačová, Ingrid – Fotta, Martin. Bratislava 2006, s. 160–164
KOHOUTOVÁ, Klara: Paramisar – za historií českých a slovenských Romů = Paramisar – Through the History of Czech and Slovak Roma. In: *Memo: časopis pro orální historii / oral history journal*, 2020, 2, s. 74–89. http://www.sohi.maweb.eu/wpcontent/uploads/2021/02/Memo_2020_2-final.pd (2. 5. 2025)

CSHR 2-2025 - text.indb 86 19.12.2025 17:22:37

KOHOUTOVÁ, Klara: *Od Esterházyho po Luník IX. Etnicky kódovaná místa paměti v lokálním kontextu*. Košice 2020, 196 s.
KOPCSAYOVÁ, Iris: Spomienky tých, čo prežili holokaust. In: *SME*, 12. 5. 2007, online in: https://www.sme.sk/c/3291619/spomienky-tych-co-prezili-holokaust.html (2. 5. 2025)
KROŠLÁK, Daniel: Norimberské zákony – Nuremberg Laws. In: *Societas et iurisprudentia,* 2013, roč. 1, č. 1, s. 175–190; online in: https://sei.iuridica.truni.sk/archive/2013/01/SEI-2013-01-Studies-Kroslak-Daniel.pdf s. 181 (2. 5. 2025)
KUMANOVÁ, Zuza: Ohliadnutie za projektom Ma bisteren! In: *Pripomínanie rómskeho holocaustu.* Eds. Kumanová, Zuza – Mann, Arne B. Bratislava 2014, s. 39–42
LACKOVÁ, Elena: *Romane jíle*, online in: http://www.romanejile.sk/rh/irodalom/cigany-koltok-irok/elena-lackova (2. 5. 2025)
LUŽICA, René: *Keď bola vojna, nebol som doma.* Bratislava 2004, 116 s.
LUŽICA, René: Podporovali zamestnanosť, folklór aj futbal. Pred 55 rokmi vznikla prvá rómska „mimovládka". In: *Romano fórum*, 26. 4. 2024; online in: https://romanoforum.dennikn.sk/podporovali-zamestnanost-folklor-aj-futbal-pred-55-rokmi-vznikla-prva-romska-mimovladka, (2. 5. 2025)
LUŽICA, René: Zväz Cigánov-Rómov a štátna moc na Slovensku v rokoch 1968–1989. Nitra 2021
Magyarországról deportált romák adatbázisa, 1944–1945, online in: https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/magyarorszagrol-deportalt-romak-adatbazisa-1944–1945 (2. 5. 2025)
MANN, Arne B.: Formovanie identity Rómov na Slovensku po roku 1918. In: *My a tí druhí v modernej spoločnosti.* Eds. Kiliánová, Gabriela – Kowalská, Eva – Krekovičová, Eva. Bratislava 2009, s. 452–473
MANN, Arne B.: Kauza holocaust verzus porrajmos. In: *Pripomínanie rómskeho holocaustu*. Eds. Kumanová, Zuza – Mann, Arne B. Bratislava 2014, s. 47–52
MANN, Arne B.: Memoráty ako dôležitá súčasť poznania rómskeho holocaustu. In: *Slovenský národopis*, 2010, roč. 58, č. 3, s. 323–334
MANN, Arne B.: Od stereotypov ku genocíde. In: *Nepriznaný holocaust. Rómovia v rokoch 1939–1945.* Eds. Kumanová, Zuza – Mann, Arne B. Bratislava 2007, s. 27–32
MANN, Arne B.: Tragické osudy Rómov v Podpoľaní počas druhej svetovej vojny. In: Kumanová, Zuza – Mann, Arne B. *Nové poznatky o holocauste Rómov na Slovensku*. Bratislava 2015, s. 5–19
MANN, Arne B.: „Nečas, C.: Romové na Moravě a ve Slezsku (1740–1945)". In: *Historický časopis*, 2006, roč. 54, č. 3, s. 558–559

CSHR 2-2025 - text.indb 87 19.12.2025 17:22:37

MANN, Arne B.: *Utrpenie Rómov počas druhej svetovej vojny*. (Samostatná tlač), Detva 1991, 14 s.
MANN, Arne B.: Význam spomienkového rozprávania pre výskum rómskeho holocaustu. In: *Romano džaniben, časopis romistických studií,* 2013, roč. 20, č. 2, s. 37–51
MANN, Arne, B.: Zmeny v prístupe k Rómom pred rokom 1989. O programe Ľudia z rodu Rómov. In: *Rómovia, 30 rokov po revolúcii*. Ed. Rafael, Vlado. Bratislava 2020, s. 34–39
NEČAS, Ctibor: *Českoslovenští Romové v letech 1938–1945.* Brno 1994, 220 s.
NEČAS, Ctibor: *Nad osudem českých a slovenských Cikánů v letech 1939–1945.* Brno 1981
NEČAS, Ctibor: Neznámý holocaust. In: *Neznámy holocaust: příspěvky ze slavnostního odhalení pomníku romským obětem v Letech a ze semináře s mezinárodní účastí v Písku 13. května 1995*. Eds. Lázničková, Ilona – Sulitka, Andrej, Praha 1995, s. 27–36
NEČAS, Ctibor: Pronásledování Cikánů v období slovenského státu. In: *Slovenský národopis*, 1988, roč. 36, č. 1, s. 126–136
OLÁH, Branislav: Rómovia na Slovensku a holocaust. In.: *Pripomínanie rómskeho holocaustu.* Eds. Kumanová, Zuza – Mann, Arne B. Bratislava 2014, s. 25–30
Paramisar – etnicky kódované miesta pamäti vo verejnom priestore. Spoločenskovedný ústav CSPV SAV online: www.paramisar.eu (2. 5. 2025)
Po Židoch Cigáni. Svědectví Romů ze Slovenska 1939–1945, I. díl (1939 – srpen 1944). Ed. Hübschmannová, Milena. Praha 2005, 990 s.
Rómovia a druhá svetová vojna. Čítanka. Eds. Vagačová, Ingrid – Fotta, Martin. Bratislava 2006, 190 s. Príloha DVD: *Rómovia a druhá svetová vojna (Svedectvá)*
SALNER, Peter: *Židia na Slovensku po roku 1989 (Komunita medzi budúcnosťou a minulosťou*). Bratislava 2018, 145 s., online in: https://www.sav.sk/uploads/monography/40/137/fulltext/10211219%C5%BDidia%20na%20Slovensku%20po%20roku%201989.pdf (2. 5. 2025)
SEGĽOVÁ, Lucia – BOŠEĽOVÁ, Zuzana: O čom rozprávali svedkovia? Alebo čo na DVD nájdete a čo nie. In: *Rómovia a druhá svetová vojna, Čítanka*. Eds. Vagačová, Ingrid – Fotta, Martin. Bratislava 2006, s. 18–19
STUCKART, Wilhelm – GLOBKE, Hans: *Kommentare zur Deutschen Rassengesetzgebung Band 1*, München und Berlin 1936, s. 55; online in: https://archive.org/details/wilhelm-stuckart-hans-globke-kommentar-zu-den-rassegesetzen/page/n37/mode/2up (2. 5. 2025) Svaz Cikánů-Romů, Muzeum

CSHR 2-2025 - text.indb 88 19.12.2025 17:22:37

romské kultury, Brno, online in: https://www.rommuz.cz/cs/o-muzeu/aktuality/2019-08-27-svaz-cikanu-romu/ (2. 5. 2025)
The recognition of the Nazi genocide of the Sinti and Roma, online in: hhttps://www.roma-sinti-holocaust-memorial-day.eu/recognition/the-recognition-of-the-nazi-genocide-of-the-sinti-and-roma/ (2. 5. 2025)
Uznesenie vlády SR č. 153/1991, *Zásady vládnej politiky SR k Rómom*, online in: https://domov.sme.sk/c/6803249/zasady-vladnej-politiky-k-romom-uznesenie-vlady-z-roku-1991.html (2. 5. 2025)
VANOVIČOVÁ, Zora: Ako sa pečie časopis II. In: *Slovenský národopis*, 2012, roč. 60, č. 4, s. 437–438
VRZGULOVÁ, Monika: *Nevyrozprávané susedské histórie. Holokaust na Slovensku z dvoch perspektív*. Bratislava 2016, 139 s. https://doi.org/10.31577/2016.9788022415422
VRZGULOVÁ, Monika: Stále ťažké spomínanie? Roky 1938–1945 v kultúrach spomínania na súčasnom Slovensku. In: *Holokaust okolo nás (Roky 1938–1945 v kultúrach spomínania)*. Ed. Salner, Peter. Bratislava 2020, s. 15–97.
Zentralrat Deutscher Sinti und Roma trauert um den früheren Bundespräsidenten Roman Herzog, online in: https://zentralrat.sintiundroma.de/nachruf-roman-herzog/ (2. 5. 2025)
40 Years of Recognition of the Nazi Genocide against the Sinti and Roma of Europe, online in: https://dokuzentrum.sintiundroma.de/en/40-years-recognition-nazi-genocide-sinti-roma-europe/ (2. 5. 2025)

Filmy:

Baro mariben (Veľká vojna), réžia: Paula Ďurinová, Prešov 2013, 29 min., online in: https://www.portalsvk.sk/video/baro-mariben-velka-vojna (2. 5. 2025)
Ma bisteren. Príbeh rómskeho holokaustu, réžia: Jozef Bohunický, Košice 2006, 42 min.

CSHR 2-2025 - text.indb 89 19.12.2025 17:22:37

Vol. 27/2 | 2025 Česko-slovenská historická ročenka pp. 89–111

DOI:10.5817/cshr.2025.27.2.4

STUDIE

Pamäť SNP v rodine vidieckej inteligencie a postsocialistická stredná trieda[1]

JURAJ BUZALKA

Memory of the Slovak National Uprising in rural intellectual families and the post-socialist middle class

The text deals with the influence of several parallel and mutually exclusive interpretations of the past in the whirlwind of regimes and memory politics, as well as the continuity of values in family memory. Memory of the SNP does not fill in the gaps in the true story of the family of an Evangelical pastor, as this is impossible without additional data from a distance of eighty years. The text is rather about how fundamental historical events are remembered in society and at home from the perspective of the year 2025 and what role rural intelligentsia plays in the memory of democracy.

Keywords: memory of the Slovak National Uprising, intellectuals, politics of memory, post-socialist transformation

„Potvorsky ťažké je klamať, keď človek nepozná holú pravdu." Péter Esterházy

V tejto úvahe sa druhý život SNP prejaví ako rodinná pamäť dvakrát. Prvýkrát sa týka spomínania na Povstanie a na rodinnú históriu, ktorá tomuto času predchádzala. Druhýkrát sa dotýka dokumentov o ranom období komunistického režimu. Povstanie tu pravdepodobne zabránilo najhoršiemu, ale druhý-

1 Prvá verzia príspevku odznela na seminári Česko-slovenskej komisie historikov na Univerzite Mateja Bela v Banskej Bystrici 9. 4. 2025. Za pomoc a diskusiu ďakujem najmä Richardovi Pavlovičovi, Denise Nečasovej a Maríne Zavackej. Za cenné pripomienky a rady tiež ďakujem anonymným posudzovateľom časopisu.

CSHR 2-2025 - text.indb 91 19.12.2025 17:22:37

krát otvorilo otázky, ktoré napríklad v svetovej literatúre rozobral Péter Esterházy. Išlo o prácu *Opravené vydanie* (2006) k monumentálnemu dielu o rodinnej pamäti aristokratickej rodiny *Harmonia Caelestis* (2001).[2]

Kľúčovým tvrdením tejto úvahy nie je banálny fakt paralelnej existencie viacerých, alternatívnych ba aj vzájomne sa vylučujúcich interpretácií minulosti vo víre režimov, ani konštatovanie o automatickej korekcii pamäte v závislosti na aktuálnej mocenskej konštelácii. Oba druhé životy SNP v tejto eseji nie sú o vyplnení slepých miest v skutočnom príbehu rodiny vidieckeho farára, keďže to sa bez existencie dodatočných dát z odstupu osemdesiatich rokov ani nedá. Text je o tom, ako sa v spoločnosti a doma spomína na zásadné dejinné udalosti z perspektívy roku 2025. Tento pohľad konkrétnejšie slúži na reflektovanie postavenia donedávna kľúčovej vidieckej inteligencie pre pamäť demokracie na Slovensku.

Pamäť po totalite

Spomienky a identity nie sú fixné veličiny, ale reprezentácie alebo konštrukcie reality, skôr subjektívne ako objektívne. Ľudia neustále prepracovávajú svoje spomienky, aby vyhovovali ich súčasným identitám v rámci komplexných mocenských vzťahov, ktoré určujú, čo sa spomína (alebo zabúda), kým a s akým cieľom. Zároveň pamäť a identita „vytvárajú" vlastnú politiku, ktorá formuje spoločenské vzťahy a postoje.[3]

V rámci interdisciplinárnych štúdií pamäte sa antropologické skúmanie sústreďuje na vzťahy a praktiky, ktoré pochádzajú z jednotlivca, ale „sú abstrahované od subjektu „ku kolektívu „sociálnych osôb"".[4] Namiesto zamerania sa na kognitívne a emocionálne mentálne procesy či spomínanie na úrovni spoločenských makroštruktúr sa sociálni antropológovia zameriavajú na aktívne sociálne spomínanie. Osobitnú pozornosť venujú úlohe pamäte pri legitimizácii alebo delegitimizácii sociálnej štruktúry a tomu, ako súvisí konkrétne poznanie minulosti s organizáciou spoločnosti. Táto perspektíva siaha k poznámkam Erica Hobsbawma (1971) o nevyhnutnosti integrácie všeobecných modelov

2 ESTERHÁZY, Péter: *Harmonia Caelestis*. Bratislava 2001; ESTERHÁZY, Péter: *Opravené vydanie. Príloha k Harmoniii caelestis*. Bratislava, 2006.

3 GILLIS, J. R.: Introduction: Memory and Identity, the History of a Relationship. In: GILLIS, J. R. (ed.), *Commemorations: The Politics of National Identity*. Princeton 1994, s. 3–24.

4 PINE, F., Kaneff, D., HAUKANES, H.: Introduction: Memory, Politics and Religion – A Perspective on Europe. In: PINE, F. , KANEFF, D., HAUKANES, H. (eds.), *Memory, Politics and Religion: The Past Meets the Present in Europe*, Vol. 4. Halle Studies in the Anthro pology of Eurasia. Münster 2004, s. 1–29.

CSHR 2-2025 - text.indb 92 19.12.2025 17:22:37

spoločenskej štruktúry a zmeny, ako ich pozorujú historici, so špecifickými javmi, ako ich študujú antropológovia.[5]

Práce o dôležitosti interpretácie minulosti po štátnom socializme zdôrazňujú, že spomienky boli uchovávané v opozícii voči dejinám štátu, a preto tieto spomienky slúžili ako surovina pre legitimizáciu alebo spochybňovanie oficiálnych dejín po páde komunistických režimov.[6] Interpretácia alternatívnej, legitímnej minulosti však existovala aj mimo formálne politických sfér. V tejto úvahe sa zaoberám spomienkami iniciovanými z dvoch takýchto zdrojov. Prvý kotví minulosť vo vzťahu k rodine a príbuzenstvu, v ktorom sa spája genealogická kontinuita a história národa či štátu. Druhým zdrojom pamäti je násilie. Spomienky naň sú sporné, keďže sú spojené s politikou a ideológiou.

Moderné národy vo väčšine východnej Európy vznikli v dôsledku centralizácie národného štátu, najmä rozvoja komunikačných technológií, rozšírenia byrokracie a vzdelávacích systémov. Štáty sa sformovali ešte pred plnohodnotnou integráciou väčšiny roľníckeho obyvateľstva do priemyselnej spoločnosti. Spoločenská vrstva, ktorá zohrávala kľúčovú úlohu pri štátnej mobilizácii pozostávala z vidieckej inteligencie, najmä zo zamestnancov a reprezentantov cirkví. Duchovenstvo tak bolo významné pre kanonizáciu a propagovanie minulosti (Brock 1992: 22) a toto jeho elitné postavenie pretrvávalo napriek perzekúciám až do neskorého štátneho socializmu.[7]

Autori Gil Eyal, Iván Szelényi a Eleanor Townsley tvrdia, že postsocialistický režim vznikol „vytvorením kapitalizmu bez kapitalistov".[8] Tento proces charakterizovali ako novú, osobitú stratégiu prechodu, ktorú prijala aliancia technokratických a intelektuálnych elít v spoločnostiach, v ktorých pred zavedením trhu neexistovala silná trieda súkromných vlastníkov. Najdôležitejším mechanizmom inštalácie kapitalizmu bola reprodukcia rôznych foriem kapitálu založených na statuse, prestíži, zručnostiach a sociálnych väzbách, ktoré si elity udržiavali a reprodukovali napriek zmenám režimov.

Ako pripomínajú sociológovia Magda Craciun a Stefan Lipan, v postsocialistickej Európe sa „stredná vrstva" a „dobrý život" stali vzájomne zameniteľný-

5 HOBSBAWM, Erik: From Social History to the History of Society. In: *Daedalus* 100, 1971, 1, s. 20–45.

6 WATSON, Rubie S. (ed.). *Memory, History, and Opposition under State Socialism*. Santa Fe 1994.

7 BROCK, Peter: *Folk Cultures and Little Peoples: Aspects of National Awakening in East-Central Europe*. New York 1992.

8 EYAL, G., SZELÉNYI, I., TOWNSLEY, E.: *Making Capitalism without Capitalists: Class Formation and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. London 1998.

CSHR 2-2025 - text.indb 93 19.12.2025 17:22:37

mi.[9] Dialektický vzťah týchto tém spôsobuje, že strednostavovské ašpirácie, napríklad v rovine praktizovania demokracie, sa stávajú etickými a odpolitizovanými normami. Obe témy, stredná vrstva i dobrý život, tak udržujú idealizáciu stredného stavu napriek krízam a frustráciám v spoločnosti medzi ašpirujúcimi strednými vrstvami ako aj etablovanými členmi strednej triedy.

Nastolenie demokratického režimu po roku 1989 s ukotvením v hodnotách strednej vrstvy potvrdilo aj pretrvávajúci význam inteligencie pre nastolenie a legitimitu tohto režimu. Ideovo najvyhranenejšou a najpripravenejšou vrstvou vo vzťahu k projektu liberálno-demokratickej globalizácie deväťdesiatych rokov boli hlavne mestskí disidenti, väčšinou intelektuáli a umelci, ktorí sa organizovali v opozícii voči komunistickému štátu. V prostredí Slovenska bola organizovaná aj relatívne slobodná náboženská sféra. Neexistoval v nej otvorený disent, skôr vytrvalá rezistencia a neformálna autonómia, ktorej pomáhala rezignácia policajného štátu na väčšiu kontrolu skupín a oblastí, považovaných z hľadiska centier moci za okrajové. Takými boli všetky oblasti krajiny okrem veľkých miest.

Až neskoršie postsocialistické zmeny postavenie „tradičnej" strednostavovskej elity oslabili. Významným prejavom zmien bola rastúca migrácia a sociálna diferenciácia z hľadiska spôsobov života, ako aj individualizácia v sfére živobytia a spotreby. Zásadný vplyv na preformátovanie sociálnej štruktúry národného štátu, a tým aj postavenia inteligencie v ňom, mala digitálna revolúcia a nástup sociálnych sietí. Tento trend ešte viac deteritorializoval a decentralizoval spomínanie.

Zároveň prebehla zmena organizácie príbuzenstva, tak z hľadiska prenosu poznatkov medzi generáciami, ktoré menej komunikujú kvôli oslabeniu každodenných kontaktov, ako aj z hľadiska oslabenia hodnotovej (teda aj pamäťovej) solidarity. Inými slovami, tradičná rola inteligencie ako vrstvy určujúcej a strážiacej interpretáciu minulosti v lokalizovaných komunitách sa v informačnej spoločnosti vytráca. Spolu s krízou expertného poznania ide teda o zásadnú zmenu spomínania a zabúdania. Úpadok významu vidieckej inteligencie sa prejavuje tak v úspechu nekanonických foriem spomínania (alternatívne a dezinformačné interpretácie minulosti), ako aj v úpadku legitimity strednostavovských ideálov demokracie, ku ktorým počas nedemokratických režimov i krátko po nich vzhliadali aj širšie spoločenské vrstvy.

Na príklade rodinnej pamäte sa preto snažím ukázať, že dejinný automat v podobe kanonizácie Slovenského národného povstania po roku 1989 ako pa-

9 CRĂCIUN, Magdalena, LIPAN, Ștefan: Introduction: The Middle Class in Post-socialist Europe: Ethnographies of Its "Good Life". In: *East European Politics and Societies*, 2000, 34, 2, s. 423–440.

CSHR 2-2025 - text.indb 94 19.12.2025 17:22:37

mäte slovenskej demokracie je primárne víťazstvom strednostavovského spomínania, ktoré spravodlivo súperilo s komunistickým výkladom Povstania ako triedneho boja.[10] Tento kanonický naratív však atrofuje kvôli oslabeniu pozície inteligencie ako opatrovateľky pamäte.[11] „Opravené vydanie" konkrétnej rodinnej pamäte sa tak v tejto úvahe snaží formulovať východiská ako takúto demokratickú pamäť posilniť.

Pred opraveným vydaním

Vybavujem si situáciu, keď som takmer štvorročný hľadel cez okno na padajúci mokrý sneh na cestu pred domom starých rodičov z maminej strany. Zhromažďoval sa tam pohrebný sprievod, ktorý v januári 1979 odprevadil na cintorín v Ostrej Lúke pri Zvolene, malej evanjelickej dedine na severnom okraji Štiavnických vrchov, môjho starého otca Juraja Buzalku, evanjelického farára v Stredných Plachtinciach a Dunajskej Lužnej. Ako syn drobného roľníka sa narodil v roku 1910 v Žibritove medzi Krupinou a Banskou Štiavnicou. S mladším bratom Jánom ho vychovala matka, keďže otec im mladý zomrel. Vdove sa podarilo „chlapca vyštudovať". Najprv za gymnazistu v Banskej Štiavnici, potom za absolventa teológie v Bratislave a Štrasburgu.

Narodil som sa ako jeho vnuk v roku 1975 v Partizánskom, kde sa môj otec stal tiež farárom. Vyrastali sme však s bratom v Hontianskych Moravciach, neďaleko Šiah, v najjužnejšom podhorí Štiavnických vrchov. Starý otec tam pol storočie predtým krátko slúžil ako kaplán. Väčšinu aktívneho života ale spojil s pôsobením v Stredných Plachtinciach, na hranici Hontu a Novohradu, vtedy v okrese Modrý Kameň, kde sa aj oženil s dcérou učiteľa Magdalénou Pántikovou. Narodil sa im otcov starší brat, môj otec a ich mladšia sestra. Práve tá nemohla prísť na pohreb, ktorý som pozoroval z okna. Bola odsúdená v neprítomnosti za opustenie republiky, z ktorej emigrovala po invázii vojsk Varšavskej zmluvy. Zvyšok života prežila v Ženeve, kde som ju ako bezdetnú pochoval v roku 2010.

10 K problematike vzťahu komunistov a Povstania pozri napr. KŠIŇAN, Michal: *Komunisti a povstania. Ritualizácia pripomínania si protifašistických povstaní v strednej Európe 1945 – 1960*. Kraków 2012.

11 Pamäť inteligencie, viditeľná napríklad v posune spomínania v literatúre od aktérov Povstania ako úradníkov a učiteľov k reprezentantom robotníckej triedy, začala slabnúť už v časoch komunistického režimu – pozri. ZAVACKÁ, Marína. Literárne podoby Slovenského národného povstania v prvej povojnovej dekáde. In *Slovenská literatúra*, 2024, 71/5, s. 494–511.

CSHR 2-2025 - text.indb 95 19.12.2025 17:22:37

Starý otec neskôr pôsobil medzi presídlencami z kraja M. R. Štefánika, z Košarísk, ktorí si osvojili pôvodne nemecký evanjelický kostol v Dunajskej Lužnej. Veľa o tomto období šesťdesiatych a sedemdesiatych rokov viem od starkej a otca. Blízkosť Bratislavy im ponúkala možnosti stretávať sa s priateľmi a rodinou. Starká spomínala návštevy vo vile „u Štefánikovcov", ktorú neskôr kontroverzne získal Vasil Biľak a jeho zať. Rodina Ivana Štefánika, účastníka Povstania a povereníka spravodlivosti za Demokratickú stranu, dostala vilu po vojne do prenájmu. Hoci bola opustená, Štefánikovci ju odmietali kúpiť, keďže pochádzala z arizácie.[12] Štefánikovým zaťom bol lekár Pavol Breier – hovorili sme mu ujo Palo – , otec známeho psychiatra Petra a fotografa Pavla. Uja Pala si pamätám viackrát z návštevy v Hontianskych Moravciach, ba raz aj z jeho ordinácie v nemocnici na Mickiewiczovej ulici. Často chodieval do susedných dudinských kúpeľov, podobne ako ujo Ďuso, ako sme volali brata starej mamy, známeho herca národného divadla Júliusa Pántika.

Ako chlapca ma fascinovala jeho popularita. Ako rodina sme sa ňou pýšili, no interne sme debatovali o dani za takéto postavenie. Charizmatický muž a špičkový umelec mal vilu pri hrade. V čase môjho detstva bol na vrchole kariéry, chodieval na poľovačky s mocnými a zo svojej pozície samozrejme pomáhal legitimizovať režim ako aj iní vtedajší úspešní členovia elity. Príhovor z jeho postavenia však rodine často pomohol. Vďaka kontaktom sprostredkoval pomoc špecialistov, nákup diel u spriatelených umelcov, prístup k zriedkavejšie dostupným službám. Samozrejme sme uja Ďusa, deda vlastných štyroch vnukov, mali veľmi radi, keďže nám vďaka relatívne blízkemu vzťahu so sestrou, ktorá opatrovala ich matku Malvínu, trochu nahrádzal otcovho otca, ktorého sme s bratom nezažili.

Mňa fascinoval najmä jeho osobný kontakt s ľuďmi. V tom si boli so sestrou podobní. Niekedy v hlbokých osemdesiatych rokoch ma napríklad viezol na prázdniny k otcovmu bratovi Ivanovi do Bratislavy. Mal dohodnutý nákup tenisových loptičiek, keďže sa tomuto pre nás z dediny panskému športu venoval. Loptičky boli úzkoprofilový tovar a bežný človek sa k nim ľahko nedostal. V nitrianskom Priore neprišlo nikomu čudné, že národnému umelcovi sa poskytne podpultový tovar priamo z rúk rozcítenej vedúcej.

Viacero kontaktov zostalo rodine ešte z ostatných mesiacov vojny, kedy mešťania odchádzali na vidiek v Plachtinciach, keďže sa tam dalo lepšie skryť napríklad pred bombardovaním. Starkú som ešte v deväťdesiatych rokoch sprevádzal na návštevách za kamarátkami. Teta Šaca, teta etnologičky Marty Botí-

12 Dostupné online: https://domov.sme.sk/c/7093774/vila-pod-slavinom-bilakovi-zostala-vysetrovanie-islo-do-stratena.html.

CSHR 2-2025 - text.indb 96 19.12.2025 17:22:37

kovej, už tuším nežila, ale na pani Cígerovú, neter Jozefa Cígera Hronského, spisovateľa, ktorý emigroval ako významný predstaviteľ režimu Slovenského štátu, som stretol niekoľkokrát. Vždy ma zaujímalo, ako sa tie dve osoby, jedna evanjelička, druhá katolíčka, jedna čechoslovakistka, druhá neter ľudáka, mohli vlastne zoznámiť a kamarátiť.

Z Moraviec u rodičov si pamätám návštevy Ľuby Pavlovičovej Bakovej, etnografky a spoluzakladateľky Lúčnice, ktorá sa tiež pravidelne zastavila pri príležitosti návštevy kúpeľov. So starkými sa poznali ešte z mladších čias, kedy v Plachtinciach nakrúcali etnografický film. Na otcovej fare si pamätám stretnutie s literárnym historikom Rudom Brtáňom, ktorý sa okrem iného venoval práci o Bohuslavovi Tablicovi, klasicistickom básnikovi, pochovanom pri moravskom kostole. Pod jeho pamätnou tabuľou na budove fary som si naivne predstavoval slávnu intelektuálnu minulosť kraja detstva, aké to bolo, koncom osemnásteho storočia, v čase založenia Učenej spoločnosti banského okolia. Blízkosť Ostrihomu a koniec koncov aj Budapešti, odkiaľ sa vinula hlavná cesta na Krakov, dodávali reálnej periférnosti dediny môjho detstva akúsi dočasnosť a spájali ju s intelektuálnymi dejinami "veľkého sveta".

Detská pamäť samozrejme nie je o inteligentoch na návšteve. Žili sme bicyklami, schovávačkami u starých rodičov kamarátov, gulášmi s „úradskými", ako sme volali otcových cirkevných funkcionárov. Ale aj zaváraním uhoriek, varením kečupov, polievaním záhrady, každoročnými zabíjačkami, okopávaním zemiakov, oberačkami a občasným stáčaním vína. Medzitým otec s matkou pracovali. Otec samozrejme hlavne z domu, matka dochádzala do Levíc a potom do Dudiniec. Veľa sa politizovalo. Otec zdedil zvyk po starom otcovi, že počúval rádio a čítal noviny deň a noc. Jadrovej vojny som sa tak bál aj večer v rodičovskej posteli, kedy o zbrojení informovala Slobodná Európa, Hlas Ameriky a Rádio Vatikán.

Neúplný zoznam osôb, ktoré si pamätám z detstva, je však zaujímavý z hľadiska životného štýlu a socializácie, ktorý sme mali podobný ako starí rodičia. Aj utužovanie názorov a formovanie pamäti sa odohrávalo okolo nášho jedálenského stola. Vyrastal som vo farárskej rodine v druhej polovici dvadsiateho storočia, vedomý si príslušnosti k dočasne utlmovanej, ale relevantnej súčasti vidieckej inteligencie, kde sa kritizoval vtedajší komunistický režim. Dokonca aj pred otcovými nadriadenými či kolegami, o ktorých sa po roku 1989 ukázalo, že boli spolupracovníkmi Štátnej bezpečnosti. Ako často zdôrazňoval otec, nič z toho, čo som doma počul, hlavne nesmiem rozprávať v škole. To bolo pre rodinnú pamäť tiež zásadné zistenie, najmä v kontexte návštev príslušníkov Štátnej bezpečnosti.

CSHR 2-2025 - text.indb 97 19.12.2025 17:22:37

Moje vedomosti o starom otcovi sú teda sprostredkované, zapadajú však do pozície akejsi trpenej, no stále váženej spoločenskej vrstvy na periférii. Do schémy zapadali aj otcove obľúbené návštevy bývalých gazdovských rodín v rámci pastorácie. Synovia a dcéry bývalých „kulakov", často vyštudovaní poľnohospodári, bývali k štátnemu socializmu podobne kritickí ako my. Nižší stupeň dôvery sme pestovali len voči učiteľom, kvôli ich silnej ideologickej kontrole. Oni sa až do neskorých osemdesiatych rokov osobným vzťahom s nami kvôli práci v ideologickom školstve tiež snažili vyhnúť. Lekári a lesníci, najmä ak neboli v strane, však tiež patrili k nám.

Otec sa komunikácii s rôznymi ľuďmi naučil od svojho otca. Zdedené remeslo vedel vykonávať aj vďaka dobrému hlasu, čo sa v Honte rátalo podobne pozitívne ako „krátka kázeň a dlhá klbása". A ešte víno bolo dôležité, lebo sa okolo neho krútil spoločenský život v duchu hesla „kto sa cíti z Hontu rodák, ten rád pije samorodák!" Stará mama prežila manžela o takmer tridsať rokov. Pochovali sme ju v roku 2007 do rodinnej krypty v Ostrej Lúke, ktorú si spoločne pripravili v rodisku nevesty so svatovcami.

Rok pred starkinou smrťou som sa vrátil z päťročných štúdií v Nemecku a Británii. So starkou som však pravidelne trávil čas hlavne ako študent bratislavskej univerzity v deväťdesiatych rokoch. To bolo kľúčové obdobie tak pre ustálenie demokratickej pamäte po páde komunizmu ako aj čas dospievania, v ktorom si mladý človek formuje dlhodobé hodnotové nastavenie. Ako dcéra a vnučka učiteľa a manželka farára mala stará mama osobitne vycibrenú kulinársku zručnosť – podľa dobrej tradície strednostavovských rodín z južných oblastí Slovenska ako dvojjazyčná navštevovala školu pre gazdiné v maďarskom Aszóde – ako aj nie vždy rovnostársky, hoci srdečný vzťah k „bežnému" ľudu. Otec vraví, že na organe hrávala dobre, ale pre mňa zostali nedosiahnuteľné jej „panské" recepty.

Z rozprávania v rodine mi najviac utkvelo v pamäti starkého štúdium v zahraničí. Ako držiteľ Masarykovho štipendia strávil takmer dva roky vo Francúzsku (od 1. 10. 1932 do 1. 7. 1934). Ešte v roku 1938 vycestoval na kurz do mesta Tours a potom v roku 1947 absolvoval zájazd duchovných po severských krajinách. Tak štúdium v meste Alberta Schweitzera (1875 – 1965), v čase jeho štúdií už významného štrasburského teológa a lekára, ako aj neskoršie študijné cesty bezpochyby vplývali na život po návrate.

Podľa vlastného životopisu bol starý otec v septembri 1938 mobilizovaný ako podporučík duchovnej služby (prepustený 6. 10. 1938). Ako poručík v zálohe bol opäť povolaný v rokoch 1939, 1941 a 1942, vždy na pár mesiacov. Okrem svadobnej fotografie v spoločnosti manželky a moderne oblečenej spoločnosti pred reprezentatívne vyzerajúcim domom krátko pred vojnou – okrem

CSHR 2-2025 - text.indb 98 19.12.2025 17:22:37

starých rodičov rozpoznávam len uja Ďusa a tipujem starkého brata Jána – a fotky, na ktorej sa spod fúzov smeje so mnou ako vnúčikom na rukách niekedy v lete druhej polovice sedemdesiatych rokov, je jeho podobizeň v uniforme najviac zapamätateľná. Akoby tieto tri fotografie – svadba, vojenská služba a starký s vnúčikom – rámcovali kľúčové témy, ktoré spájajú rodinnú pamäť s dejinami štátu a Európy.

Juraj Buzalka, frekventant školy pre dôstojníkov, Bratislava 1934.

CSHR 2-2025 - text.indb 99 19.12.2025 17:22:38

Juraj Buzalka, ev. a. v. farár v Stredných Plachtinciach okolo roku 1936.

Svadba Juraja Buzalku a Magdalény Pántikovej 28. 8. 1939. Dolný rad: ženích Juraj Buzalka a nevesta Magdaléna, vľavo sesternica nevesty Viera Pupáková. Horný rad v strede nad nevestou otec Július Pántik (1886 - 1968), vľavo jeho manželka Malvína, rod. Sláviková (1902 – 1983), vpravo matka ženícha Zuzana, rod. Petrová (1890 – 1978), brat ženícha Ján (1913 – 1993), brat nevesty Július Pántik (1922 – 2002). Fotografia pred Galovým domom v Dolných Plachtinciach.

CSHR 2-2025 - text.indb 100 19.12.2025 17:22:38

V osobnom životopise z archívneho dokumentu pod názvom „Krátky osobný spis Ministerstva obrany“, ktorý vznikol po vojne, starý otec píše:

> *„Povstania som sa neúčastnil priamo, keďže som v tom čase mal na starosti dve farnosti /Plachtince a Príbelce/ a nebol som povolaný do činnej služby, ačkolvek som sa dal k dispozícii, pretože v tom čase mali dosť dôstojníkov duchovnej služby. Avšak poskytol som útulok viacerým osobám po likvidovaní povstania. Medzi nimi aj ppluk. Červenej armády Serg. Gladkému, ktorý údajne pôsobil u generálneho štábu v B. Bystrici. Taktiež som sa staral aj o útvar francúzskych partizánov, ktorí sa boli utiahli sem po bojoch o Krupinu. Zdržovali sa v mieste po dobu 6 týždňov a dochádzali pre správy, rôzne potreby aj z čabradských hôr, kam sa boli utiahli po príchode nemeckej armády. Útvar pozostával z 2 čiet a veliteľom bol Lt Geysselу“*

V horách severne od Plachtiniec sa nachádzala časť francúzskych vojakov, tzv. batalióna Foch, pod vedením poručíka Jeana Geysselina.[13] Francúzski vojaci boli pôvodne internovaní ako zajatci v Humennom, odkiaľ 13. októbra 1943 utiekli. Aj Jean Pierre Geysselin patril k utečencom z nemeckých zajateckých táborov, ktorí boli dochytení na Slovensku ako politickí utečenci a izolovaní ako vojenské osoby z neutrálnych krajín, ktorým však „treba brániť v akciách proti Nemecku, spojencovi Slovenska.“[14]

O pobyte francúzskych partizánov som od starej mamy a otca počúval často, i keď išlo o kontakt s nimi počas krátkych šiestich týždňov po potlačení povstania. Odprevadil ich k starkému jeho brat Ján, gazda v Drieňove pri Čabradskom Vrbovku, ktorý pri tom riskoval život.[15] Predpokladám, že práve francúzsky oddiel nenarazil na frankofónneho farára náhodou. Prebiehala medzi nimi výmena informácií i koordinácia spolupráce s okolím. Dramatický obraz som si predstavil v spojení s príchodom Francúzov po proviant a správy. Zostávali vo farskej stodole v čase, kým starí rodičia servírovali v jedálni obed nemeckým oficierom po obsadení okolia. Francúzi neskôr bezpečne odišli, vraj smerom na Martin a Vrútky, ale scéna ako z filmovej drámy musela dať domácim zabrať.

---

13 Dostupné online: https://european-security.com/le-bataillon-foch-et-la-resistance-franco-slovaque/

14 PEJS, Oldřich: K existencii internačního tábora pro válečné zajatce v Humenném (1942 – 1944). In: *Vojenská história*, 1/2008, s. 70–92. Dostupné online: ttps://www.vhu.sk/data/att/128/18739.86d162.pdf

15 O doplnenie informácie o francúzskych partizánoch ďakujem Jánovi Paškovi, vnukovi starkého brata Jána.

CSHR 2-2025 - text.indb 101 19.12.2025 17:22:38

Až do začiatku šesťdesiatych rokov pôsobenie starých rodičov počas Povstania nebolo nikde zdokumentované. Až starkého kolega Ivan Kolesár, sám odbojár a väzeň koncentračných táborov, na návšteve u starých rodičov v Lužnej podľa môjho otca povedal: „keď si také akcie robil za Povstania, podaj si žiadosť." Odvtedy mal starký nárok na odbojársku penziu (podľa zákona č. 255/1946 Zb. o príslušníkoch československej armády v zahraničí a o niektorých iných účastníkoch národného boja za oslobodenie v znení zákona č. 101/1964 Zb, tzv. 255-ka). Otec tvrdí, že inak starký status odbojára nevyužíval. „U komunistov nemal dobrú pozíciu, hoci oni na odbojárstvo v Povstaní prihliadali, svedectvá a dôkazy zbierali."

Na tomto mieste by kanonický výklad pamäte rodiny vidieckeho kňaza v Povstaní mohol skončiť. Rodinná pamäť sa sformovala kriticky k situácii v spoločnosti, k politike Sovietskeho zväzu i ku komunizmu ako ideológii. Ako vo väčšine evanjelických rodín, zdôrazňovali sa demokratické tradície medzivojnového Československa. Nikto, hádam okrem príslušníkov Štátnej bezpečnosti a cirkevných tajomníkov, ktorým v osemdesiatych rokoch reportoval otec, u nás nechválil komunistický režim. Nehovoriac o tom ľudáckom, ktorý bol oficiálne potláčaný aj komunistami a evanjelici ho nikdy vo veľkom nevnímali ako svoj. A všetci sa tešili zo zmien, ktoré priniesol november 1989. Takto som našu pamäť zachytil aj v ostatnej knihe (Buzalka 2023: 138–9), kedy som ešte o „opravenom vydaní" nepremýšľal:

> *„Starý otec bol aktívny v Povstaní. Aj keď nie so zbraňou v ruke, ale slovom pomáhal obnove Československa. Po komunistickom prevrate strávil nejaký čas „za odmenu" vo vyšetrovacej väzbe. Pomoc francúzskym partizánom, a najmä svedectvo tých komunistických, ktorí boli našťastie tiež beneficientami, ho pravdepodobne zachránili pred najhorším. Skúsenosť s komunistami ho poznačila navždy. Starý otec bol polosirota, pochádzal zo Žibritova, malej dedinky medzi Krupinou a Banskou Štiavnicou. Získal Masarykovo štipendium, aby študoval teológiu v Štrasburgu. Bol republike za túto šancu vďačný. Odbojársku penziu mu v Československu priznali až desaťročia po vojne. Za socializmu však dcéra aj tak nemohla prísť z emigrácie na pohreb. V Bratislave a okolí sa odohrávajú príbehy mladosti môjho otca. Československo „bránil" spolu s rovesníkmi pred sovietskymi tankami. Našiel v tom čase mamu, alebo možno ona jeho ... Tak som sa stal dieťaťom normalizácie."*[16]

16 BUZALKA, Juraj: *Postsedliaci. Slovenský ľudový protest*. Bratislava 2023.

CSHR 2-2025 - text.indb 102 19.12.2025 17:22:38

Opravené vydanie

Péter Esterházy takto píše o opravenom pohľade na text pôvodnej knihy, pri písaní ktorej ešte nevedel o otcovej spolupráci s kádárovským režimom:

> *„Plán: prelistovať si Harmoniu a vyhľadať miesta a vety, ktoré sú „vo vzťahu" s novými faktami ... Teda akoby som čítal o svojom otcovi rodinné spomienky a nie román. Názorne predvediem. „Že otca strašne stĺkli, vyfliaskali ako decko, zbili, ako koňa, v prvom návale zlosti mu zmasírovali ľadviny, a potom metodicky, postupne celé telo, no najmä päty, to som sa dozvedel až neskôr." (str. 680) Nemal som konkrétne informácie o tom, že by otca v päťdesiatom šiestom zbili, iba toľko (sa mi marí), že po 4. novembri na dva-tri dni zmizol, vlastne raz sa podarilo čosi z neho vypáčiť, že mu pendrekom mlátili nohy (kŕčové žily). Tieto roviny porovnať" (Esterházy 2006: 35)*[17]

V deväťdesiatych rokoch som raz zachytil starú mamu hovoriť o starom otcovi môjmu otcovi v súvislosti so staršou dedičskou záležitosťou. V pamäti mi utkvela veta, ktorá mala vysvetliť situáciu v čase krátko pred vojnou. „Vieš, ako to bolo. Však Tvoj otec bol vtedy vládny komisár!" V tom čase som si výraz „vládny komisár" nespájal so žiadnym režimom. Ani mi nenapadlo zásadnejšie sa zamýšľať, akú situáciu opisovala stará mama, keď sa na túto pozíciu lokálneho reprezentanta štátnej moci po rozbití Československa odvolávala.

O tejto etape pôsobenia starého otca na lokálnej úrovni v menšej stredoslovenskej obci – Stredné Plachtince mali podľa súpisu v roku 1940 okolo jeden tisíc obyvateľov; v evanjelickej dedine žilo päť obyvateľov židovského vierovyznania – však rodinná pamäť mlčí. Keď som s tým konfrontoval starú mamu, jej odpoveď bola v zmysle „to muselo tak byť, taká bola situácia."

V liste Okresnému úradu v Modrom Kameni z 22. 7. 1940 – po roku a pol pôsobenia – sa starý otec úradu vládneho komisára vzdáva. Sťažuje sa, že miestny veliteľ žandárskej stanice Antonín Hiedlovský „popudzuje občanov proti mojej osobe, podkopáva tak moju úradnú autoritu, vyzýva ich, aby na tom alebo onom základe, žiadali moje odstúpenie z úradu. Mimo toho mieša sa do úradných obecných, ba i čisto cirkevných záležitostí." Ako ďalej rozpisuje:

„Vzhľadom na uvedenú činnosť pána hl. strážmajstra Hiedlovského nekladiem podmienku ani v najmenšom, aby bol menovaný preložený na iné pôsobište, ale sám sa vzdávam úradu hlavného komisára ... Ja namiesto odpadnutej práci v obci budem meditovať o temate: Postoj slovenského žandára na dedine

17 ESTERHÁZY, Péter: *Opravené vydanie. Príloha k Harmoniii caelestis*. Bratislava 2006.

CSHR 2-2025 - text.indb 103 19.12.2025 17:22:38

v oslobodenom Slovensku. Splnil som svoju občiansku povinnosť, keď v nebezpečných dobách kvasu ujal som sa úradu, kedy naší občania národne ešte neuvedomelí zjavne túžili po nových zmenách a pozerali i do zahraničia ...“

V liste Rady obce Stredné Plachtince Okresnému úradu v Modrom Kameni 26. 8. 1940 sa starký ešte podpisuje ako komisár. Aj v piatich spisoch Ústredne štátnej bezpečnosti, z ktorých na najčerstvejšom je dátum 7. 11. 1940, starý otec ešte v tejto pozícii figuruje.

Okresný náčelník na Okresnom úrade Modrý Kameň pre Ústredňu štátnej bezpečnosti v Bratislave v liste z 29. 8. 1940 o napätí medzi farárom (sťažovateľom) a veliteľom žandárskej stanice Hiedlovským udáva, že

> *„sťažovateľ vykonával funkciu vládneho komisára od konca roku 1938 riadne a bez závad .. Nakoľko údaje v sťažnosti uvedené sú závažného rázu, prosím aby Hlavné žandárske veliteľstvo zaviedlo čo najskôr vyšetrovanie proti hlavnému žandárskemu strážmajstrovi Hriadovskému.*[18] *Náprava by mohla nastať len vtedy, keby bol ta preložený energický a nestranný veliteľ.“*

Vzhľadom na časový odstup nie je možné rekonštruovať osobné motívy a tlaky prostredia, ktoré spôsobili, že reprezentant ľudáckeho štátu v luteránskej dedine sa funkcie vládneho komisára ujal. Môže ísť o bežný typ konjunkturálneho, ba pragmatického správania, ktoré sa v morálke príbuzenstva obzvlášť ospravedlňuje, keďže funkcia zahŕňala pomoc blízkym, ochranu a výhody pre deti, budovanie rodinného statusu.

Za úvahu stojí aj pohľad na kolaboráciu s režimom ako spôsob ochrany komunity, ako nepriamo naznačovala stará mama. Kto iný, ak nie miestny kňaz mohol legitímnejšie vykonávať funkciu zástupcu štátu v málo integrovanom dedinskom prostredí do širšej národnej spoločnosti? Odstúpenie z funkcie v čase, kedy Európou prebiehal víťazný nástup Hitlera a ľudácky režim bol tiež na vzostupe však verziu konjunktúry ani pomoci komunite nepodporuje. Môže ísť o obyčajné uvedomenie si, že klerikálnemu režimu viac slúžiť nechcel, ba postupne, priblížením frontu, chcel aktívne prispieť k jeho pádu. Vzhľadom na túto skúsenosť sa potom inak javí aj z hľadiska rodinnej pamäte úplne neznáme členstvo starého otca v komunistickej strane.

Podľa dokumentu „Krátky osobný spis Ministerstva obrany – 1323/2, serie H, číslo 086741“[19] bol Juraj Buzalka od 27. 1. 1948 členom KSČ. Vylúčený bol 8. 9. 1955. V dokumentoch z Okresného úradu v Modrom Kameni je uvedený

18 Meno strážmajstra je vo viacerých dokumentoch uvedené rôzne, podobne ako iné mená a priezviská. Z kontextu je však identifikácia osôb jednoznačná.

19 Vojenský historický archív Bratislava, Osobný spis, 1323/2, H086741.

CSHR 2-2025 - text.indb 104 19.12.2025 17:22:38

iný dátum, a to od 11. 11. 1951, vylúčený 21. 6. 1955. V súpisovom hárku k preverovaniu členov pre okresnú organizáciu KSS v Modrom Kameni z 24. 3. 1948, krátko po februárovom komunistickom prevrate, je pri jeho mene uvedené „preverený".

Medzi dokumentami Štátneho archívu v Banskej Bystrici, pracovisko Archív Veľký Krtíš, sa nachádza aj trestné oznámenie Jána Vajdu z 31. 5. 1953. Udanie začína obvineniami, že starý otec bol za bývalej republiky zástancom Agrárnej strany a potom bol vládnym komisárom a členom Hlinkovej slovenskej ľudovej strany.

> *„Pričinil sa o to počas jeho vladárenia, že vyštval ako prvého z obce býv. veľ. četníckej stanice vrch.str. Pochýlneho, ktorý mal ženu Slovensku z Plachtiniec, a on sám bol z Lanštorfu z Moravy ... Farárovi nebol tento veliteľ pochuti pretože mal pokrokový svetonáhľad a farárovi sa videlo, že boľševizuje dolný koniec, v ktorom býval ... Farár Buzalka sa zúčastnil ťaženia proti SSSR. Bol svätiť zbrane na fronte asi 3 – 4 mesiace ... Keď farár videl, že ruská armáda prešla bleskove do protiútoku vzdával sa pomaly funkcií ... Počas Slovenského národného povstania nenastúpil službu v armáde lebo nepovažoval to za potrebné a mal dobrých zastancov jeho Jurka Slávika z Londýna, druhého Vlada Slávika, Štefaníka a pod. indivíduá, ktorí sú po jeho žene veľká milá rodina až do februárových udalostí."*[20]

Tiež pripomína údajný konflikt s riaditeľom školy, ktorého dôsledkom bol riaditeľov odchod. Spomína aj Hiedovského, ktorého starý otec tiež údajne pomohol vyhnať. „V roku 1939 – 1940 vybili plachtinčania farárovi obloky za jeho jednanie ako duchovného." Starký sa počas frontu údajne obohatil. Ako ďalej stojí v udaní:

> *„Buzalka bol organizovaný do februárových udalostí v DS strane a po februári našiel ľudí i našej rodnej strane KSS, že mu vydali legitimáciu s dátumom pred februárom ... K tomuto poznamenávam, že za minulý rok mu chybuje 8 mesiacov nevyplatených známok a taktiež nemá ani kontrolnú známku na podpis Slánskeho ... Že je reakčného smýšľania nasvedčuje i to, že hovoril na jeho býv. spoločníka, ktorý sa pričinil o poštátnenie marmeládky, kde mu údajne peniaze prepadli, pred Magdalenou Smugalovou*

20 Štátny archív v Banskej Bystrici, pracovisko Archív Veľký Krtíš, f. OV SNF v Modrom Kameni 1948 – 1959, „*Buzalka Juraj, ev. farár v Stredných Plachtinciach, trestné oznámenie*", 411/1953

CSHR 2-2025 - text.indb 105 19.12.2025 17:22:39

v Stredných Plachtinciach, že aj detné deti Buzálku si budú nárokovať a požadovať peniaze ktoré v marmeládke mal.[21]

Tento podľa vlastných slov rodák z robotníckej rodiny vo Vrútkach spomína aj švagra starého otca, Júliusa Pántika, „laureáta štátnej ceny“:

„tento pri vyznamenání si uviedol v životopise, že je syn chudobného učiteľa. Áno chudobného, lebo ako učiteľ v tejto obci choval 12 kusov hovädzieho dobytka držal 2 sluhov /sluhu a slúžku/. Zakúpil si vlastné pole asi 12ha. Matka jeho pochádza zas z kulackej rodiny Slávikovskej, ktorí tiež mali najmenej 3 sluhov mimo žatvy.“[22]

Záver trojstranového udania patrí celkovému zhodnoteniu „reakcionárstva“ farárskeho stavu:

„Už sa urobili nápravy u iných farárov, boli daní tam, kde patrili, aby ľud neotravovali. Tak nech je toto ošetrené dôverným spôsobom, ale u ľudí takých, ktorí sú na určitej politickej výške a majú kladný pomer k nášmu zriadeniu ... Farár Buzalka si vie ešte i dnes protekciu urobiť, lebo má k tomu hmotné prostriedky, v inom prípade je však skúpy a vypočítavý.“[23]

Udanie viackrát nadobúda podobu ohovárania, fabuluje triedneho nepriateľa a celkovo (aj s gramatickými a štylistickými chybami) vyzerá ako písané na objednávku. Viac informácií, napríklad o zhorenom obilí či konflikte zo strážmajstrom Hiedovským, je podobných ako boli uvedené v sťažnosti adresovanej Ústredni štátnej bezpečnosti desať rokov predtým. Napriek tematickému prepojeniu medzi ľudáckymi a komunistickými záznamami však udanie zapadá do obrazu doby politických procesov päťdesiatych rokov a časovo sa zhoduje s vyšetrovacou väzbou, v ktorej starý otec strávil nezistený čas.

Príbuzenský vzťah s predstaviteľmi demokratickej Československej republiky – napríklad s najmladším poslancom Revolučného národného zhromaždenia v Prahe v roku 1918, funkcionárom Agrárnej strany, ministrom a diplomatom Jurajom Slávikom (1890 – 1969), bratrancom svokry Malvíny (rod. Slávikovej), ktorý zomrel v americkom exile, – pravdepodobne poslúžili ako ideologický dôvod vyšetrovania. Bezprostredným dôvodom zadržania však bola „pomoc“ snaživého kostolníka, ktorý údajne na vežu premiestnil vojenský materiál, aby existovala aj bezprostredná kompromitácia ako dôvod začatia vyšetrovania v lokálnom kontexte.

21 Tamže.
22 Tamže.
23 Tamže.

CSHR 2-2025 - text.indb 106 19.12.2025 17:22:39

Konfrontoval som s informáciami z udania aj otca (ročník 1944), ktorý mal v čase vrcholiacich politických procesov desať rokov. Aj pre neho bolo členstvo starého otca v KSS novinkou. Podľa neho bol starký isto rád, že ho vyhodili z KSČ, lebo „vtedy to tak bolo, že ľudí nútili vstúpiť". O vyšetrovaní starkého, o ktorom sa kvôli spomienkam v rodine nehovorilo, nevie veľa. Len toľko, že starý otec „bol zatvorený na hrade v Modrom Kameni, neviem či pár týždňov či dní." V dôsledku vyšetrovania,

> *„s mamou chodievali od jesene do jari po rodinách presviedčať [agitovať za vstup do JRD, JB]. Isto to nebolo z nadšenia, ale aby mu dali [komunisti. JB] pokoj. Napokon mu aj tak nedali pokoj ... V 1959. alebo 1960. odišiel do Lúžnej, preložili ho, vymenili, lebo Spevák [farár v Lúžnej, JB] musel odísť. Biskupský úrad ich preložil, vtedy sa toľko nevolili kňazi ako dnes ... Z Okresného výboru KSS boli tlaky. Keď odišiel, bol pokoj. Jednoducho to bola taká nálada od komunistov, že to oni robili na ruský štýl. Išli udania, že brzdí socializmus atď."*

Ako sa hovorilo dobovým jazykom „vylepšoval si u komunistov kádrový profil," vraví otec. Pri posudzovaní vzťahu ku komunistickému režimu však zaváži oficiálny dôvod vylúčenia zo strany: „menovaný od apríla 1954 si neplatil čl. príspevky, nezúčastnil sa čl. schôdzí a preto čl. schôdza 21.júna 1955 sa rozhodla menovaného zo strany vylúčiť."[24] Členstvo v komunistickej strane, o ktorej som sa dozvedel v roku 2024, je však novinka v úplnom rozpore s antikomunistickou rodinnou pamäťou. Prečo o ňom otec nevedel a ani stará mama ho nikdy nespomínala?

Starý otec mohol cítiť hanbu z toho, že sa stal členom. Zároveň môže platiť opak, najmä pre obdobie komunizmu: ak niekoho vylúčia, nesnaží sa o tom hovoriť. Hanbiť sa možno v zrelšom veku aj za naivitu, s ktorou mnohí do zločineckých organizácií vstupujú. Zároveň rodina vôbec nemusela byť informovaná o detailoch života otca v temnom období päťdesiatych rokov. Deti boli ešte malé, manželka mala dosť starostí, hlavne, že muža pustili z väzby domov, boli iné trápenia.

Tak Sovieti ako aj Francúzi, s ktorými starký prišiel do styku počas Povstania, boli pravdepodobne komunisti alebo aspoň ľavičiari. Isto spoznal aj slovenských komunistov. Kým Povstanie mohlo znamenať začiatok úvah o budúcom možnom členstve v KSS, vylúčenie v roku 1955 veľmi pravdepodobne súvisí s vrcholiacimi politickými procesmi, napríklad s procesom s tzv. skupinou

24 Štátny archív v Banskej Bystrici, pracovisko Archív Veľký Krtíš, f. OV SNF v Modrom Kameni 1948 – 1959, *„Zápisnica z mimoriadneho zasadnutia byra OV KSS v M. Kameni z 26. novembra 1955"* .

CSHR 2-2025 - text.indb 107 19.12.2025 17:22:39

buržoáznych nacionalistov na Slovensku alebo s ťažením za tzv. vyrovnanie sa s náboženskou otázkou, v ktorom bolo členstvo v kňazskom stave nesúladné s členstvom v strane. Vtedy starkého pôsobenie v pozícii komisára ľudáckeho režimu spred desiatich rokov bolo na príťaž. Aktivity v Povstaní zas mohli naopak pomôcť. Povstalecká anabáza pravdepodobne zachránila starému otcovi život, tvrdí môj otec.

Možno však tiež prehodnotiť opciu konformistu. Starému otcovi išlo o prospech z funkcií. Problém týchto špekulácií je, že žiadny profit – majetkový či iný – z členstva starého otca v ľudáckej či komunistickej strane priamo nevyplýva. Z ľudáctvom sa rýchlo rozišiel v čase, keď to ešte potrebovalo odvahu a najmä počas komunizmu starí rodičia nežili v blahobyte, prebytku či v pozícii moci. Reštitúcie po roku 1989 nepriniesli nezistený majetok ani nám dedičom.

Po Nežnej revolúcii prebehla rehabilitácia pracovníkov evanjelickej cirkvi, ktorí boli v období rokov 1948 až 1989 postihnutí. Na generálnom konvente v roku 1991 v Bratislave rehabilitovali odsúdených a väznených, medzi nimi aj deväť ordinovaných, ktorých vzali do vyšetrovacej väzby a potom oslobodili alebo prepustili. Starý otec Juraj Buzalka, farár v Stredných Plachtinciach, bol medzi nimi.[25]

Po novembri 1989

Političkа, diplomatka a herečka Magda Vášáryová v jednom zo svojich statusov na sociálnej sieti na prelome rokov 2024 a 2025 píše:

> *„Naše dnešné problémy s politickými preferenciami niektorých slovenských rodín by možno neboli také hrozivé, keby sme všetci vedeli, na ktorej strane stáli naši dedkovia a babičky, prípadne prarodičia a prastrýčkovia. Ktorí možno aj boli v Kremničke a po 1945 sa okamžite prihlásili ku komunistom. A naša spoločnosť im to dovolila. Nezdalo sa nám to – teda väčšine mlčiacich – odporné. A ich vnúčatá počítajú s tým, že slovenská spoločnosť mávne nad súčasnými odpornosťami rukou a na pokyn dovolí prehlásiť hrdinov za zradcov a nechá ich popraviť – zatiaľ virtuálne. Viete vy, ktorí ste tu so mnou, históriu vašej rodiny? To môže byť prvý krok k nášmu uzdraveniu, ktoré potrebujeme. Nutne.“*[26]

25 Dostupné online: https://www.e-anjelik.sk/index.php/2013/02/20/rehabilitacia-duchovnych-v-ecav-v-r-1991/

26 Dostupné online, link: https://www.facebook.com/magda.vasaryova, 2. 1. 2025

CSHR 2-2025 - text.indb 108 19.12.2025 17:22:39

Prvé, čo mi napadlo pri archívnych zisteniach o alternatívnej minulosti starého otca bolo ignorovať ich. Nikomu to predsa nemôže vadiť, veď starý otec bol radový vidiecky farár, nepracoval pre tajnú službu totalitného režimu, nie sú známe bezprávia v súvislosti s jeho pôsobením.

Členstvo v HSĽS i v KSS však nezapadajú do obrazu starého otca ako československého demokrata, odbojára a antikomunistu. Demokratom, odbojárom i antikomunistom starý otec bezpochyby bol, ale z hľadiska dominantného postsocialistického demokratického naratívu o hrdinoch a kolaborantoch, v ktorom sa trpiaci za vieru a prenasledovaní sekulárni disidenti dostali právom do idealizovanej polohy hrdinov, kým bývalí členovia vládnucich strán bez ohľadu na reálne pôsobenie voči okoliu do polohy kolaborácie či aspoň prospechárstva, nie tak celkom. Nové informácie treba teda zakomponovať tak, aby dávali ďalej zmysel z hľadiska formovania demokratickej pamäte aj v prípadoch, ktoré na prvý pohľad vyzerajú „nehrdinsky". Pamäť rodiny na predstaviteľa európskeho aristokratického rodu a reprezentanta slovenskej vidieckej inteligencie v osídlach dobových mocenských vzťahov ponúkajú užitočné porovnanie.

V prvom rade v mikrosvete slovenského vidieka totalita a kolaborácia prebiehali inak ako v prostredí aristokratickej elity na hlavnom peštianskom bulvári. Odboj slovenského vidieka, napríklad, nemohol mať podobu organizovaného undergroundu a donášania na jeho členov. V päťdesiatych rokoch na Slovensku bolo iste žiadúce z hľadiska komunistickej moci sledovať demokratické elity v hlavnom meste. Vysporiadanie sa „s nepriateľmi ľudu" sa však týkalo hlavne roľníkov, kňazov či nepohodlných odbojárov roztrúsených vo vidieckych sídlach. Slovenská demokratická tradícia sa tak – práve v konfrontácii s rodinnou pamäťou – legitimizuje inak ako napríklad maďarská či česká, ktoré sa viac odvíjajú od meštianskeho odporu či rezistencie vyšších vrstiev agrárnej éry.

Nešlo však o rezistenciu nižších vrstiev, ako sa zdá z alternatívneho výkladu, ponúkajúceho sa ako protiklad elitného výkladu, ale o slovenský štandard. V ňom Povstanie ako aj antikomunizmus ako kultivovanie demokratickej tradície treba kontextualizovať do neformálnejších komunitných väzieb, príbuzenstva a náboženstva. Bez sociohistorickej kontextualizácie s prispením pamäte živobytia neznesie „test správnosti" dominujúcim mestským disidentstvom ako reprezentáciou idealizovanej západnej polis, bojujúcej proti autokracii.

Naša demokratická tradícia počas totalitných režimov mala skôr podobu individuálnych ako masových vystúpení, avšak dôležité v nej vždy – viac ako v susedných národných kontextoch – bolo chápavé mlčanie pragmatikov, ktorým rozum velil prežiť. Veď kto by sa v izolovaných komunitách prípadného

CSHR 2-2025 - text.indb 109 19.12.2025 17:22:39

opozičného hnutia zastal? Pragmatický postoj v tomto zmysle nenadobúda negatívny či ironický nádych. Vyplýva z tlaku prostredia. Mnoho ľudí tak pomáhalo, ba organizovalo odboj, no nehovorilo o tom. Podobne ako počas vojny pomáhali prenasledovaným židom, ale báli sa to zverejniť aj o desať rokov neskôr. Čo by na to povedali susedia?

Platí však zároveň Esterházyho interpretácia, za ktorou je predstava zodpovednosti tradičnej elity. Ako píše o otcovi, keď ešte nemal v rukách informácie z dokumentov tajnej služby, dôležité je:

> *Že sa im ho nepodarilo podlomiť, (!), nebol frustrovaný, nebol urazený porazený, ale slobodný porazený, to pre mňa znamenalo veľa. Jeho prostredníctvom sa mi podarilo byť hrdý na svoju rodinu – a ja som bol (aj) vďaka tomu silný. Alebo skôr: uvoľnený. Uvoľnene sebavedomý, nie nafúkaný. Pokojne som mohol pochybovať, i byť sebavedomý. To druhé som mohol byť tak, že som pri tom nemusel myslieť na seba. Nemusel som sa vyťahovať. Lebo bol daný jeden veľký (rodinný) hinterland – a k nemu viedli všetky cesty cez otca*[27]

Ako píše odborník na elity, politológ John Higley:

> *„Distribučné alebo represívne operácie vykonávajú elity, ktoré nie sú v žiadnom prípade neutrálne a hľadajú výhody pre seba, svoje rodiny a svojich spolupracovníkov. Elity však nemôžu slobodne podnikať kroky a opatrenia, ktoré sa im páčia. Sú závislé od politickej orientácie neelít a neelitnej podpory opatrení prijatých na riadenie krajiny.“*[28]

Kým týmto tvrdením možno potvrdiť, že elita neexistuje oddelená od spoločenského substrátu, ba sama je súčasťou spoločnosti, druhý citát tvrdí, že povaha elít charakterizuje politický systém. Ako Higley dodáva,

> *„akcie a fungovanie elít sú v moderných spoločnostiach také fundamentálne, že štruktúra a správanie elít predstavuje najzákladnejší rozdiel medzi politickými systémami. Miera, do akej si elity navzájom dôverujú alebo nedôverujú, je to, čo normálne určuje politickú stabilitu alebo nestabilitu. Je logicky a fakticky pred všetkými ústavnými a inštitucionálnymi opatreniami a pred existenciou akéhokoľvek praktického a trvalého stupňa demokratickej politiky.“*[29]

---

27 ESTERHÁZY, Péter: *Opravené vydanie. Príloha k Harmoniii caelestis*. Bratislava 2006, s. 17–18.

28 HIGLEY, John: The Democracy Ideal and Elites. In: *Academia Letters*, Article 4637, 2022, s. 2.

29 Tamže, s. 4.

CSHR 2-2025 - text.indb 110 19.12.2025 17:22:39

Soňa Szomolányi, ktorá sa dlhodobo zaoberala komparatívnym výskumom postkomunistických elít, a Zsolt Gál analyzujú existujúce liberálne demokratické inštitúcie v regióne Stredovýchodnej Európy ako nedostatočne zakorenené a ukotvené, a tak ľahko rozvrátiteľné odhodlanými politickými vodcami a elitnými skupinami. Masoví voliči, vystavení populistickej demagogickej rétorike, neprotestujú proti takýmto podrazom a môžu podporovať populistických vodcov-hercov v podnikaní „neliberálnych obratov". Autori zdôrazňujú silný pragmatizmus elít ako ich charakteristický znak u nás.[30] Napríklad existuje priepasť medzi populisticko-nacionalistickou, protiimigračnou a proruskou rétorikou vládnucej slovenskej elity a skutočným správaním a politikou elít, pričom tá je vo veľkej miere zlučiteľná s demokratickými štandardmi a politikami EÚ.

Pragmatické až inštrumentálne praktiky som v mojej doterajšej práci o kultúrnej ekonómii protestu situoval do agrárnych parametrov slovenskej spoločnosti, modernizovanej podľa sovietskeho vzoru.[31] Tento postagrárny model sa aj po demokratickej revolúcii líši od ideálneho modelu občianskej spoločnosti ako ho definuje západné politická teória. U nás je napríklad z tejto perspektívy problematické častejšie prestupovanie verejnej a súkromnej sféry nielen v dôsledku pôsobenia totalitných režimov, ale kvôli vidieckym parametrom spoločnosti a režimu, ktorý bol komunistami modernizovaný.

Verejný pragmatizmus elít napríklad nepraje reprezentatívnej forme demokratickej polis, ale môže byť vnímaný ako pozitívny z hľadiska organizácie a hodnôt príbuzenstva či nebodaj náboženskej komunity. Napríklad kolaborácia vysokých predstaviteľov kléru s totalitnými tajnými službami môže byť aj poslaním ako sa obetovať pre prežitie cirkvi a komunity. Rodinná demokratická tradícia tak môže vytvoriť pro forma „kolaborantov", ktorí sú však presvedčenými demokratickými antikomunistami.

Prípad starého otca ukazuje, že jeho verejný život bol takmer vždy súkromný a jeho súkromný život verejným nielen pod drobnohľadom dedinčanov, ako to v prípade farárov a ich rodín býva, ale aj v policajných a ešteb áckych zápisniciach. Zároveň sme v súkromí o krátkom verejnom „kolaborovaní" starého otca s dvoma režimami nehovorili. Vytesnili sme ho, teda sa nestalo pamäťou. Toto odwesternizovanie, odurbanizovanie a odindividualizovanie pamäte inteligencie by malo pomôcť sformovať novú pedagogiku demokracie. Takú, ktorá

30 SZOMOLÁNYI, Soňa, GÁL Zsolt: Slovakia's Elite: Between Populism and Compliance with EU Elites. In: PAKULSKI, J. (ed.): *Visegrad Countries in Crisis,* Warsaw 2016, s. 67–86.

31 BUZALKA, Juraj: *The Cultural Economy of Protest in Postsocialist European Union. Village Fascists and their Rivals*. London 2021.

CSHR 2-2025 - text.indb 111 19.12.2025 17:22:39

vnáša komplexnosť do neraz schematického či čierno-bieleho vnímania, ktoré často ponúkajú osobné spomienky alebo ideologická politika pamäte.

Práve sociokultúrne parametre slovenskej spoločnosti dvadsiateho storočia, vyplývajúce zo sovietskeho typu modernizácie v dominantne agrárnom prostredí s kľúčovým modelom príbuzenskej domácnosti, v ktorom hádam každá rodina má „svojho ľudáka" a „svojho komunistu", si takúto autochtónnu pedagogiku demokracie žiadajú.

Príbehy boja za demokraciu, hlavne tie prepojené s Povstaním, na postsedliackom Slovensku potrebujeme. Nie pre budovanie falošnej legitimity, ale z dôvodu kontextualizovaného pochopenia postojov a správania demokratov. Príbeh reprezentanta vidieckej inteligencie a dva druhé životy Povstania v ňom, ponúkajú obrátiť výrok Pétera Esterházyho: hovoriť pravdu v demokracii je potvorsky ťažké, keď človek nepozná holé klamstvo!

POUŽITÉ PRAMENE

Štátny archív v Banskej Bystrici, pracovisko Archív Veľký Krtíš, f. OV SNF v Modrom Kameni 1948 – 1959

Vojenský historický archív Bratislava, osobný spis 1323/2, H 086741

Literatúra

BROCK, Peter: *Folk Cultures and Little Peoples: Aspects of National Awakening in East-Central Europe*. Columbia University Press, New York 1992

BUZALKA, Juraj: *Postsedliaci. Slovenský ľudový protest*. Mamaš, Bratislava 2023

BUZALKA, Juraj: *The Cultural Economy of Protest in Postsocialist European Union. Village Fascists and their Rivals*. Routledge, London 2021

CRĂCIUN, Magdalena & Lipan, Ștefan: Introduction: The Middle Class in Post-socialist Europe: Ethnographies of Its "Good Life". *East European Politics and Societies*, 2000, *34*(2), s. 423–440

ESTERHÁZY, Péter: *Harmonia Caelestis*. Kalligram, Bratislava 2001

ESTERHÁZY, Péter: *Opravené vydanie. Príloha k Harmoniii caelestis*. Kalligram, Bratislava, 2006

EYAL, G., I. Szelényi, and E. Townsley: *Making Capitalism without Capitalists: Class Formation and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. Verso, London 1998

CSHR 2-2025 - text.indb 112 19.12.2025 17:22:39

GILLIS, J. R.: Introduction: Memory and Identity, the History of a Rela tionship. In J. R. Gillis (ed.), *Commemorations: The Politics of National Identity*. Princeton University Press 1994, s. 3–24

HIGLEY, J.: The Democracy Ideal and Elites. *Academia Letters*, Article 4637, 2022, https://doi.org/10.20935/AL4637

HOBSBAWM, Erik: From Social History to the History of Society. *Daedalus* 100, 1971, s. 20–45

KŠIŇAN, Michal: *Komunisti a povstania. Ritualizácia pripomínania si protifašistických povstaní v strednej Európe 1945 – 1960*. Kraków, Towarzystwo Słowaków w Polsce 2012.

PEJS, Oldřich: K existencii internačního tábora pro válečné zajatce v Humenném (1942 – 1944). *Vojenská história* 1/2008, s. 70–92. https://www.vhu.sk/data/att/128/18739.86d162.pdf

PINE, F., D. Kaneff, and H. Haukanes: Introduction: Memory, Politics and Religion – A Perspective on Europe. In F. Pine, D. Kaneff, and H. Haukanes (eds.), *Memory, Politics and Religion: The Past Meets the Present in Europe*, Vol. 4. Halle Studies in the Anthro pology of Eurasia. LIT, Münster 2004, s. 1–29

SZOMOLÁNYI, Soňa, and Zsolt Gál: Slovakia's Elite: Between Populism and Compliance with EU Elites. In J. Pakulski, ed. *Visegrad Countries in Crisis,* Warsaw, Collegium Civitas 2016, s. 67–86

WATSON, Rubie. S. (ed.). 1994. *Memory, History, and Opposition under State Socialism*. Santa Fe, NM: School of American Research Press

ZAVACKÁ, Marína. Literárne podoby Slovenského národného povstania v prvej povojnovej dekáde. In *Slovenská literatúra*, 2024, 71/5, s. 494–511

CSHR 2-2025 - text.indb 113 19.12.2025 17:22:39

CSHR 2-2025 - text.indb 114 19.12.2025 17:22:39

Vol. 27/2 | 2025 Česko-slovenská historická ročenka pp. 113–136

DOI:10.5817/cshr.2025.27.2.5

STUDIE

Filmové reprezentace SNP v československé kinematografii 50. a 60. let a jejich širší diskuse

JAN BÁRTA

Film representations of the Slovak National Uprising in Czechoslovak cinema of the 1950s and 1960s and their broader discussion

The text focuses on film representations of the Slovak National Uprising of 1944 in Slovakia and its image in Czechoslovak and mainly Slovak cinematography of the 1950s and 1960s. It presents the topic as a significant political issue of the time, a controversial moment in demands for changes in the constitutional order, and a taboo subject. After 1948, the conflictual politics of memory naturally also found its way into its film images. The films presented represent several tendencies: immediately post-war, after the silence of the Stalinist period, the disillusioned films of the second half of the 1950s, and the more civil and psychological film production of the 1960s. Films such as Kapitán Dabač (Captain Dabač, 1959), Pieseň o sivom holubovi (Song of the Grey Pigeon, 1961), and Zvony pre bosých (Bells for the Barefoot, 1965) are broadly related to the contemporary debate and shifts in interpretations of the uprising.

Keywords: Slovak film; Slovak cinematography; Slovak National Uprising; historiography; Czechoslovak film of the 1960s

Problematika interpretace Slovenského národního povstání (dále jen SNP) patřila po druhé světové válce, a zvláště po roce 1948 k nejvíce ožehavým a politickými tlaky ovlivňovaným historiografickým i oficiálně paměťovým tématům. Souviselo to, jak známo, s komplikovanými otázkami, jak dále státoprávně definovat česko-slovenský vztah. Zároveň se do sporů o výklad nedávné minu-

CSHR 2-2025 - text.indb 115 19.12.2025 17:22:39

losti propisovaly také mocenské střety uvnitř vládnoucí KSČ, resp. nutnost zohlednit uplatněné teze o tzv. buržoazním nacionalismu, na jejichž základě došlo ke kriminalizaci části slovenského politického vedení a členů KSS zejména z okruhu Gustáva Husáka. Jako problém oficiální politiky paměti se výklad SNP dostával přirozeně rovněž do dobové filmové tvorby.

Filmaři a tvůrci obecně se byli nuceni vypořádat se skutečností, že oficiální a pevně daný výklad povstání se omezoval jen na zdůrazňování jeho komunistického vedení, sovětské vojenské spoluúčasti v partyzánském hnutí nebo souběžně probíhající bitvy o Dukelský průsmyk, a naopak marginalizoval občanské části odboje a hlavně samotné vojenské vystoupení slovenské armády. V rámci komunistické části Slovenské národní rady (SNR) věc navíc komplikovala cílené vymazávání těchto osob v návaznosti na politické procesy se členy KSS. Rozpory v postojích k této významné části slovenského národního příběhu protínala rovněž osa mezi glorifikací hrdinství (zastávané zpravidla účastníky a odbojáři) a zradou vlastní státnosti (více např. u lidí dříve loajálních a zkompromitovaných spoluprací s režimem někdejšího prezidenta Tisa).[1]

Téma SNP se spolu s partyzánskou tematikou nejen ve slovenské kinematografii, ale nakonec i v nejšířeji chápaném umění jako celku vyprofilovalo ve zcela svébytný žánr. Filmové zpracování zásadního dějinného momentu – v jeho oslavném, heroickém, ale též traumatickém, identitárním anebo např. společensky nesmířeném významu mělo své opodstatnění. Ostatně příznačným dokladem je např. již bezprostředně poválečný sborník *Ako písať pre film* z roku 1947. Ve výběru odborných a koncepčních textů se v něm literát a filmový teoretik Ján Ladislav Kalina příspěvkem k tematice filmové tvorby vyslovil, že SNP musí přirozeně figurovat v pozici jednoho z parciálních námětů, na něž by mělo tehdy ve slovenské části země rozvíjející se médium dále reagovat, že jde o „osobitné" a zásadní téma.[2] Právě část těchto posunů v interpretaci povstání a vývoj v nahlížení optikou filmových děl v 50. a 60. letech jsou předmětem následujícího příspěvku.

Úvodem lze konstatovat, že snímky o konci druhé světové války na Slovensku kopírují pomyslnou linii politického vývoje země, jeho otisků v kultuře, a lze je rozdělit do několika stěžejních narativů. První skupinu zastupují díla vyrobená bezprostředně po roce 1945, přičemž jimi nesené obsahy doposud nepatřily mezi ty, které byly zásadním způsobem zideologizovány komunistickou interpretací, resp. vznikaly na pozadí zápasů o výklad povstání během tur-

1 MICHELA, Miroslav – KŠIŇAN, Michal: *Komunisti a povstania: ritualizácia pripomínania si protifašistických povstaní v strednej Európe (1945–1960)*. Krakov 2012, s. 9.

2 KALINA, Ján Ladislav: Možnosti slovenskej tématiky vo filme. In*: Ako písať pre film. Sborník prednášok slovenského filmového seminára.* Eds. Ján Sedlák. Praha 1947, s. 71–73.

CSHR 2-2025 - text.indb 116 19.12.2025 17:22:39

bulentního politického mezidobí 1945–1948. Na tento okruh navazuje výkladový rámec éry stalinismu, přičemž symptomatickým rysem je, že problematické téma se zhmotnilo především do skutečnosti, že filmy s tematikou SNP absentují. Třetí narativ, jenž se prosazoval od sklonku 50. let, lze charakterizovat jako deziluzivní a spolu s tím psychologizující. Jak bylo uvedeno, pro filmovou produkci reflektující události z roku 1944 se prosadil rovněž specifický subžánr tzv. partyzánského filmu, jenž ovšem vzhledem k podmíněnosti ideologických výkladů vyděluji zvlášť.

Zcela zásadní pro dobové filmové vykreslení dění v roce 1944 jak pro dobu vzniku, tak i z hlediska celkového kontextu a sledovaného tématu reprezentací tématu v kinematografii 50. a 60. let zaujímal snímek *Vlčie diery* (1948). Význam filmu spočíval hned v několika rovinách. Jednak ve způsobu, jímž bylo jeho prostřednictvím interpretováno SNP, a dále i v tom, že byl nazírán v mnoha ohledech jako iniciační, resp. že byl chápán (i ve vztahu k předešlé tvorbě po roce 1918) jako první ryze slovenský film vůbec. Opodstatněno to bylo zejména tím, že se na rozdíl od filmů předešlých, tedy i např. meziválečných, jednalo o snímek realizovaný podle původního námětu a scénáře, obsazený slovenskými herci, vedenými rovněž domácím režisérem, konkrétně Pavlem Bielikem. Za zdůraznění stojí rovněž důležitá skutečnost, že se nejprve jako herec (ztvárnil např. Jánošíka ve stejnojmenném snímku z roku 1935), ale hlavně později jako režisér těšil všeobecné autoritě. Bielik byl fakticky po roce 1945 až do 60. let nazírán coby jedna z nejčelnějších a zároveň nejrespektovanějších osob domácí filmové výroby. Jinak řečeno status konkrétního tvůrce a jeho kapitálová výbava (v souladu např. s teorií Pierra Bourdieu) kulturní, i v celkovém uznání symbolická znamenala mnohé, a to i pro pozdější Bielikovy realizace.[3] Jeho konkrétní dílo bylo vždy nazíráno i s ohledem na to, kdo stál za jeho vznikem, např. i pro nikoliv nepodstatné hledisko akceptovatelnosti.

Režisérův druhý film *Vlčie diery* byl žánrově rodinnou ságou, jejímž prostřednictvím odvyprávěl na půdorysu odlišných postojů čtveřice dospělých bratrů několik měsíců před, v průběhu a po porážce povstání. V tom patřil snímek jednoznačně k pokusům o syntézu, celkové zhodnocení, a k silným dobovým komentářům. Do povstání se v něm zapojili nakonec všichni čtyři a s povstalci spolupracovala rovněž i velká většina civilistů. Souběžně s rámcovým a dominujícím sdělením o SNP byla ovšem výrazná i privátní linie, ve které tvůrci nechali soupeřit bratrskou dvojici o přízeň jediné ženy (ztvárnila ji Magda Lokvencová-Husáková). Snímek se také vyznačoval nemalou expresivi-

3 Viz BOURDIEU, Pierre: *Pravidla umění. Vznik a struktura literárního pole*. Brno 2010.

CSHR 2-2025 - text.indb 117 19.12.2025 17:22:39

tou a nesenou emocí, zvláště pokud šlo např. o zpětné trestání poražených povstalců anebo pomáhajících místních obyvatel ze strany Němců (obzvláště působivě např. v postavě velitele jednotky SS a pomyslného pána nad životem a smrtí Hermanna Thileho v podání Františka Dibarbory). Právě také v této rovině náležel film mezi snímky více než hodné pozornosti. V kontextu aktuálně skončeného konfliktu totiž nepředkládal pouze ryze heroické obrazy války, ale jednalo se o pokus o komplexnější náhled. Právě s ohledem na bezprostředně poválečnou dobu vzniku (i navzdory ní) a jednoznačně vyhrocené nacionální vymezení patřilo totiž ve filmu zprostředkování obrazu protivníků ke značně nekonvenčním. Navzdory proběhlému teroru a tehdy nedávným a zcela aktuálním válečným zločinům, jež se na poraženém území týkaly desítek obcí a tisíců civilistů, dovolili si režisér se scenáristy portrétovat nepřítele v nejednoznačných odstínech.[4] Nejvýraznější to bylo v případě postavy pozdějšího zběha z německé jednoty. Filmový obraz německého vojáka neztotožněného s nacismem nepatřil z logiky nedávného dění k samozřejmým jak v domácím, tak celoevropském kontextu kinematografie konce 40. let.[5] Silně relativizační byl rovněž monolog ženy-matky čtveřice synů (k oběma viz dále). Obdobně tvůrci cílili také směrem k odbojářům, v jejichž řadách nacházeli obrazy lidí pochybujících, původně opatrných, ve vyhrocených momentech bojácných anebo reagujících ve strachu bez ohledu na poptávaný heroismus. (Jednalo se hlavně o postavu nejstaršího bratra s válečnou zkušeností z východní fronty, jenž soustavně upozorňoval na limity vojenského vystoupení nedostatečně vyzbrojených povstalců proti německé vojenské síle). Rozuzlení a s tím i celkové sdělení snímku bylo také symptomatické – hlavně v tom, že drtivá většina postav přišla o život, včetně těch původně pochybujících. Film tím reflektoval samotnou realitu povstání ve smyslu utrpení a obrovských lidských ztrát z řad vojáků, partyzánů i civilistů, ale nakonec i ve smyslu soupeření o jeho paměť, jež korespondovalo s těsně poválečnými výklady a jež se v roce 1948 nakonec ustálilo na interpretaci o zásadním a všeobecném neštěstí majícím za následek právě obrovské ztráty i válečné zločiny na civilistech.

Film měl být premiérově uveden k výročí počátku povstání, tedy v srpnu 1948, nicméně výroba snímku se zpozdila a stalo se tak až v prosinci. Jeho distribuci předcházelo i srpnové projednávání na půdě Umělecké filmové komise, mj. i a za účasti pověřence školství a osvěty Ladislava Novomeského. Výhrady formulované do trojice okruhů se vztahovaly k tomu, že jednak nebyla dosta-

4 Na scénáři se kromě Bielika dále spolupodíleli Waldemar Sent a Leopold Lahola.

5 Srov. např. s francouzskou kinematografií a mýtem o všenárodním odporu, který byl životný až do 60. let, viz FERENČUHOVÁ, Mária: Historici a film, filmári a história. Hranice a prieniky dvoch disciplín. In: *Iluminace*, 2004, roč. 16, č. 1, s. 12–18.

CSHR 2-2025 - text.indb 118 19.12.2025 17:22:39

tečně reflektována „tisovská zrada" ideologických přisluhovačů fašismu; dále v problematickém a pacifistickém monologu matky (oproti zjevnému pacifismu a humanismu měl být její postoj „nekompromisní a uvědomělý"); a nakonec komise považovala za potřebné „vyvážit" poměrně slabé zastoupení účasti sovětského vojáka v povstání. Režisér Bielik vzal doporučení komise na vědomí s tím, že budou zapracovány.[6]

V případě Bielikova filmu se jednalo o reprezentaci v mnohém hraniční, a to nejen otevřeností, se kterou přistoupil k tématu samotnému, ale hlavně dobou vzniku. Jakkoliv se tvůrčí tým musel vypořádat s uvedenými ideologicko-mocenskými tlaky, film se i nadále vyznačoval nemalou přímočarostí, s níž bylo téma SNP krátce po únoru 1948 komunikováno. Následná další vyhrocená ideologizace povstání, ale hlavně pozdější zatýkání jeho čelných vůdců z řad KSS směřovaly v důsledku ve filmové tvorbě k jeho zdánlivé neexistenci. Jak již zaznělo, výmluvným měřítkem pro jeho filmové zhodnocení v 50. letech, resp. období stalinismu je fakt, že film s tímto námětem nevznikl.[7] Poměrně plasticky vypovídají o proměnách v nahlížení na SNP proměny oficiálních oslav a direktivy ústředního stranického aparátu k jejich organizaci. Spolu s instrukcemi ideologických orgánů vyložila konkrétní figury politiky paměti Elena Mannová. Autorka shrnuje, že diskuse o povaze povstání v bezprostředně poválečných letech oscilovala mezi výklady o prosazení národní svébytnosti, celostátním triumfalismem i následným posunem spíše k pouhé pietě. Po únoru 1948 se SNP stalo součástí celkového příběhu o osvobození Československa, vystavěném na vděčnosti Rudé armádě a zradě domácí buržoazie.[8] Odlišný charakter měly oslavy a připomínání v českých zemích, kde se zdůrazňovaly role vůdců

6 Cit dle MACEK, Václav – PAŠTÉKOVÁ, Jelena: *Dejiny slovenskej kinematografie*. Martin 1997, s. 95.

7 Výjimku tvořil bezprostředně poúnorový snímek *Bílá tma* (režie František Čáp, 1948). Film se zaměřil na dobu po porážce povstání, kdy se bojovníci uchýlili do hor, a na skupinu zraněných ukrývajících se v horské salaši. Výkladová linka byla vystavěna na spoluúčasti Čechů, Slováků a Sovětů. Ve filmu byly tematizovány strach mezi vojáky a jejich útrapy, nicméně v celku možné pochybnosti překrývala rámcová oslava heroismu a posléze osvobození Rudou armádou. Snímek se úměrně k době natočení vyznačoval nemalým patosem a z hlediska poúnorové kulturní politiky také již ideologizací sdělení. Na filmovém festivalu ve Zlíně byl ovšem zkritizován dělnickou porotou jako nedostatečně odpovídající požadavkům „socialistického realismu". Následný spor znamenal v důsledku pro Františka Čápa konec jeho působení v Československu (režisér odešel do Německa a posléze do Jugoslávie). Více viz *Filmový přehled*, filmový portál Národního filmového archivu, online in: https://www.filmovyprehled.cz/cs/revue/detail/bila-tma (8. 6. 2025).

8 MANNOVÁ, Elena: Slovenské národné povstanie a politická pamäť. In: *Z dejín demokratických a totalitných režimov na Slovensku a v Československu v 20. storočí. Historik Ivan Kamenec 70-ročný*. Ed. Vlasta Jaksicsová – Jozef Hupka. Bratislava 2008, s. 215–218.

CSHR 2-2025 - text.indb 119 19.12.2025 17:22:39

povstání ze zahraničí (Gottwald, Slánský, účast Čechů anebo Jana Švermy) a na Slovensku (bez důrazu na český podíl anebo propojení konce války s následnou industrializací coby podstatným prvkem na „cestě k socialismu“).[9] Rovněž v dalších letech je z oficiálních tezí stranického ideologického aparátu k organizaci oslav zjevné, že věrně kopírovaly politické dění v zemi a sebevnímání vládnoucí KSČ. Mannová doplňuje, že patnácté výročí tak proběhlo ve znamení rekapitulace úspěchů při budování socialismu, krátce před jeho deklaratorní kodifikací do textu ústavy z roku 1960, a současně se pozvolna přenášel stále větší důraz k významu karpatsko-dukelské operace, zatímco vzpomínání na samotné SNP mělo zčásti ustupovat do pozadí. Oproti tomu dvacáté výročí připomínané v roce 1964 bylo již spojeno s obavami stranického centra z dopadů rehabilitace tzv. buržoazních nacionalistů.[10] Společná jim byla obava, že po zprávě barnabitské komise, vedoucí k jejich soudní a částečně politické očistě, by jim mohl být dán v rámci slavnostních vzpomínek prostor i k jejich větší rehabilitaci veřejné.

Deziluzivní, civilní perspektiva a tzv. černá série

Z hlediska filmové tvorby byl z nastíněných proměn podstatný především konec 50. let. Na jedné straně se rok 1959 potkával s patnáctým výročím povstání, ale zároveň pro dějiny domácí kinematografie docházelo k jejímu výraznému oživení, resp. odklonu od dosavadní ideologizace doby vrcholného stalinismu, což bylo ovšem následně negováno výrazným mezníkem – nechvalně proslulou konferencí a filmovou přehlídkou v Banské Bystrici v únoru 1959. Ve spojitosti s otřesem po XX. sjezdu KSSS se rovněž v kultuře začal otevírat jistý prostor k rozluce se stávajícími schématy; také ve výrobě filmů se po epoše stalinismu začaly prosazovat autonomizační procesy. Pro filmovou komunitu bylo podstatné mezidobí rámované přibližně roky 1957–1959, ukončené právě mocenským zásahem stranických orgánů v Banské Bystrici. Před několikaletým konzervativním obratem, jenž následoval po konferenci, se podařilo vyrobit řadu snímků, označovaných někdy rovněž jako tzv. černá série.[11] Této tendenci

9 Tamtéž, s. 218.

10 Tamtéž, s. 220.

11 Z československých filmů z konce 50. let zastupujících kritický pohled na společnost se jedná především o snímky *Škola otců* (režie Ladislav Helge, 1957), *Zde jsou lvi* (režie Václav Krška, 1958), *Velká samota* (režie Ladislav Helge, 1959), ale ve smyslu kritiky na konferenci z tzv. nepřístojných inspirací italským neoralismem rovněž např. film *Tam na konečné* (režie Ján Kadár – Elmar Klos, 1957) anebo pohádkově-alegorický snímek s morálním přesahem *Tři přání* (režie Ján Kadár – Elmar Klos, 1958).

CSHR 2-2025 - text.indb 120 19.12.2025 17:22:39

postupného přehodnocování stávajících představ, co od filmového díla očekávat, odpovídal jednoznačně nejvíce další Bielikův film *Kapitán Dabač* (1958). Spolu s ním ve světle ústředního konferenčního referátu ministra kultury Františka Kahudy figuroval v pozici díla chápaného náhle jako dílo problematické i druhý tzv. povstalecký snímek, *V hodine dvanástej* (1958).

Ze slovenského filmařského prostředí dolehl původně nejsilněji dozvuk konferenčních projevů na režisérský tandem Andreje Lettricha s Jozefem Medveďem a právě na jejich válečné drama. Film *V hodine dvanástej*, natočený podle scénáře spisovatele Vladimíra Mináče, byl vystavěn na trojici navazujících dějových situací. V první z nich se odehrával v prostředí slovenského maloměsta svatba, divák byl seznámen s jednotlivými aktéry a těm byly rovněž přisouzeny role nositelů dílčích příznaků, jimiž byl charakterizován jejich vztah k fašistické republice. Zároveň je konkretizován časový rámec, neboť ve filmu zaznívá hlášení, že vypuklo povstání. Ve druhé části snímku došlo k původně zásadě banálnímu násilnému střetu, konkrétně mezi příslušníky jednotky SS, jež obec obsadila, a místními. Sexuální obtěžování ve spojení s alkoholem vyústilo v zabití německého vojáka. Třetí, vrcholná část se zaměřila na situaci, v níž se velitel dožadoval odplaty v podobě odvetné popravy civilistů. Snímek naplňuje charakteristiky plnohodnotného psychologického dramatu poté, co jsou odsouzení uzavřeni v kostelíku a mají si mezi sebou sami zvolit, kdo z nich se stane obětí exekuce. Poprava je v závěru sice realizována (oběťmi jsou příznačně většinou mladí hrdinové), nicméně na obec zaútočí partyzánský oddíl, jenž spolu se vzbouřenými místními Němce porazí.

Navzdory patetickému závěru není film *V hodine dvanástej* snímkem nezajímavým. Jeho dramatické vrcholy ležely přirozeně v dialozích rukojmích uvězněných v kostele. Vyjadřoval se ale také k problémové skutečnosti fašistického státního zřízení. Reprezentovala je v něm dvojice postav gardistů, jež sice působily zčásti karikaturně, nicméně filmem byl tento problém (nikoliv samozřejmě) nastolen – a zároveň umocněn jednak tím, že jedna z postav s exekucí souhlasí, zatímco druhá se paradoxně stává zajatým rukojmím v kostele. Vztah k samotnému povstání odpovídal dobové tendenci konce 50. let. Význam účasti slovenské armády byl zeslaben ve prospěch partyzánského odboje – doslovně např. v situaci, v níž bratr ženicha na svatbě sděluje v dialogu, že vojenská jednotka se měla „přidat“ (sic) k partyzánům, ale že důstojníci to „zbabrali“ (sic).

Snímek, obdobně jako velká většina dalších, postihoval i drastické formy odplaty (Němci zajaté muže skutečně zastřelí), nicméně situován byl do periferní oblasti mimo přímé vojenské akce. Šlo tedy o pohled do zázemí a ve spojitosti s tím vyvstával stěžejní problém, s nímž se v dalším posuzování musel film potýkat, a sice pasivita civilistů, kteří vůči násilí aktivně nevystoupili. Od-

CSHR 2-2025 - text.indb 121 19.12.2025 17:22:39

sudečné hlasy na jeho adresu zaznívaly v Banské Bystrici stejně jako zrcadlově potom v kritické recepci právě v tomto smyslu, že šlo o reflexi pasivity. Jinak řečeno ve smyslu ustálených výkladů se lid (ne)stal hybatelem revolučního pohybu a po celou dobu setrvával v poddajné úloze, což příliš nezeslabil ani dotočený závěr v podobě zmíněného útoku partyzánů (zastupujících naopak v těchto výkladech tzv. komunistický předvoj a vedoucí sílu). Korespondoval s tím i následný recenzní ohlas, kdy kritika, stále silně determinována politickým zadáním a kopírující stanoviska stranických ideologů, reagovala směrem k filmu nesouhlasně. Nedostatky spočívaly v tzv. „proporcích", pasivní „záporné postavy převážily nad kladnými".[12] Slovenští filmoví historici Jelena Paštéková s Václavem Mackem doplňují, že ve sledované době se ve srovnání s českou polovinou země do slovenské kinematografie ani filmu samotného nepropsala takovou měrou kulturní liberalizace, snímek klasifikují jako „tradičně orientované dílo". V každém případě však výstižně konstatují, že záporné reakce vyslovené v Banské Bystrici měly hlavně „*pranýřovat hrozbu slovenského latentního nacionalismu*".[13]

Celkovým trendům v československé kinematografii ve smyslu částečného redefinování služebnosti uměleckého díla, změny nesených sdělení ve snímcích konce 50. let a odlišně chápané angažovanosti odpovídal o poznání více druhý ze zmíněných, *Kapitán Dabač*. Tyto proměny se z vícera aspektů projevily nejvýrazněji hlavně v charakteristice hlavního hrdiny, samotného Dabače. Vykreslení odbojáře, partyzána, povstalce – protagonisty pochybujícího nad svým jednáním, vnitřně nesmířeným a zároveň uvažujícím nad morálními dilematy (jakým o několik později učinili Ján Kadár a Elmar Klos ve svém průlomovém popisu války ve filmu *Smrt si říká Engelchen*, 1963) tak Bielik zárodečně uplatnil v portrétu právě tohoto důstojníka. Rámcově lze *Kapitána Dabače* klasifikovat jako univerzální psychologické drama. Válečné události v něm sice utvářejí ústřední kulisu, nicméně základní fabule snímku by mohla autonomně fungovat rovněž v odlišně libovolných kontextech. Žánrově se snímek, podobně jako řada dalších filmových i literární zástupců 50. let, vyznačoval rovněž celou řadou westernových motivů.

Dabač, účastnící se coby důstojník slovenské armády německého tažení na Ukrajině, je konfrontován s nevěrou manželky, navzdory svým velitelským schopnostem a autoritě propadá alkoholu, vymezuje se vůči ideologickému nacismu. Pro vzpouru je odsouzen, uprchne a zapojí se do SNP. Jeho vnímání

12 HRBAS, Jiří: Nový slovenský film V hodine dvanástej. In: *Práce*, 1959, roč. 15, č. 204, 27. 8. 1959, s. 5; srov. např. PROCHÁZKA, Lubomír: V hodine dvanástej – Takhle? In: *Film a doba*, 1959, roč. 15, č. 10, s. 708–711.

13 MACEK, Václav – PAŠTÉKOVÁ, Jelena: *Dejiny slovenskej kinematografie*, s. 161.

CSHR 2-2025 - text.indb 122 19.12.2025 17:22:39

okolí je nicméně zcela deziluzivní, prostřednictvím snímku je různou měrou opakovaně komunikováno sdělení, že protagonista nemá pro co žít a jedná způsobem, který musí v podstatě zákonitě vést k jeho smrti. Dabačovy motivace se nevyznačují ztotožněním s vyšším ideálem. Snímkem je sice charakterizován jako zastánce slovanské vzájemnosti a odpůrce nacistických tezí (což jej mj. vede k odmítnutí německých etnických čistek na území SSSR a následné vojenské vzpouře), jinak je ovšem vykreslen jako postava v zásadě apolitická. Dlabač je ztvárněn výrazným hereckým projevem Ladislava Chudíka, jde o samotářskou, ve vztahu k dobovým výkladovým rámcům možno konstatovat i individualistickou (resp. jak ve filmu i explicitně zaznělo „nikoliv kolektivistickou") postavu. V průběhu bojů na Slovensku se stává přespříliš neohroženým velitelem, ale např. i spravedlivým mstitelem vrahů dětí ze strany gardistů i jednotek SS. V souladu s vykreslením charakteru postavy v závěru filmu obětuje nakonec při boji svůj život.

Na výslednou charakteristiku protagonisty měl v tomto smyslu vliv samotný Bielik. Původní Mináčův scénář se zaměřoval na odlišné důrazy, přičemž osoba režiséra (látku převzal od A. Lettricha a podstatně přepracoval) stála právě za dopsáním a zvýrazněním linie hrdinova alkoholismu anebo nevěrné manželky.[14] Zároveň stojí za zmínku okolnosti samotné výroby filmů v zestátněném filmovém průmyslu. Podobně jako ve Filmovém studiu Barrandov museli se i tvůrci v bratislavském „kolibském" studiu vypořádávat se zásadní reorganizací produkce v první polovině 60. let a míněním ústředích dramaturgických rad, jež fungovaly v zásadě coby orgán cenzury.[15] V rámci schvalovacího procesu (jako u jakéhokoliv snímku od literárního scénáře přes technický až k samotné výrobě) bylo v případě *Kapitána Dabače* konstatováno mimo chvály na dynamiku snímku i to, že film se vyznačuje „přespřílišným romantismem" anebo, a to nejpodstatněji, problematickou „koncepcí" hlavního hrdiny. Bielik, nucený reagovat nejen na dramaturgické, ale rovněž na ideové výhrady, předložil přepracovaný námět přibližně o rok později, přičemž bez zajímavosti není, že dějová linie byla rozšířena mj. např. právě o postavu politického komisaře.[16]

Srovnáme-li výsledný celek dramatu *Kapitán Dabač* s dominujícím historiografickým paradigmatem a veřejným diskursem, je nepřehlédnutelnou skuteč-

14 HANÁKOVÁ, Petra: *Paľo Bielik a slovenská filmová kultúra*. Bratislava 2010, s. 151–153.

15 Srov. SZCZEPANIK, Petr: Průmyslové autorství a skupinový styl v českém filmu 50. a 60. let. In: *Iluminace*, 2014, roč. 26, č. 2, s. 5–39; komplexně k tématu TÝŽ: *Továrna Barrandov: svět filmařů a politická moc 1945–1970*. Praha 2016; k ideovým radám coby instrumentu cenzury viz SKUPA, Lukáš: *Vadí–nevadí. Česká filmová cenzura v 60. letech*. Praha 2016, zejm. s. 54–56.

16 Srov. HANÁKOVÁ, Petra: *Paľo Bielik a slovenská filmová kultúra*, s. 151–153.

CSHR 2-2025 - text.indb 123 19.12.2025 17:22:39

ností, že snímek v řadě aspektů o několik let předběhl svou dobu. Na přelomu 50. a 60. let se v někdejší historické vědě sice pozvolna začaly prosazovat nové přístupy a metodologie, historici začali svou pozornost více upínat např. k memoárové literatuře a ego pramenům z prostředí řadových straníků a odbojářů,[17] dominantní výkladový rámec nicméně i nadále setrvával v ustálených ideologických konstrukcích. V souladu se státní politikou paměti byli do dobových textů situováni neadresní aktéři typu „lid", „buržoazní reakce", „komunistické vedení". Ze zásadních konstruktů byl výklad vystavěn na tezích o tzv. přerůstání národně-demokratické revoluce směrem k revoluci socialistické, přičemž vývojovou výslednicí byly i nadále procesy vedoucí k únorovému převzetí moci zprostředkované „vedoucí" komunistickou stranou. Pro srovnání a k posouzení významu otázek, jaké obsahy by naplňovaly žádoucí obraz, je výmluvným dokladem z mnoha např. brožura určená coby materiál určený lektorům a propagandistům s pokyny, jak vykládat patnácté výročí roku 1944, připravená oddělením propagandy a agitace ÚV KSČ.[18] Ve veřejném diskursu prostě jen tzv. přerostla partyzánská válka v SNP. Vánoční dohoda z roku 1943 umožnila, aby „alibisticko-nacionalistická" skupina slovenské buržoazie spolu se svými agenty, kteří se „vetřeli" do KSS, vstoupila do boje „zatížená" protisovětskými názory a ve svém jednání především „kalkulovala" podle vývoje na frontách. „Převrat" za pomoci slovenské armády měl za cíl zejména zachránit pozice slovenské buržoazie, v čemž se jednalo o „zřejmý ústup luďáctví", což náleželo k nejvíce charakteristickým rysům „slovenského buržoazního nacionalismu". Rozmach lidového odporu se však ani této skupině již nepodařilo zastavit. Národně-osvobozenecký boj vedený komunistickou stranou zvítězil spolu s „rozhodujícím činitelem", tj. „historickou úlohou" Sovětského svazu. Střežit odkaz SNP znamenalo především přeměnit v živé skutky budování socialismu a komunismu.[19]

Ve srovnání s tím Dabačovo působení v povstání sice také konfrontováno s bojácným zástupcem SNR, jenž čeká na Benešovy instrukce, stejně jako vojenské vystoupení slovenské armády (jakkoliv odvážné, resp. vlivem Dabačova velení vlastně i sebevražedné) je v důsledku vykresleno jako nefunkční oproti taktice partyzánů (vedených sovětským důstojníkem a coby komisařem do-

17 SOMMER, Vítězslav: *Angažované dějepisectví – stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970).* Praha 2011; srov. např. BACHNÁR, Vladimír: Spomienky – zdroj a doplnok pre našu historiografiu. In: *Odboj a revoluce. Zprávy,* 1966, roč. 4, č. 3, s. 98–102.

18 *Slovenské národní povstání – významná etapa národně osvobozeneckého boje československého lidu. Materiál pro lektory a propagandisty k 15. výročí SNP.* Praha 1959.

19 *Tamtéž,* cit. konkrétně s. 3, 27–29, 45–46.

CSHR 2-2025 - text.indb 124 19.12.2025 17:22:40

mácím komunistou) anebo se v něm uplatnilo třídní hledisko v charakteristice postav zastupujících místní drobnou buržoazii (lékař, který ze strachu neošetří Dabače). Navzdory všem zmíněným souladům s oficiální linií demytizující motivy ve filmu přesto dominovaly. Bielikův snímek totiž také prolomil jednu v kinematografii doposud zcela opomíjenou skutečnost – samotnou účast slovenské armády na východním tažení, což nebylo do té doby představitelné. Dobová tabu rozkládal ale např. také líčením alkoholismu mezi vojáky anebo zvláště tím, že přiznával podíl gardistů na vykonávaném násilí. Ze všeho nejvíce se nicméně jednalo o odklon od dosavadního hrdinského typu. Protagonista bojující odvážně i neohroženě, nicméně bez ideového ukotvení, a nakonec vlastně i bez pevně dané motivace se ukázal být jako poměrně obtížně překročitelný problém.

Tyto rozpory vystoupily na povrch spolu s další distribucí snímku. Film byl nejprve prezentován coby příspěvek k připraveným oslavám 15. výročí SNP. Jeho premiérového uvedení byli přítomni vrcholně političtí činitelé, členové československé vlády a filmoví tvůrci.[20] Snímek byl při té příležitosti prezentován s ideovým posláním ukázat „*morálne bojové a politické sily komunistov, ktorí si vedeli podmaniť i neuvedomelých, živelných povstaleckých bojovníkov*“.[21] Ve světle následných a poměrně striktních výhrad, jež k filmu zaznívaly, se zdá, že natočený snímek byl pro establishment žádoucí a svým způsobem nezbytný jen v kontextu velkolepě pojatého výročí. O tom, že jeho ideové vyznění bylo interpretačně problematické od samého počátku, svědčí následná recepce, z ohlasů reprezentativně např. text Antonína Maliny. Ten se obdobně jako většina jeho kolegů vyslovil kriticky vůči tzv. bezideovosti postavy, nicméně v tomto případě učinil tak zcela explicitně spolu s tím i k výročí samotnému. Verbalizoval svou nespokojenost s filmovým dílem tím, že uvedl „*není to však chyba pořadatelů oslav* [sic]“ a navázal, že „*bylo věru těžké vybrat vhodné dílo ze dvou slovenských filmů s náměty z povstání, když jeden z nich oslavuje pasivitu* [V hodine dvanástej] *a druhý individualistickou chrabrost, jež přináší společnému boji více škod než užitku*“.[22] Další nesoulady kopírovaly v zásadě stanoviska kritické obce jako celku.[23] V případě individualistické postavy nebyly jasné její motivace. Jednalo se o důstojníka „tisovské“ armády vyslaného do SSSR „zrádcovskou vládou“; jeho individualistický obrat byl veden nevěrou manželky a nikoliv tzv.

20 Slavnostní představení filmu Kapitán Dabač. In: *Rudé právo*, roč. 39, 28. 8. 1959, s. 1.

21 Cit dle MANNOVÁ, Elena: Slovenské národné povstanie a politická pamäť, s. 222.

22 MALINA, Antonín: Nový slovenský film. In: *Film a doba*, 1959, roč. 5, č. 12, s. 851.

23 TÝŽ méně konfrontačně in: *Obrana lidu*, roč. 18, 5. 11. 1959, s. 5; VRBA, František: Drama individualisty v revoluci. In: *Literární noviny*, 1959, roč. 8, č. 48, s. 6; K oslavě Slovenského národního povstání. In: *Práce*, 1959, roč. 15, 28. 8. 1959, s. 4.

CSHR 2-2025 - text.indb 125 19.12.2025 17:22:40

uvědomělými (míněno stranickými) postoji. Nedostatečnou byla nahlížena postava partyzánského velitele, jehož úloha se omezovala na Dabačovu „guvernantku", čímž se „snižovala" rozhodující úloha partyzánského boje v SNP. Opomenuta zůstala vedoucí osobnost povstání – slovenský lid a jeho vedoucí organizační síla – komunistická strana.[24] Film nakonec sice obdržel v roce 1960 v „čestné" kategorii cenu vlády ČSSR v soutěži Umělci republice (k 15. výročí osvobození), nicméně v množství všech individuálních tvůrců i kolektivních děl jako celku šlo jednoznačně o motivaci vedenou prostým faktem, že divácky atraktivní snímek nešlo přehlédnout.[25] Uvedené státně-ideologické schéma nenaplnil tedy ani snímek *V hodine dvanástej* (jak uvedeno, zde zvláště kvůli pasivitě tzv. mas, lidu, široce pojímaných sociálních tříd), ale v mnohém ani nekonvenčně „antihrdinovský" *Kapitán Dabač*. Ve vztahu k oficiální státní propagandě zůstávalo SNP v pozici bytostně nepříjemného tématu. Propisovala se do ní neochota KSČ vedené Novotným, jejíž nejčelnější představitelé byli spoluzodpovědní za čistky s Husákovou skupinou, stejně jako problematika nechtěné revize státoprávního uspořádání. I kvůli centralistické ústavě z roku 1960 nebylo přehodnocení SNP na pořadu dne.

Psychologizace a další přehodnocování 60. let

Ve shodně s dalšími tendencemi domácí literatury i kinematografie se rovněž v povstaleckém, resp. lépe partyzánském filmu 60. let uplatňovaly výraznější psychologizace a směřování k experimentu.

Pro sledovaný subžánr válečného filmu zastupovalo tento trend již na počátku dekády hned několik snímků. Z hlediska inovativních přístupů filmového média k tématu se jednalo zvláště o dvojici snímků režiséra Stanislava Barabáše a scenáristy Pavla Bukovčana. Prvním z nich, v mnoha ohledech předělovém, byla *Pieseň o sivom holubovi* (1961). Vyroben byl na základě scénáře Alberta Marenčina a Ivana Bukovčana a nedávnou historii sledoval způsobem typickým pro první polovinu 60. let a zároveň inovativním, totiž dětskou perspektivou. Nejednalo se přitom v kontextu československé kinematografie první poloviny 60. let o náhodný ani neobvyklý přístup. Volený žánr dětského filmu, jenž byl uplatněn zároveň za účelem obecnějšího společenského nebo historického komentáře, umožňoval totiž tvůrcům zaštítit se účelovými tvrzeními, že právě dětská optika je pohledem subjektivním a na rozdíl od tzv. plnohod-

24 MALINA, Antonín: Nový slovenský film.
25 Srov. Umělci republice. In: *Kultura*, 1960, roč. 4, č. 19, s. 3–9.

CSHR 2-2025 - text.indb 126 19.12.2025 17:22:40

notných filmů pro dospělé publikum, je možné vnímat benevolentněji tzv. objektivní skutečnost (míněno ideologicky podmíněný hodnotící rámec). Ze snímků, z nichž byla ve vztahu k výkladové konvenci různou měrou souhlasně anebo odstředivě odvyprávěna tematika druhé světové války, šlo mimo Barabášova a Bukovčanova snímku o *Práče* (Karel Kachyňa, 1960), Helgeho *Bílá oblaka* (1962, viz dále) anebo již zcela demytizační film *Ať žije republika* (Karel Kachyňa, 1965) podle scénáře Jana Procházky.[26] Spolu s tím díky užití lyrických a intimnějších tónů, popisům niternějších psychologických pochodů protagonistů anebo nikoliv jednoznačnému pohledu na válečné násilí byla zároveň nezanedbatelnou i pomyslná komunikace a inspirace napříč někdejšími světovými kinematografiemi. *Pieseň o sivom holubovi* psali a točili tvůrci obeznámení s vlivnými sovětskými snímky konce 50. let, jako *Jeřábi táhnou* (1957) či *Balada o vojákovi* (1959). V tom platily jak přirozeně tvůrčí inspirace umělecké, tak i případná možnost záštity sovětskou autoritou vůči možným polemikám.

V případě *Piesne o sivom holubovi* se jednalo o mozaiku mikropříběhů, u nichž bylo dětské vnímání a prožívání rámováno okolním válečným děním. Děti se opakovaně setkaly s partyzány, v hnutí měly rodiče, byly vystaveny ideologickému působení jejich gardistického učitele, účastnily se nepřímo samotných bojů slovenské armády, byly svědky trestání partyzánů i osvobození Sověty. Celkově je na místě dodat, že snímek i nadále nemalou měrou recykloval stávající výkladové teze – z nich šlo o zveličené propojení partyzánského hnutí se sovětským velením, domácími odbojáři jsou zásadně (pro slovenskou realitu však nikoliv samozřejmě) komunisté. Slovenská armáda zpočátku spíše jen vyzbrojuje partyzánské hnutí a celkově s ním spolupracuje, její bojové vystoupení končí porážkou. Buržoazní důstojník slovenské armády (prapůvodně také legionář) ztratí během prvního střetu odvahu a selže. Vizuálně byly ve filmu zdůrazňovány sovětské symboly, např. prostřednictvím kamerového detailu zaměřeného na srp s kladivem apod. Přesto film patřil mezi nejpodstatnější zástupce revidující pohled v kontextu celých 60. let. Podstatnou byly totiž užitá forma, subjektivizace a lyrický způsob vyprávění. Macek s Paštékovou výstižně shrnují, že právě pohled „zdola“ změkčil kontury „historické pravdy“ a obohatil je

26 Z dalších vzhledem k tématu méně explicitních zmiňme rovněž Kachyňovo a Procházkovo *Trápení* (1961), zejména pro uplatnění lyričnosti, jež v atmosféře doznívajících postihů po Banské Bystrici 1959 znamenalo prosazení principu opětovné umělecké autonomie v kinematografii. Z námětů událostí let 1939–1945 sem patřila filmová adaptace románu Jana Otčenáška *Romeo, Julie a tma* (režie Jiří Weiss, 1959), příběh mladé dvojice zasazený do tzv. heydrichiády. Film, jakkoliv se žánrově nejednalo o tzv. dětský, prolamoval v 50. letech nereflektované i celkově nežádoucí téma holocaustu, resp. protižidovské represe.

CSHR 2-2025 - text.indb 127 19.12.2025 17:22:40

o citové rozměry vztahu ke konkrétním lidem. Jednalo se o odklon od rigidních pravidel normativní estetiky směřující k emancipaci umělecké výpovědi.[27]

Relativizující interpretační prvky, jež umožňovala volená dětská perspektiva, byly zastoupeny např. ve vykreslení postavy faráře, jenž ve filmu vystupuje ve vztahu k dynamickým událostem roku 1944 spíše nezúčastněným způsobem a zjevně rovněž nenáleží mezi podporovatele fašistického státního zřízení (byť během církevního procesí i v jiných částech je např. opakovaně tematizována „svoboda" slovenského národa). Tím je naopak již zmíněný úskočný učitel dětí. V postavě gardisty se kombinuje loajalita s pozdějším (vlastně doslovným) převléknutím kabátu (uniformy) a jeho zapojením do povstání. Z hlediska paměťové politiky zaujme rovněž jeho monolog směrem k žákům na školním výletě. Postava jim během výkladu charakterizuje „drahou domovinu", kde je lid „chudý ale bohabojný", ukazuje na světové strany – Maďary a Poláky označuje coby „nedobré sousedy", od východu se hrne „bezbožný bolševik", zatímco na západě je naopak „mocná" německá říše.

Dětská iniciace urychlená válečným konfliktem ústila v *Piesni o sivom holubovi* do tragického závěru (smrti jednoho z dětských představitelů), nicméně nic z toho se nevyznačovalo výraznou patetizací. Film se stal nástrojem hlavně pro metaforická sdělení, k vyjádření toho že „*odraz krutosti války* [se] *promítal do intimního mikrosvěta hrdinů*".[28] Rovněž z výše uvedených důvodů byl snímek přijat s nadšením i ze strany umělecké kritiky. „*Filmovou báseň*" šlo „*směle zařadit mezi špičkové*" filmy domácí kinematografie.[29] Z pohledu uměleckého pole šlo o první slovenský umělecky plnohodnotný film, což umocnila i skutečnost, že posléze uspěl jako mimosoutěžní i na festivalu v Benátkách.[30] V kontextu nejranějších 60. let lze konstatovat, že do vzniku stejně jako do nazírání na snímek se pro konkrétní čas úspěšně propojilo několikero vlivů. Svým ukotvením do tzv. dětského žánru korespondoval s řadou dalších, přičemž platilo, že volená forma umožňovala vyhnout se politicky rigoróznímu posuzování. Pakliže navíc tvůrci akceptovali (a na několika málo místech vyzdvihli) setrvalé výkladové konstanty, otevíral se jim prostor pro vyslovení řady obecně plat-

27 MACEK, Václav – PAŠTÉKOVÁ, Jelena: *Dejiny slovenskej kinematografie*, s. 185 a 186.

28 *Tamtéž*, s. 186.

29 Cit dle výběru recenzního ohlasu in: ZVONÍČEK, Stanislav – GOLDSCHREIDER, František – HOŘEJŠÍ, Jan: *Film 1962 – filmová ročenka*, Praha 1962, s. 168.

30 BONKO, Ivan: Tvorivý čin slovenského filmu. In: *Film a doba*, 1961, roč. 7, č. 7, s. 487–490; JAKUB, I.: Příběh z povstání o dětech a vojně. In: *Kino*, 1961, roč. 16, č. 7, s. 104; POLIAK, Ján: Ako ďalej v slovenskom filme pre mládež. In: *Zlatý máj. Kritická revue umělecké tvorby pro mládež*, 1962, roč. 6, č. 8–9, s. 424–427; výběr recenzní ohlasu rovněž in: ZVONÍČEK, Stanislav – GOLDSCHREIDER, František – HOŘEJŠÍ, Jan: *Film 1962 – filmová ročenka*, Praha 1962, s. 168.

CSHR 2-2025 - text.indb 128 19.12.2025 17:22:40

ných sdělení. V důsledku se *Pieseň o sivom holubovi* poprávu zařadila mezi nejvýraznější obecné komentáře války v kinematografii 60. let.

Oproti tomu byl v době vzniku o poznání rozpačitěji nahlížen snímek Ladislava Helgeho *Bílá oblaka* (1962). Režisér převedl scénář Juraje Špitzera do filmu se zčásti podobnými východisky jako v předešlé *Piesni*. Partyzánská jednotka (s ruským velitelem ztvárněným Vlado Müllerem) je na ústupu a má s sebou i mladou, asi třináctiletou dívku – sirotka, jejíž rodiče zavraždili a obec vypálili Němci. Vcelku se jedná o lyrický film o blízkém vztahu mezi dívkou a dalším partyzánem na útěku (ztvárnil jej Vladimír Mistrík), rozšířeném posléze o osamocenou ženu v horách, jež jim poskytla úkryt. Osobní blízkost trojice i silný motiv opatrovnictví, ale poté hlavně hrdinovo rozhodnutí pokračovat v boji, vyústily nakonec do tragického rozuzlení – děvče zastřelili Němci.

Ohlas filmu byl pro kontext roku 1962 příznačný. Snímku byla přiznávána kultivovanost Helgeho režie, nicméně v souladu s jeho vyzněním se výhrady vztahovaly k tomu, že SNP v něm nebylo „hnací silou" jako spíše jen motivickou kulisou.[31] S uznáním, že se jedná o dobrou baladu, bylo konstatováno, že poezie ovšem zvítězila nad dramatem.[32] Šlo o příliš lyrický film, ve kterém byla vyzdvihována scéna s popravou sovětského velitele (kéž by ve filmu bylo takových obrazů více; sic).[33] Právě absence pevněji daného výkladového rámce odlišovala *Bílá oblaka* od výše uvedeného Bukovčanova filmu. Na počátku 60. let byl požadavek stanoven jednoznačně: ve smyslu že potřebujeme tato díla jako „výstrahu" a varování před fašismem a imperialismem a že toho nelze dosáhnout „pouhým svědectvím", „komorními" obrazy. Obrazy konce války na Slovensku měly být vystavěny na „reálném historickém faktu", z něhož by vycházela „přesvědčivost a údernost".[34] Protože Helgeho film patřil námětově jednoznačně k filmům „partyzánským" a nikoliv „povstaleckým" (tedy, že jeho prostřednictvím byla zdůrazněna výkladová teze o dominanci partyzánského hnutí), a byla mu vytýkána přílišná poetičnost spolu s absencí výrazněji artikulovaných dějinných hodnocení, byl z hlediska poptávky shledán nedostačujícím. Vyzdvihována byla poetická *Pieseň o sivom holubovi*, nicméně i nejstarší *Vlčie diery* a hlavně *Kapitán Dabač* začaly být zpětně reflektovány již výrazně neutrálněji.[35]

31 ZVONÍČEK, Stanislav: Z nových filmů. In: *Rudé právo*, roč. 43, 1. 11. 1962, s. 3.

32 TUNYS, Ladislav: Nenechat diváka lhostejným. In: *Československý voják*, 1962, roč. 11, č. 25, s. 12–13.

33 MALINA, Antonín: Film. In: *Obrana lidu*, roč. 21, 25. 10. 1962, s. 5.

34 ZVONÍČEK, Stanislav: Z nových filmů, s. 3.

35 JANEK, Miroslav: Bílá oblaka. In: *Kino*, 1962, roč. 17, č. 21, s. 12; (šifra) J. B.: Filmy z povstania. In: *Československý voják*, 1961, roč. 10, č. 17, s. 15.

CSHR 2-2025 - text.indb 129 19.12.2025 17:22:40

Z okruhu námětů tzv. partyzánského filmu s výrazným psychologizujícím podtónem stojí za to zmínit rovněž dvojici zástupců *Posledný návrat* (režie František Kudláč, 1958) a *Zbabělec* (Jiří Weiss, 1961). V prvním případě se snímek vyslovil hlavně k následkům válečné zkušenosti – partnerská dvojice spolubojovníků-odbojářů je nucena se v civilním životě vypořádat s následným odcizením, nevěrou a pracovní zátěží intelektuálních zaměstnání. Weissův film oproti tomu situoval syžet do podzimu 1944. Manželé na pozadí německých represálií ukrývají raněného sovětského vojáka. V souladu s názvem filmu byl tematizován především strach z postihu – konkrétně přespříliš bojácné jednání hlavního hrdiny, místního učitele, který cítí odpovědnost za sebe, svou rodinu i celou komunitu obce. Teprve spolu s rozuzlením snímku po partyzánské sabotáži překročí hrdinským činem svůj stín, čímž se název filmu stával pouze ironickou zkratkou. Oba snímky se vyznačovaly moralistními podtóny, tvůrci ovšem zároveň jejich prostřednictvím rozvíjeli psychologičnost v zobrazování válečných dramat, sílící ve sledované době. V obou případech ztvárnil hlavní mužskou úlohu Ladislav Chudík, jenž svým působivým a autentickým herectvím doplňoval o další odlišné podtóny zmíněného kapitána Dabače.

V této době náležela k podstatným příspěvkům rovněž *Polnočná omša* (režie Jiří Krejčík, 1962). Film byl převedením stejnojmenné úspěšné divadelní hry Petera Karvaše z roku 1960.[36] Povstání v něm nebylo ústředním dějištěm. Snímek byl situován až do štědrovečerní noci 1944, přičemž leitmotiv zastupovala morální dilemata, jak se zachovat v bezprecedentně vypjaté situaci. Na pozadí drakonických postihů ze strany Němců, kteří popravují domnělé i skutečné odbojáře, je nucena také rodina Kubišových zaujmout postoj oscilující mezi svědomím a přežitím. Ze spolupráce Karvaše s Krejčíkem vzešel snímek komorní, zachovávající jistou měrou divadelnost předlohy, nicméně nikoliv překvapivě působivý a v rámci psychologického dramatu – tím, jak zprostředkoval

36 Nepřekvapí, že podobně jako ve velké většině evropských kinematografií – francouzské, polské, sovětské a dalších – psali scénáře pro filmy s povstaleckou a partyzánskou tematikou přední literáti a dramatici (P. Karvaš, L. Mňačko, L. Lahola; zahraniční A. Wajda, J. Stawiński). Souviselo to jednak s uplatněním formy tzv. literárního scénáře v zestátněné kinematografii, ale rovněž přirozeně rovněž s potřebou vyslovit se k válce – tím spíše, že tito literáti a další tvůrci měli zároveň hojně i přímou osobní zkušenost se samotnými boji. Rozpor mezi jejich často komunistickým přesvědčením, žádanou politikou paměti a řadou osobních traumat lze ukázkově demonstrovat např. u Ladislava Mňačka. V reakci na známé vypálení osady Ploština, což se stalo námětem románu a poté dvou filmových adaptací *Smrt s říká Engelchen*, později uvedl: „*Na Ploštině jsem byl, popisované události jsem viděl, slyšel a prožil. Všechno, co se tam stalo dobrého i zlého, podstatně ovlivnilo můj další život. Nepoužil jsem tohoto tématu jenom proto, abych napsal literární dílo, chtěl jsem vydat svědectví, chtěl jsem splatit dluh těm, které ploštinská tragédie tak těžce zasáhla.*“ Cit. dle BÉBAROVÁ, Jana: Demytizace partyzánského hnutí podle Kadára a Klose, in: [online filmový časopis] 25fps.

CSHR 2-2025 - text.indb 130 19.12.2025 17:22:40

tíživou atmosféru strachu – nebývale funkční. Svědčí o tom rovněž fakt, že snímek byl nakonec oceněn v roce 1962 na XIII. filmovém festivalu v Karlových Varech. Na druhou stranu, z hlediska sledovaných reinterpretací SNP setrvávala *Polnočná omša* v zásadě stále ještě na konvenčních výkladových pozicích. Syn Kubišových, odbojář a partyzán, přijde vinou jejich opatrnictví o život, vztah rodiny samotné k vnějšímu dění vykazovaly rysy kolaboračního jednání příznačné bylo i třídní zařazení – šlo o zástupce tzv. maloměšťácky buržoazního stavu.[37] Jako progresivní motiv lze naopak chápat např. tematizaci toho, že civilisty zabíjeli gardisté. Symbolickým, ale celkově příznačným a vypovídajícím měřítkem pro někdejší akceptibilitu je však např. i skutečnost, že Karvaš za původní hru obdržel v roce 1960 nejprestižnější Státní cenu.

V mnoha ohledech předělem, především obrazným, pro výklad SNP v 60. letech bylo zcela určitě knižní vydání Husákova *Svedectva o Slovenskom národním povstaní*, přičemž diskuse nad textem náležela k nikoliv nepodstatným součástem rozprav o minulosti s tehdy výraznou aktualizační linií. Spor mezi tehdy proreformně profilovanými historiky se stranickým centrem (resp. zprostředkovaně s odsuzující zakázkovou recenzí Václava Krále) popsala soudobá historiografie dostatečným způsobem.[38] Souhrnem stačí říci, že polemika, k jejímž původním zákulisním cílům patřila Husákova dehonestace, se vedla kolem tezí, že Slovenská národní rada údajně spolupracovala při přípravě povstání s Benešovým exilem anebo že Husák a spol. chybovali, když prý nezvládli svůj postup dostatečně koordinovat s partyzánským velením. Uvedená účelová tvrzení bez pramenné opory byla jednotně odmítnuta jak slovenskou, tak i českou částí historické obce.[39]

V intelektuálním poli náležely k obdobně rezonujícím interpretace historiků, na rozdíl od Husáka již plně příslušejících k oborové vědě, Jozefa Jablonického a Lubomíra Liptáka.[40] Vyvracení mýtu o (ne)porážce povstání (údajně se jednalo o „ústup do hor“) či politické příchylnosti příslušníků slovenské armády ke komunismu nalezlo své vyústění rovněž v dobové dokumentární tvorbě. V uvedeném případě se jednalo o snímek *Generáli* (Rudolf Urc – Dušan Kulí-

37 Negativní reprezentace středního stavu tvořily ovšem v zásadě konstantu, jež platila pro povstalecký a partyzánský film až do roku 1989 jako celek. Blíže srov. FILOVÁ, Eva – VŽENTEKOVÁ, Eva: *Slovenský štát vo filme. Dokumentárna a hraná tvorba po roku 1945*. Bratislava 2020, s. 187–191.

38 RYCHLÍK, Jan: *Češi a Slováci ve 20. století. Spolupráce a konflikty*. Praha 2012, s. 451–456; SOMMER, Vítězslav: *Angažované dějepisectví*, s. 436–438.

39 *Tamtéž*.

40 Viz JABLONICKÝ, Jozef: *Z ilegality do povstania*. Bratislava 1969; LIPTÁK, Lubomír: *Slovensko v dvasiatom storočí*. Bratislava 1968.

CSHR 2-2025 - text.indb 131 19.12.2025 17:22:40

šek, 1969), zaměřený k ústřední dvojici velitelů SNP, generálům Viestovi a Golianovi, na jehož výrobě se Jablonický autorsky spolupodílel.[41]

Obdobně rezonující otázkou k filmové tvorbě zůstává, jak se některé z těchto revidujících pozic a stanovisek, které popsali nedávno soudně i stranicky rehabilitovaný Husák anebo v odborných textech Milan Hübl, Karel Bartošek, Vilém Prečan, Václav Kural, Jan Křen a další, setkávaly nebo rozcházely ve filmových dílech. Jako oprávněná se totiž jeví hypotéza, že spojnice mezi filmovou tvorbou a reformně-komunistickým paradigmatem reprezentovaným zvláště dobovou historiografií se protínaly jen zčásti. Výmluvným dokladem toho je vrcholný zástupce demytizačního přístupu ve slovenském filmu, snímek *Zvony pre bosých* (1965). K partyzánskému a povstaleckému tématu se v něm vrátila dvojice Barabáš–Bukovčan. Jeho výchozí situací je charakteristika torza jednotky bez spojení se štábem, bloudící v horách, dle všeho již po porážce povstání. Tvoří ji dvojice vojáků, mladičký německý zajatec a posléze i žena, ztracená obdobně ve víru válečných událostí. Nesourodá skupina se potýká se zraněním, nepříznivými zimními podmínkami i počáteční vzájemnou nedůvěrou. Nesourodost skupiny je ovšem překryta společně zažívanými příkořími. Navíc přítomnost ženy a např. i následné sexuální kontakty posunuly vzájemné vztahy dále směrem k prosté lidskosti. Závěrem je dopadnou Němci, povstalce zastřelí stejně jako německého mladíka, jenž se exekuce odmítne aktivně účastnit.

Film *Zvony pre bosých* se vyznačoval nepřehlédnutelně silným humanistickým akcentem. Kategorizačně měl v sobě obsaženy rovněž četné rysy existenciálního díla, definičně zvláště např. v zachycení nesamozřejmosti lidského bytí, přítomných motivech zániku, motivech iniciace (např. právě i sexuální), anebo v zachycení lidského individua pomyslně smýkaného tzv. velkodějinnými procesy velkých dějin. Navíc na rozdíl od všech zmiňovaných předešlých filmových reprezentací roku 1944 na Slovensku se v podstatě nijak nevyjadřoval k zásadním rámujícím idejím, politickým anebo historiografickým výkladům. Tvůrci prostřednictvím snímku především analyzovali lidské jednání v mezních situacích. V tom bylo podstatné také hledisko, se kterým byl vykreslen protivník. Mladý německý voják typologicky zjevně nepatřil do okruhu po-

41 FILOVÁ, Eva – VŽENTEKOVÁ, Eva: *Slovenský štát vo filme*, s. 65–66. Mimo uvedeného Urcova snímku *Generáli* stojí za zmínku např. výrazně demytizační *Monológy* (Martin Slivka – Miloslav Kubík, 1964) o čistkách sovětského vedení v brigádě Čapajev anebo opět Urcův a Kulíškův dokument *Príbeh jednej misie* (1967) k osobě Karola Šmidkeho. Není bez zajímavosti, že v posunech vyslovitelného se dokumentární žánr dostával ve slovenské kinematografii nezřídka před hrané snímky. Blíže k tomu Filová a Vženteková, viz pozn. výše, zejm. s. 61–71.

CSHR 2-2025 - text.indb 132 19.12.2025 17:22:40

tenciálních válečných zločinců, příslušníků SS, frontových veteránů apod. V dramatu zaujímal zcela jasnou roli jednoho z členů skupinky, čímž se touto konkretizací směrem k jedinci (k jeho tváři, jménu, povaze) mj. zcela obrušovaly ustálené teze o německém nepříteli – ať už v pohledech zpět směrem k událostem let 1939–1945, anebo k tehdy soudobým státně deklarovaným tezím o německém „revanšismu", údajném setrvalém fašismu Spolkové republiky Německo apod. Film tím dále posouval tyto revize od již výrazně relativizačního monologu matky ve *Vlčích dierach*, jež k synům odcházejícím bojovat pronesla: „*Deti moje. Nerozbiehajte sa mi. Kde ja vás kedy pozháňam* [odpověď, že i nejmladší musí jít, ale že prý bude v bezpečí] *Aké bezpečie, keď mu dajú zbraň do ruky?* […] *Viem, viem,* [bude střílet] *do nepriateľa. A či je to dobré? Či nepriateľova matka menej ľúbi svojho syna? Tak ako ja, tak sa trasie každá matka o svoje deti.*" Od promluvy ženy-matky se pohybovala hranice vyslovitelného směrem k postavě pozdějšího zběha v uniformě SS (Poláka, blíže neurčeného – snad např. z Hlučínska; *Kapitán Dabač*), z dalších pak směrem k německým dezertérům wehrmachtu bojujících nakonec zarputile po boku partyzánů proti SS (*Smrt si říká Engelchen*), až po gradaci tohoto trendu ve druhé polovině 60. let. Mimo *Zvonů pre bosých* se jednalo nepřehlédnutelně o motivicky i žánrově velmi blízký a dobou vzniku totožný *Kočár do Vídně* (1966) režiséra Karla Kachyni a scenáristy Jana Procházky.

Kritická recepce *Zvonů pre bosých*, v jednotném hlasu všeobecně pochvalná až nadšená, odpovídala celkové emancipaci kulturního pole a zrcadlově podpole kulturní žurnalistiky.[42] Spíše než komentáře ke spornému politiku, jak interpretovat povstání, upřednostnila někdejší vysoce kompetentní a v polovině dekády také již dostatečně sebevědomá filmová kritika více skutečnost, že se jedná o univerzální sdělení, také v souladu s celkovým smyslem filmu. Přestože společensko-politické aspekty požadavků a nejrůznějších tlaků směrem k tvůrcům přetrvávaly, stejně jako byly i nadále přítomny jejich mentální konstanty dané zpravidla jejich dlouholetou příslušností ke komunistické straně, je možno zobecňujícím způsobem konstatovat, že v emancipace uměleckého pole převážila v polovině 60. let politicky motivovaná vyjádření – a to jak v rovině tvůrčí (Barabášův a Bukovčanův film či analogicky Kachyňův a Procházkův), tak v rámci kritické recepce. Je to dobře patrné ze srovnání, kdy na rozdíl od Helgeho filmu, jemuž scházelo „*cosi z velikosti a tragiky oněch dnů*", nesměl

42 FRANCL, Gustav: Pět ze sedmi. In: *Kino*, 1966, roč. 21, č. 6, s. 6; ŠUGÁR, Štefan: Dva návraty k válce. In: *Rudé právo*, roč. 46, 10. 2. 1966, s. 2; KORDOŠ, M.: Snímky. In: *Československý voják*, 1965, roč. 14, č. 21, s. 41; KALINOVÁ, Agneša: V rozporu s mýtem. In: *Divadelní a filmové noviny*, 1966, roč. 9, č. 12, s. 7; TÁŽ: Skupina na rozcestí. In: *Filmové a televizní noviny*, 1969, roč. 3, č. 17, s. 4.

CSHR 2-2025 - text.indb 133 19.12.2025 17:22:40

nový originální pohled pozbývat zobrazení „*lidské a občanské statečnosti jednotlivých účastníků*“. V roce 1965 tak mohlo dílo existovat již v zásadě autonomně.

Shrnuto a jinak řečeno – tam, kde např. Karel Bartošek s Václavem Kuralem v rámci dobového vědeckého diskursu pro svou dobu důležitým způsobem přiznávali, že jádrem povstání byla slovenská armáda.[43] Hovořili o slovenské společnosti a její „masové zkušenosti“ s válečným politickým zřízením, o zesílení protiněmeckých nálad a protifašistické frontě (rozšířené o „poctivé lidi“, kteří prý chtěli tzv. sloužit národu a jež v minulosti „zmátl tisovský režim“), anebo rozrůzňovali představy o podobě povstání na protifašistickou frontu, vedenou komunisty, nucenou neustále „zápasit s benešovskou pravicí odboje“.[44] Barabáš s Bukovčanem oproti tomu hovořili odlišným jazykem. Jádro jejich sdělení mělo své těžiště pevně umístěné v empatickém popisu nejkrajnějších situací, jimž může být lidské individuum vystaveno. A v souladu s tím A. J. Liehm, třebaže v celistvosti se na adresu snímku vyjadřoval s respektem a spatřoval v něm např. „sartrovské“ existenciální spojnice, tak přesto nakonec na stránkách *Literárních novin* neváhal ze své perspektivy kritika zcela legitimně pranýřovat tvůrce i za podléhání „literární konstrukci“ anebo tezovitosti.[45] Je patrné, že pozvolna docházelo k přirozenému rozrůznění diskursů jednotlivých disciplín, do pozadí ustupovala rigidně chápaná služebnost uměleckého díla a navzdory proreformním postojům velké většiny dobových aktérů zmiňovaných v textu se jejich jazyk (a zčásti i zájmy) stratifikovaly. Tím, jak slábla diktatura, docházelo mj. také v bourdieuovském smyslu k pomyslné „obnově pořádku“. Zároveň je nutné dodat, že pro zpolitizované kulturní prostředí 60. let by bylo ovšem klamné limitovat a nazírat domácí diskuse optikou teze „umění pro umění“. Konkrétně ve vztahu ke sledovanému tématu se tyto kulturně a vědecky autonomizační procesy nerozporovaly s chápáním SNP coby aktuálního politika, jako symbolu ve sporu o soudobou nacionální agendu anebo jednoho z předmětů sporu se stanovisky stranických orgánů. *Zvony pre bosých* (anebo *Kočár do Vídně*) patřily mezi význačné zástupce, ale svou univerzalitou v pohledu na válku se spíše vyjímaly.

43 BAREŠ, Gustav a kol.: *Odboj a revoluce. Nástin dějin československého odboje*. Praha 1965. Autorský kolektiv tvořili: G. Bareš, K. Bartošek, A. Benčík, J. Doležal, O. Janeček, L. Klimešová, O. Krajňák, J. Křen, V. Kural, Ľ. Lipták, J. Novotný, B. Pekárek, A. Štvrtecká. Za kapitolou k SNP stáli autorsky Karel Bartošek s Václavem Kuralem a Antonínem Benčíkem. *Tamtéž*, s. 318

44 *Tamtéž*, s. 340.

45 LIEHM, Antonín: Nejde o prestiž. In: *Literární noviny*, 1966, roč. 15, č. 12, s. 8.

CSHR 2-2025 - text.indb 134 19.12.2025 17:22:40

Tuto emancipaci uměleckého pole výstižně pojmenovala v recenzním textu i přední filmová publicistka Agneša Kalinová, přičemž její poměrně široce pojatý kontextuální komentář vypovídá o společenských i kulturních okolnostech druhé poloviny 60. let mnohé.[46] Vyslovila se totiž nejprve k obecné mýtotvorbě. Vedle „jánošíkovského" hodnotila jako nový „*krystalizační bod slovenského národního uvědomování*" právě boje z roku 1944. Analogie spatřovala s druhoválečnou rezistencí v Polsku, resp. s jejich společným „pokřiveným a zkresleným" hodnocením událostí. Výstižně ve srovnání zároveň dodávala, že ve slovenském prostředí ovšem nesehrál film v tomto „*rozboru heroicko-romantického dědictví odboje podobnou úlohu katalyzátora*", jako tomu bylo v případě kinematografie polské.[47] Jediného zástupce podobného „patosu a rozpornosti" spatřovala jen ve snímku *Kapitán Dabač*, přičemž mohla ovšem s odstupem několika let od uvedení Bielikova snímku pojmenovat obecnou tendenci, že se jedná o „*určitý handicap* [myšlen uvedený patos a rozpornost, pozn. J. B.] *pro každého, kdo oživí na plátně postavu slovenského partyzána, i když chvíle možností jeho plnokrevného zobrazení v tomto mýtotvorném pojetí je už rozhodně za námi*".

Vyslovila se také k vášnivým diskusím, jež po 20. výročí povstání v srpnu 1964 vyvstaly spolu s pozdější distribucí filmu. Pobouření „*nejen od příslušníků odboje*" nad erotickými motivy přítomnými ve filmu připodobnila k „moralizátorskému" pohoršení na adresu Formanových *Lásek jedné plavovlásky*, na což navázala: „*Mohu reagovat také jen pobouřeně, když někdo vidí (domnělou) urážku slovenské ženy ve faktu, že se mezi partyzány objeví společensky a psychologicky přesně definovaná postava dívky, která prožila válku s vojáky obou stran a svým způsobem tím trpí. Bylo by opravdu směšné dokazovat, že se to stává i v nejlépe vychovaném národě a že tím určitě nikdo nechtěl symbolizovat postoj žen, slovenských či neslovenských, k odboji a životu.*"

Prudká a protichůdná reakce na film byly dle autorky dokladem toho, že *Zvony pre bosých* nenarazily ve slovenském kontextu na hluchý prostor a snímek se výrazně vymykal nad průměr běžné slovenské produkce. Kalinová, jak bylo v případě její publicistiky zvykem, komentovala spolu s kinematografií vý-

46 KALINOVÁ, Agneša: V rozporu s mýtem. In: *Divadelní a filmové noviny*, 1966, roč. 9, č. 12, s. 7.

47 Srov. s díly tzv. polské filmové školy. Snímky jako např. *Kanály* (1957) a *Popel a démant* (1958) Andrzeje Wajdy, *Eroica* (režie Andrzej Munk, 1957), *Pravdivý konec velké války* (režie Jerzy Kawalerowicz, 1957), jejichž emocionalita sdělení a takřka „psychoterapeutický" dialog s publikem o nejaktuálnějších tématech a nedávné minulosti – válce, poválečném vývoji, deziluzi, národních mýtech apod. – patřily k podstatnému činiteli polského národního vědomí po druhé světové válce. Blíže viz např. LUBELSKI, Tadeusz: *Encyklopedia kina*. Krakow 2003.

CSHR 2-2025 - text.indb 135 19.12.2025 17:22:40

stižně i okolní společenské dění. Kritické reakce ze strany „odbojových funkcionářů" a údajné znevažování „*urážky citů povstání a shazování morálních kvalit jeho účastníků*" hodnotila jako trapné nedorozumění. Ve snímku líčené strasti v horách charakterizovala jen jako východisko, nikoliv samotné téma filmu: „*Zvony pre bosých nechtěly být filmem o povstání, stejně jako Démanty noci nejsou filmem o pronásledování Židů.*"[48] Bylo zjevné, že s odstupem dvou desetiletí se do diskusí propisovala řada nezřídka protichůdných problémů, od nedostatečné morální satisfakce účastníků povstání, jeho instrumentalizace v případě proreformně naladěné inteligence, ale nepochybně také již odlišná generační perspektiva anebo jen prostá tvůrčí invence či snaha o niternější a obecnější umělecké ztvárnění lidského individua.

Výklad možno uzavřít nadneseným příměrem. Pro filmově kulturní reflexe povstání 50. a 60. let platilo, že v těchto reprezentacích dlouhodobě nezazníval bezpočet nevyslovitelných tabu, anebo šlo o zásadně vnějšími vlivy podmíněná vyprávění. Obrazně řečeno jako by sama Dabačova osoba byla v jistém smyslu personifikací samotného SNP v 50. a 60. letech. Opatrné a zavádějící diskuse o interpretaci přibližují se na úrovni takového připodobnění kapitánově dezilu-zivní a neustále oklamávané osobě (sic). Svůj boj vedl solitérně a nakonec (bez výhradní spolupráce s komunisty i Sověty) sám za sebe. Pomohl osvobodit partyzánského komisaře i civilistku, nicméně spolu s tím vyhasnul i jeho život. Míněno nikoliv pateticky, protagonista však tak učinil proto, aby ostatní postavy mohly žít, což jej učinilo aktérem, jenž nemohl zůstat zapomenut.

POUŽITÉ ZDROJE

Prameny

Dobové publikace

BAREŠ, Gustav a kol.: *Odboj a revoluce. Nástin dějin československého odboje*. Praha 1965

Slovenské národní povstání – významná etapa národně osvobozeneckého boje československého lidu. Materiál pro lektory a propagandisty k 15. výročí SNP. Praha 1959

JABLONICKÝ, Jozef: *Z ilegality do povstania*. Bratislava 1969

LIPTÁK, Ľubomír: *Slovensko v dvadsiatom storočí.* Bratislava 1968

48 KALINOVÁ, Agneša: V rozporu s mýtem.

CSHR 2-2025 - text.indb 136 19.12.2025 17:22:40

SEDLÁK, Ján: *Ako písať pre film. Sborník prednášok slovenského filmového seminára*. Praha 1947
ZVONÍČEK, Stanislav – GOLDSCHREIDER, František – HOŘEJŠÍ, Jan: *Film 1962 – filmová ročenka*, Praha 1962

Dobová periodika

Československý voják, 1961, 1962, 1965
Divadelní a filmové noviny, 1966
Film a doba, 1959, 1961
Filmové a televizní noviny, 1969
Kino, 1961, 1962, 1966
Kultura, 1960
Literární noviny, 1959, 1966
Obrana lidu, 1959, 1962
Odboj a revoluce. Zprávy, 1966
Práce, 1959
Rudé právo, 1959, 1962, 1966
Zlatý máj. Kritická revue umělecké tvorby pro mládež, 1962

Literatura

BOURDIEU, Pierre: *Pravidla umění. Vznik a struktura literárního pole*. Brno 2010
FILOVÁ, Eva – VŽENTEKOVÁ, Eva: *Slovenský štát vo filme. Dokumentárna a hraná tvorba po roku 1945*. Bratislava 2020
FERENČUHOVÁ, Mária: Historici a film, filmári a história. Hranice a prieniky dvoch disciplín. In: *Iluminace*, 2004, roč. 16, č. 1, s. 5–19
HANÁKOVÁ, Petra: *Paľo Bielik a slovenská filmová kultúra*. Bratislava 2010
LUBELSKI, Tadeusz: *Encyklopedia kina*. Krakow 2003
MACEK, Václav – PAŠTÉKOVÁ, Jelena: *Dejiny slovenskej kinematografie*. Martin 1997
MANNOVÁ, Elena: Slovenské národné povstanie a politická pamäť. In: *Z dejín demokratických a totalitných režimov na Slovensku a v Československu v 20. storočí. Historik Ivan Kamenec 70-ročný*. Ed. Vlasta Jaksicsová – Jozef Hupka. Bratislava 2008, s. 215–230
MICHELA, Miroslav – KŠIŇAN, Michal: *Komunisti a povstania: ritualizácia pripomínania si protifašistických povstaní v strednej Európe (1945–1960)*. Krakov 2012
RYCHLÍK, Jan: *Češi a Slováci ve 20. století. Spolupráce a konflikty*. Praha 2012

CSHR 2-2025 - text.indb 137 19.12.2025 17:22:40

SKUPA, Lukáš: *Vadí–nevadí. Česká filmová cenzura v 60. letech*. Praha 2016
SOMMER, Vítězslav: *Angažované dějepisectví – stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970)*. Praha 2011
SZCZEPANIK, Petr: Průmyslové autorství a skupinový styl v českém filmu 50. a 60. let. *Iluminace*, 2014, roč. 26, č. 2, s. 5–39
SZCZEPANIK, Petr: *Továrna Barrandov: svět filmařů a politická moc 1945–1970*

Webové stránky

BÉBAROVÁ, Jana: Demytizace partyzánského hnutí podle Kadára a Klose. *25fps* [online filmový časopis], in: http://25fps.cz/2009/demytizace-partyzanskeho-hnuti-podle-kadara-a-klose (1. 10. 2025)
Filmový přehled, filmový portál Národního filmového archivu, online in: https://www.filmovyprehled.cz/cs/revue (20. 6. 2025)

CSHR 2-2025 - text.indb 138 19.12.2025 17:22:40

RECENZE | ZPRÁVY

CSHR 2-2025 - text.indb 140 19.12.2025 17:22:40

Vol. 27/2 | 2025 **Česko-slovenská historická ročenka** pp. 139–144

DOI:10.5817/cshr.2025.27.2.6

RECENZE | ZPRÁVY

Oneskorená recenzia alebo sex ako faktor (nielen) česko-slovenských vzťahov

ROMAN HOLEC

ZÁBRANSKÝ, David: *Martin Juhás čili Československo*. Bratislava, Premedia 2015, 576 s.

Nie je zvykom písať recenziu 10 rokov po vyjdení knihy. Nie je zvykom vydávať českú knihu v českom jazyku na Slovensku. Nie je zvykom písať recenziu v odbornom historickom časopise na román (na žáner diela autor upozorňuje dokonca v podnadpise), ktorého zámerom je predovšetkým zabaviť. Alebo aj poučiť?

Ak som sa napriek všetkému rozhodol napísať tento text, tak hlavne preto, že kniha, hoci nominovaná na viaceré české literárne ceny, zostala aj desať rokov po svojom vyjdení akosi mimo mainstreamu a predovšetkým na Slovensku sa o nej vie veľmi málo, ak už nechcem napísať, že nič. Myslím si preto, že odborný časopis venovaný primárne česko-slovenským vzťahom by sa mohol aj s takýmto odstupom zastaviť pri uvedenom rozsiahlom diele. Najmä ak sú česko-slovenské vzťahy údajne jeho kľúčovou témou a najmä, ak nejde o odborný text, ktorý by stratil rýchlejšie na aktuálnosti a do tretice najmä, ak sa mu nedostalo toľko pozornosti ako neskorším podobne veľkým románovým freskám s historickým námetom *Bílá voda* od Kateřiny Tučkovej (2022) alebo *Šikmý kostel* z pera Karin Lednickej (2020) alebo viaceré romány Aleny Mornštajnovej, ktoré dlhodobo rezonujú v českej čitateľskej i odbornej (historickej) verejnosti. A nie vždy jednoznačne kladne. Aj takáto komunikácia vedeckej disciplíny (histórie) s literárnym žánrom (historickým románom) môže byť produktívna a môže učiť vidieť a chápať „veľké“ dejiny cez osudy fiktívnych „malých“

CSHR 2-2025 - text.indb 141 19.12.2025 17:22:40

ľudí (skvelým príkladom je *Vyhnání Gerty Schnirch z* pera Kateřiny Tučkovej). Určite si viac ľudí prečíta skôr román ako vedeckú monografiu, preto zodpovednosť umelca za spôsob zachytenia kontextu je dostatočne veľká. Najmä aby sa poza riadky literárneho textu a umeleckej autorskej licencie nedostalo niečo, čo je v rozpore s realitou, čo umožňuje ohýbať dejiny podľa ľubovôle a napriek poznatkom, ktoré o dejinách máme. Lebo konkrétna historická „mapa", konkrétne udalosti i historické osobnosti sú pre vyrozprávaný príbeh do značnej miery zaväzujúce, navyše medzi čitateľmi vyvolávajú silný pocit autenticity a tým robia aj vymyslený príbeh oveľa viac vierohodným. Otázka miery je večnou otázkou stýkania sa a potýkania týchto dvoch tak odlišných žánrov, ktoré však majú i veľa spoločného.

V našom prípade ide v poradí už asi o šiestu knihu Davida Zábranského a je mojou chybou, že som ju – dostatočne nepripravený – čítal ako prvú. Druhou mojou chybou bolo, že som sa nezbavil primárneho historického pohľadu, napokon autor rozohral a pevne zakotvil svoj dej ako príbeh o vzťahu Čechov a Slovákov, Čechov a Nemcov, komunistov a fašistov na pozadí obdobia 1918 – 1948, takže môj odborný pohľad mal svoje opodstatnenie. Aj keď autorove ambície boli od začiatku úplne iné.

Román začína pádom mariánskeho stĺpu v Prahe začiatkom novembra 1918 a končí úvahami bezprostredne okolo komunistického prevratu vo februári 1948. Používa historické reálie, ktoré sú však len čiastočne presné a pozorný čitateľ sa rýchlo presvedčí, že v (neraz v podstatných) detailoch ide o mystifikáciu. Socha Jana Husa ako kľúčový faktor prvého dielu skutočne v Strakoniciach vznikla, sedí rok i lokácia, ale autorom súsošia bol v skutočnosti nie uvedený románový hrdina. Takýchto príkladov je viac ako dosť a patrí to k autorskej umeleckej licencii. Na rozdiel od Tučkovej, ktorá využíva i dobové pramene a v jej texte (*Bílá voda*) vystupujú aj reálne postavy (a napriek tomu sa nevyhla vážnym omylom), pri Zábranskom išlo o vedomý umelecký postup a vedomé mystifikácie. Hoci aj v jeho diele sa mihnú reálne historické postavy, prehovoria, niečo i vykonajú (napr. Radola Gajda, Antonín Švehla, Jozef Tiso, Václav Bouček alebo Ladislav Feierabend), podozrievam autora, že mu nimi išlo (s konkrétnymi historickými údajmi a letopočtami) skôr o zámer presvedčiť (zmiasť) čitateľa, že jeho dielo je autentické a zakladá sa viac na konkrétnych reáliách, ako by si inak myslel.

Konkrétne historické mantinely i zámer písať o mnohostranných vzťahoch medzi národmi, menšinami a politickými prúdmi v Československu vyvolávali vo mne možno až priveľké očakávania. Asi som nebol pripravený na autorovo videnie a literárne postupy. Predovšetkým vysoká miera opisovanej sexuality, ktorá dielu dominuje, ba neraz až v pornografickom šate opisované vzťahy, bo-

CSHR 2-2025 - text.indb 142 19.12.2025 17:22:40

la pre mňa nečakaným prekvapením a priveľkým sklamaním. Asi som ešte nečítal dielo (okrem vyslovenej pornografie), kde by mužská ejakulácia hrala až takú významnú úlohu, hraničiacu často až so samoúčelom. Ejakulujú Česi i Slováci (ba i kňazi), so ženami i mužmi, mužské semeno sa valí na čitateľa potokom a „zbaliť" akúkoľvek ženu sa stáva doslovne hybným faktorom života hrdinov knihy a neraz ich jedinými činmi. Ženy zase buď menštruujú alebo sa nechávajú zvádzať, znásilňovať a v konečnom dôsledku oplodňovať. Niekedy má čitateľ pocit (teda ja som ten pocit určite mal), že hlavným hrdinom knihy je mužský pohlavný úd vztyčujúci sa v scénach častej sexuality, homosexuality i pedofílie.

Ak spisovateľ Rudolf Sloboda vždy tvrdil, že pornografia je neujasnený pojem, podobne ako socialistický realizmus či naturalizmus, v prípade pornografie mám na rozdiel od neho určite jasno. Najmä ak je v diele použitá samoúčelne a bez hlbšieho zmyslu. A to je prípad Zábranského knihy. Ak by sme ju chceli zaradiť do prúdu magického realizmu, postupy ktorého by sme mohli v knihe nájsť, nefunguje tu jeho estetická funkcia, funkcia krásna, ale skôr práve naopak. Nezaraditeľnosť žánru nemusí byť, najmä pre historika, problém, zato je pre historika problémom vytváranie historicky nereálnych situácií.

Je to škoda, lebo reálne okolnosti, reálne Strakonice ako miesto deja i konkrétne postavy (agrárnik Rudolf Beran ako rodák z neďalekých Pracejovic, bábkar Josef Skupa ako rodák zo Strakonic) dávali podstatne väčšie možnosti pre česko-slovenský príbeh. Ešte viac mätú rôzne iracionálne mystifikácie ako opúšťanie ženského českého tela slovenským embryom (teda budúcim dieťaťom slovenského otca a českej matky) a následné opätovné vchádzanie do materinského lona. Alebo rybičky opúšťajúce vodné prostredie a pohybujúce sa priestorom či duchovia erotiky a športu, opúšťajúce telo Martina Juhása po operácii obezity alebo tajomný kolík, ktorý strieka vo veľkom množstvá vody. Neporozumel som týmto barličkám.

Autorom strakonického Husovho súsošia bol akademický sochár Vojtěch Šíp z Plzne. V Zábranského knihe bol autorom jeden z českých hrdinov románu Bohumil Jíra, pričom napriek presným životopisným dátam išlo zrejme o autorskú mystifikáciu. Šíp bol autorom aj Čelakovského pomníku v Strakoniciach z roku 1924, i keď Zábranský jeho odhalenie posunul už do roku 1922. Takto autor splieta reálne fakty s vymyslenými, čím pre niekoho zvyšuje zdanlivo svoju presvedčivosť, v inom čitateľovi však vzbudzuje oprávnené pochybnosti aj o ďalších faktoch.

Na strane 205 vstupuje do deja rušivo aj poznámkový aparát (v celom rozsiahlom diele je asi len šesť poznámok pod čiarou!), ktorý upresňuje autora

CSHR 2-2025 - text.indb 143 19.12.2025 17:22:40

Husovej sochy (píše, že Šíp bol autorom len jej časti) a že sochára presadila Švehlova milenka. Takže spresnenie a súčasne nové mystifikácie. Asi sa nemyslí predseda strakonických komunistov, tiež Švehla, ktorý tieto možnosti určite nemal, hoci milenku si našiel a po románovo typickej sexuálnej scéne s ním aj otehotnela. Čitateľovi je samozrejme jasné, že inak otehotnieť nemohla, keďže jej partner stratil schopnosť pokračovať vo svojom intenzívnom pohlavnom živote a jeho legitímna manželka mala nemanželské dieťa s Jánom Juhásom a práve toto dieťa malo byť hlavným hrdinom románu Martinom Juhásom. To všetko len dotvára bizarnosť vzťahov, kde pomaly obcoval každý s každým a niektoré postavy i s viacerými...

Aj pri mystifikáciách by sa mal autor vyvarovať nepresností, ak hovorí o reálnych či historických faktoch. Proti prúdu Dunaja sa z Viedne nedá dostať do Bratislavy (s. 33). Martinská deklarácia sa nepodpisovala a neobsahovala žiadny odkaz na Pittsburskú zmluvu, o ktorej v skutočnosti deklaranti ani nevedeli (s. 96) a tak by sa dalo pokračovať. Pri početných mystifikáciách asi historická presnosť nehrala žiadnu úlohu. Problém je, že väčšinu čitateľov presné údaje zvádzajú a výsledný obraz potom vytvára veľmi bizarné panoptikum o československých vzťahoch, ktoré mali byť ústrednou témou a čitateľ sa o nich dozvedá len vo veľmi deformovanej podobe. Asi akou je deformovaná hlava Martina Juhása. Niektoré chyby si vygeneroval autor vlastnou nepozornosťou, keď sa stratil v komplikovaných príbuzenských vzťahoch a napr. na s. 357 sa viackrát pomýlil, keď Julia Hirschfelda nazval Juliom Guttmannom.

Kniha sa napriek dominantnému a zdanlivo čitateľsky atraktívnemu erotizmu nečíta ľahko. Ak bolo zámerom ukázať slovenskú emocionalitu, živočíšnosť politickú naivitu či primitivizmus (čitateľ si môže vybrať) na jednej strane (Ján Juhás) alebo český paternalizmus a politikárčenie na druhej strane, tak sa to dalo urobiť aj inak a nie som si istý, či k tomu bolo treba takmer 600 strán. Postavy sú ploché, väčšinou nekonajú logicky, čitateľ im často nerozumie. Opisované postavy samozrejme nemohli vedieť, ako sa vyvinie politická situácia a preto istá miera naivity je pochopiteľná. Avšak ich ideová a životná a ľúbostná nezakotvenosť bije priam do očí. Že napríklad českí Nemci boli schopní odísť do nacistického Nemecka, ak tam mali zázemie a podľahli propagande, to sa dá pochopiť. Ale aby nemeckí Židia, navyše dostatočne vzdelaní, odchádzali v júni 1937 z Čiech do Nemecka, to už ani naivita nebola a tu autorská fantázia predbehla všetky očakávania. Rovnako súhlas otca, aby jeho 13 a pol ročná dcéra strávila noc s o rok starším priateľom s podmienkou, že chlapec použije prezervatív, ani to sa nezdá byť vôbec pravdepodobné... Rovnako keď Slovák ako otec masturboval svojho dospievajúceho syna až k ejakulácii. Čo tým chcel autor povedať? Postava otca – Jána Juhása – je vykreslená oveľa detailnejšie, ale jeho

CSHR 2-2025 - text.indb 144 19.12.2025 17:22:40

prerod od primitívneho surovca až po mierneho dobráka zostal rovnako nepochopiteľný ako vnútorný svet jeho syna Martina.

Keď sa jeden z hrdinov, bývalý český katolícky kňaz aj so svojou milenkou, presťahuje v októbri 1938 zo Strakoníc na Kysuce (aj so sprievodným listom od Jozefa Tisa), dáva nám to možnosť pozrieť sa na slovenskú dedinu očami českého vzdelanca a priaznivca Slovákov. Irónia a sarkazmus sú pre Zábranského jednou z jeho kľúčových tvorivých metód, ale zdá sa prehnané, ak česká dvojica porovnávala svoje prvé dojmy zo slovenskej dediny na námestíčku pred kostolom s pocitmi Vojtu Náprstka, keď sa po prvý raz ocitol uprostred kmeňa Dakotov. Miestni gardisti sú vykreslení ako pohlavne nadržaní tupci a ich vodca zaznamená vo zvyšnom texte ďalší z nevysvetliteľných charakterových obratov.

Intelektuálna prevaha Čechov bola všadeprítomná, ale v konečnom dôsledku bez adekvátneho výsledku. Formovanie odboja v začiatkoch Protektorátu vyznieva napríklad naivne a priam absurdne. Nespokojnosť s odbojovými aktivitami priviedla niektorých hrdinov diela k udavačstvu.

Na s. 373 sa konečne dostávame k tomu, že Martin Juhász sa zrodil zo slovenského otca a českej matky (hoci už predtým ho máme v deji ako dieťa) a čakáme na jeho príbeh, príbeh „zloby, zrady a špatnosti", lebo údajne i čitatelia hrešia, ale konajú i dobro. Na nasledujúcej strane sa dostávame k opisu jeho prvého pohlavného styku s mladučkou Barborou. Od orálneho sexu dospeju postupne k milovaniu tvárou v tvár, pričom Barbora sa vždy vyvracia na Martinovu hlavu. Potom sa dozvedáme, že Martin – a nikto iný – už bude stredobodom nášho príbehu a knihy. Avšak už na s. 464 Martin bizarne zomiera, keď mu cestou na Slovensko k starým rodičom (možno) praskol močový mechúr na sajdke motocykla. Čitateľa pritom ešte čaká stovka strán historicky najdramatickejšieho obdobia, ktoré ale autor preletí v neproporčne zrýchlenom režime a v jeho podaní sa mení na sled bizarných a ťažko pochopiteľných obrazov. Postupne zomierajú aj ďalší hrdinovia, všetci sa však opäť stretávajú (teda ich duše) v podobe čajok na sťažňoch nemeckej vojnovej lode Schleswig-Holstein pred Westerplatte a stávajú sa tak svedkom začiatku druhej svetovej vojny. Do deja v závere už vstupuje dominantným spôsobom a neorganicky v podobe jednej z čajok sám autor a nechá ostatných dorozprávať jednotlivé príbehy. Potom sa stretávajú čajky so živými postavami na Kysuciach, odkiaľ sa na plti v podobe archy dostávajú na more a tu prečkajú druhú svetovú vojnu. Návrat do ČSR na jej konci bol príležitosťou na dopovedanie osudov tých, čo prežili, v povojnovej republike, resp. po februári 1948. Napr. Martinovu matku Juditu popravili v rámci retribučných súdov a Martinovo bývalé dievča stihlo emigrovať. Ostatní sa zapojili do budovateľského úsilia (Martinov otec) či komunistickej propagandy. To všetko sa odbavilo jednou vetou.

CSHR 2-2025 - text.indb 145 19.12.2025 17:22:40

Česko-slovenské vzťahy (s. 525 „hlavní význam naší kroniky, jímž je podrobný rozbor vztahů Čechů a Slováků"), okrem toho, že v románe vystupujú Česi a zopár plocho vykreslených Slovákov, sa nedočkali žiadnej analýzy, deskripcie či normálnej zmienky v podobe úvahy. Pritom by určite vystačili na početné románové príbehy. Na konci objemnej knihy tak zostáva sklamaný historik i čitateľ v jednej osobe. Autorovo úsilie si podľa mňa zaslúžilo zmysluplnejší zámer. Alebo inak povedané, literárny vedec Ján Števček často tvrdieval, že umelecký zážitok sa dá prežiť aj z nenaplneného očakávania. Ani to však nebol môj prípad.

CSHR 2-2025 - text.indb 146 19.12.2025 17:22:40

Vol. 27/2 | 2025 **Česko-slovenská historická ročenka** pp. 145–151

DOI:10.5817/cshr.2025.27.2.7

RECENZE | ZPRÁVY

Antiglobalizmus v 20. storočí – spojenec alebo nepriateľ?

ROMAN HOLEC

ZAHRA, Tara: *Gegen die Welt. Nationalismus und Abschottung in der Zwischenkriegszeit*. Berlin, Suhrkamp Verlag 2024, 446 s.

Renomovaná americká historička vzbudila záujem odbornej verejnosti už svojimi predchádzajúcimi knižnými prácami (z oblasti dejín rodiny a dejín migrácií) a ani jej najnovšia kniha nie je kvalitatívnou výnimkou. Ústrednou témou je však globalizmus a antiglobalizmus od prelomu 19. a 20. storočia až po začiatok druhej svetovej vojny, ba rozsiahly záver presahuje aj tento vojnový konflikt. V našom prípade ide o nemecký preklad anglického originálu z roku 2023 a stredná Európa (a Československo) ako laboratórium národnostných konfliktov a politiky v ňom zohráva významnú úlohu.

V súvislosti s globalizmom a antiglobalizmom ide o pojmy, ktorým bol, hoci nie v rovnakej miere jednému i druhému, venovaný od konca 20. storočia celý rad monografií a vedeckých štúdií. Zahrin prínos spočíva práve vo vyváženom vnímaní a vysvetlení oboch pojmov, vo významnej úlohe pripísanej stredoeurópskemu priestoru, v zachytení nových súvislostí a kontextov neraz presahujúcich Európu i uvedený časový priestor, ako aj v paralelnom zohľadnení všetkých podstatných politických i ekonomických súvislostí. Posledný – hospodársky – fenomén by som chcel osobitne vyzdvihnúť, lebo býva v dielach podobného typu skôr výnimkou ako pravidlom.

Kľúčový vo výklade autorky sa javí rozsiahly úvod, v ktorom presvedčivo naznačuje svoju metodiku i postupy. Zlaté obdobie globalizácie ako symbol

CSHR 2-2025 - text.indb 147 19.12.2025 17:22:40

spoločenského i ekonomického pokroku zaraďuje na prelom 19. a 20. storočia, teda presne tak, ako ho vnímali súčasníci S. Zweig a J. M. Keynes. Rovnako ho vníma aj s rastúcou nerovnosťou ako prirodzeným dôsledkom tohto procesu. Prvá svetová vojna úplne rozmetala všetky koncepty a ilúzie, pričom jej dôsledkom bola rozbitá, spľundrovaná, hladná a dezorganizovaná Európa plná nacionálnej nenávisti, ďalším zase – v reakcii na obrovské ľudské obete a utrpenie – volanie po okamžitej rovnoprávnosti. Kto chcel predvídať budúci vývoj, musel sa pozrieť dozadu a videl rovnako oba proti sebe stojace póly – globalizácie a deglobalizácie (ich protirečivosť výstižne vyjadril historik J. Osterhammel spojením „globálna dimenzia konfliktu a kooperácie"). Taktiež vnímať antiglobalizmus len ako iné označenie pre nacionalizmus by bolo obyčajným zjednodušením vecí, hoci oba pojmy, nepochybne, úzko súviseli. Preto sa stretneme s nacionalistami, ktorí podporovali svetový obchod a s imperialistami, ktorí svoje koloniálne ríše vnímali ako cestu k stále väčšej sebestačnosti, čo bol charakteristický prejav antiglobalizmu (s. 18).

Odpor voči globalizácii bol dôsledkom dvoch vývojových línií: urýchlenej globalizácie a masovej politiky. Prvú tvorila stále rozsiahlejšia migrácia obyvateľstva, rozmach vedy a techniky i globálna svetová integrácia. I tu však boli víťazi i porazení, jednotná politika zlatého štandardu napríklad vyostrovala rastúcu nerovnosť medzi aktérmi. Globálna integrácia obmedzovala v mnohých oblastiach suverenitu štátov. Nožnice medzi bohatými a chudobnými sa stále zväčšovali.

Masovú politiku umocňovalo rozširovanie volebného práva, vznik politických strán a rôznych ideológií. Na ich báze vznikal odpor proti globalizácii, ktorý viedol k rozmachu rôznych hnutí od antikolonialistických nacionalistov až po fašistov. Za nimi stáli ľudia, ktorí sa vnímali ako obete globalizácie. Ale aj antiglobalizmus mal svoje obete ako menšiny, Židov, socialistov, bojovníčky za ženské práva, všetci a mnohí ďalší ako symboly kozmopolitizmu.

Autorka narába s celým radom všeobecne platných téz, ktoré rozpracúva na jednotlivých príkladoch a zovšeobecňuje do väčších celkov. Napríklad, že stredná Európa bola epicentrom antiglobalizmu. Alebo že globalisti a internacionalisti narábali s rovnako emocionálnou argumentáciou ako ich protivníci. Populizmus bol hnacou silou antiglobalizmu a jeho ľaví i praví predstavitelia si svojským spôsobom osvojovali tie isté myšlienky. Napríklad o návrate k „prirodzenému" spôsobu života (nemeckí ideológovia životnej reformy), o záhradných mestách či regionálnej/štátnej potravinovej autarkii so silnými antiglobalistickými prejavmi. Tu by som autorke pripomenul rôzne intelektuálske kolónie (Monte Verita, Nida a ďalšie), ktoré v protiklade k naznačenej dichotómii predstavovali akúsi „tretiu cestu" v podobe úniku pred civilizáciou, v podobe

CSHR 2-2025 - text.indb 148 19.12.2025 17:22:40

návratov k prírode a k životnej reforme. Tu hrala stredná Európa rovnako významnú úlohu.[1]

Po úvode nasledujú jednotlivé „case studies" a slovenského čitateľa okamžite zaujme prvá kapitola venovaná ženskému kongresu v Budapešti z roku 1913. Išlo v ňom o globálne sieťovanie ženského hnutia poznačeného vývojovým optimizmom a nádejnými perspektívami. Tomuto pohľadu organizátoriek kongresu trochu podľahla i autorka, keďže nezohľadnila neprítomnosť nemaďarských žien na kongrese, kde uhorské delegátky reprezentovali výlučne maďarské ženy. A hoci o uhorskej demokracii sa Tara Zahra nevyjadrila veľmi lichotivo, upozornenie na túto súvislosť premeškala (napr. bojkot kongresu zo strany B. Vikovej-Kunětickej alebo neprizvanie nemaďarských delegátok z Uhorska). Tým globalizmus kongresu dostával už v zárodku isté trhliny. Texty na túto tému z pera Gabiky Dudekovej-Kováčovej síce autorka poznať nemusela a z jazykových dôvodov ani nemohla, zato znalosť uhorských národnostných pomerov ju mohla viesť k opatrnosti.[2] V tejto kapitole sa zoznamujeme s Rózikou Schwimmer, feministkou a pacifistkou maďarského pôvodu, ktorá vošla do vedomia ľudí aj ako významná predstaviteľka svetového globalizmu. Ona nás bude sprevádzať vlastne celou knihou, a to aj po boku Henryho Forda i ako odporkyňa amerického izolacionizmu a pravicového extrémizmu. Bude vo väčšine kapitol spájať jednotlivé ľudské príbehy, čím aj po tejto línii utvorí z knihy koncepčne jeden celok.

Štvrtá kapitola vypovedala o šíriacom sa hlade počas prvej svetovej vojny. Jej názov *Ofenzíva hladu* zodpovedá obsahu, podtitul *Viedeň a Budapešť 1917* už menej. Ani Budapešť, ani rok 1917 nemali v podtitule čo hľadať. Z hľadiska celkovej témy však bola kapitola úplne na mieste a svojim uhlom pohľadu po-

1 Popri bohatej západoeurópskej literatúre podrobnejšie so zreteľom na Sovensko HOLEC, Roman: Monte Verita – az igazság, a próféták vagy az utópiák hegye? In: FEDINEC, Csilla – ILYÉS, Zoltán – SIMON, Attila – VIZI, Balázs (eds.): *A közép-európaiság dicsérete és kritikája*. Pozsony 2013, s. 383–398; HOLEC, Roman: Albert Škarvan na Vrchu pravdy. *Biografické štúdie* 41 (Martin 2018), s. 89–104.

2 DUDEKOVÁ, Gabriela: V ženskom alebo národnom záujme? Božena Viková-Kunětická a jej bojkot kongresu medzinárodnej aliancie za volebné právo žien v roku 1913. In: BAHENSKÁ, Marie – MALÍNSKÁ, Jana (eds.): *Ženy a politika: (1890 – 1938)*. Praha 2014, s. 91–127; DUDEKOVÁ, Gabriela: Konzervatívne feministky? Ženské hnutie na Slovensku v kontexte Uhorska a medzinárodných aktivít. In: DUDEKOVÁ, Gabriela et al. *Na ceste k modernej žene : kapitoly z dejín rodových vzťahov na Slovensku*. Bratislava 2011, s. 232–257; DUDEKOVÁ, Gabriela: Międzynarodowa działalność kobiet w Austro-Węgrzech i VII Kongres IWSA w Budapeszcie w 1913 r. In: SZWARC, Andrzej (ed.): *Kobieta i stowarzyszenia*. Warszawa 2008, s. 147–169; HOLLÝ, Karol: Volebné právo pre ženy na stránkach slovenskej tlače roku 1913. Reflexia kongresov ženských organizácií v Prahe a v Budapešti. *Ružomberský historický zborník II*. Ružomberok 2008, s. 133–144.

CSHR 2-2025 - text.indb 149 19.12.2025 17:22:41

sunula známe texty M. Kučeru, M. Healy a ďalších do úplne iných súvislostí. Už pred vojnou znamenala eskalácia colného ochranárstva koniec neobmedzenej globalizácie. Začalo sa volať po obnovení potravinovej sebestačnosti, do vojny sa však už veľa zmeniť nepodarilo. Vojna úplne zmenila situáciu. Blokáda, nedostatok mužov a vojnové neúrody spôsobovali veľké zásobovacie problémy predovšetkým v štátoch Ústredných mocností. Hlad podnietil mnohé hlasy proti globalizácii, volanie po autarkii viedlo k snahám o osídľovanie a kultiváciu mnohých (najmä východných) oblastí (Max Sering) a rovnako príklon k tzv. záhradnému hnutiu. Závislosť na importoch sa v nich vykladala ako jedna z príčin zničujúcich vojenských porážok

Piata kapitola je venovaná španielskej chrípke na sklonku prvej svetovej vojny. Jej šírenie bolo dôsledkom celosvetovej globalizácie, na druhej strane boj proti pandémii oživoval rôzne stereotypy a vo vodách tohto boja sa generoval antiglobalizmus celého medzivojnového obdobia. Karanténa, pôvodne plánovaná proti španielskej chrípke a jej údajným nositeľom z Východu, pretrvala aj po tom, čo sa v roku 1921 stala pandémia minulosťou. Osobné výpovede americkej zdravotnej sestry Lillian Wald so svojou vysokou výpovednou hodnotou rámcovali túto kapitolu k téme, ktorá posledné roky oslovovala historikov aj na Slovensku.[3]

Ďalšie kapitoly sa sústreďujú na (najmä antiglobalizačné) dôsledky mierovej konferencie v Paríži a jednotlivých mierovýh zmlúv. Osobitná pozornosť je venovaná mestu Fiume (Rijeka) a ľavicovej radikalizácii v Nemecku a Maďarsku. Mierová konferencia znamenala pre internacionalistov (globalistov) stratu akýchkoľvek ilúzií, keďže priniesla nové hranice, selektívny prístup k jednotlivým krajinám, vrátane vylúčenia zo spolupráce, stigmatizáciu porazených, ochranné clá a prekážky v zahraničnom obchode a pod. Porazené krajiny sa stali nositeľmi antiglobalistickej politiky v zmysle iredenty a snáh o autarkiu. Nástupnícke, nové a znovuobnovené štáty stáli niekde medzi víťazmi a porazenými, napríklad pri presadzovaní demokratických opatrení alebo pri ochrane národnostných menšín boli vnímané ako politicky menej vzdelané, menej dôveryhodné, schopné a spoľahlivé. Kontinuitu v hospodárskej politike alebo v prežívaní elít pred a po prvej svetovej vojne považujem za zložitejšiu problematiku, ktorú možno len ťažko zovšeobecniť.

3 Napríklad TÓTH, Andrej – KRATOCHVÍLOVÁ, Inka – DRÁBEK, Jakub – NOVOTNÝ, Lukáš – HELLEROVÁ, Věra – ČERVENÝ, Martin – TÓTHOVÁ, Valérie: On the Issue of the Spanish Flu in the First Czechoslovak Republic. *Canadian Journal of Health History*, 39 (Toronto 2022), č. 2, s. 397–418; SZEGHY-GAYER, Veronika: The Spanish Influenza Pandemic in the Northern Regions of the Kingdom of Hungary in 1918. *Historický časopis*, 72 (2024), č. 3, 72, 3, s. 547–564.

CSHR 2-2025 - text.indb 150 19.12.2025 17:22:41

Talianske ambície a problém statusu a príslušnosti k štátu mesta Fiume (Rijeka), vrátane voluntaristických činov Gabriela d´Annunzia v roku 1919, boli príkladom na case-study, ktorá v mnohom ukázala všetky protirečenia v medzinárodnej politike. Fiume žilo pred vojnou vyslovene z globalizačných tendencií, veď išlo o prístav s mnohými atribútmi. Akty d´Annunzia vyjadrovali najprv imperiálne záujmy Talianska, aby sa nakoniec dostal s nimi do nezmieriteľného rozporu.

Príklad ľavicovej radikalizácie v porazenom Nemecku a Maďarsku vystriedaný vzápätí rozmachom pravicového extrémizmu je nášmu čitateľovi pomerne dobre známy. Menej si uvedomuje to, že komunistický internacionalizmus nesie silné znaky deglobalizácie, keď preklína kozmopolitizmus a posilňuje autarkiu. Na druhej strane bolo revolučné násilie uľahčované nadnárodným transferom ideológie a tzv. "vývozom revolúcie". To isté v rovnakom garde platí o európskej kontrarevolúcii. Útoky na globálnu hrozbu židovstva a boľševizmu posilňovali zahraničné vzory a cezhraničný transfer. Predovšetkým protižidovské aktivity v okyptenom Maďarsku vzbudzovali svojou brutalitou, vrátane existencie internačných táborov, pozornosť mnohých medzinárodných organizácií. Vo všeobecnosti platilo, že „antisemitské násilie v strednej Európe bolo súčasne násilným prejavom antiglobalizmu" (s. 130). Popri Maďarsku boli Židia terčom násilných aktov aj v Československu. Útoky proti majetku a osobám na jeseň 1918 boli všeobecne známe a pripisovali sa mocenskému bezvládiu a sociálnym výbuchom na sklonku vojny.[4] V neskoršom období, už počas etablovania republiky, však pôsobia antisemitské excesy iracionálne a boli v príkrom rozpore k tradovanému demokratizmu nového štátu. Zahra uvádza viacero prípadov z východného Slovenska, v ktorých protižidovskú brutalitu vysvetľovala snahou o realizáciu národnej suverenity nového štátu a odporom voči všeobecnej pauperizácii, ktorá sa Židom kládla za vinu. Odvoláva sa na pomerne neznámu literatúru[5] a viaceré jej tvrdenia považujem v tejto časti prinajmenšom za sporné. Na rozdiel od Ruska, Haliče a mnohých východoeurópskych i balkánskych regiónov, kde židovské obyvateľstvo bolo súčasťou dedinskej chudoby, fungovali Židia v slovenskej kolektívnej pamäti skôr ako vykorisťovatelia, dedinskí boháči a úžerníci.

4 K tomu SZABÓ, Miloslav: *Od slov k činom. Slovenské národné hnutie a antisemitizmus (1875 – 1922)*. Bratislava 2014, s. 198 a nasl.; SZABÓ, Miloslav: „Rabovačky" v závere prvej svetovej vojny a ich ohlas na medzivojnovom Slovensku. *Forum Historiae*, roč. 9, 2015, č. 2, s. 35–55. Z umeleckej beletrie napr. poviedka Jána Hrušovského *Žid*.

5 KLEIN-PEJŠOVÁ, Rebekah: *Mapping Jewish Loyalties in Interwar Slovakia*. Bloomington 2015.

CSHR 2-2025 - text.indb 151 19.12.2025 17:22:41

Československá kapitola má nadpis *Vzduch je naše more* a je zaradená do kontextu mestom Zlín a rokom 1931. Už z toho je zrejmé, že reč je o baťovskom obuvníckom impériu. Transfer podnetov z USA, starostlivo budovaná celosvetová globálna sieť a expanzia do Indie na jednej strane, na druhej zase angažovanosť v službách indického autarkčného ekonomického nacionalizmu zo strany baťovského obuvníckeho giganta vytvárala protirečenia, do ktorých sa Baťov podnik v Indii bez očividných východísk stále viac ponáral.

Európa sa po prvej svetovej vojne zamotala do rôznych obmedzení slobodného pohybu ľudí. To, čo sa dalo pred vojnou bez pasu, teraz nešlo neraz ani s pasom. Na prekročenie hranice sa vyžadovali víza a rôzne ďalšie papiere, čo komplikovalo cestovanie a obchod, dokonca aj tradičným predajcom gaštanov, ktorí sa stali symbolom monarchie (jednoty v mnohorakosti) a slobodného pohybu v nej.[6] Podľa Zweiga nikde nebolo ľahšie byť Európanom ako práve v habsburskej monarchii. Pravda, i Zweig mal pred očami skôr Rakúsko ako Uhorsko. Povojnové Rakúsko sa ako epicentrum a mikrokozmos deglobalizácie (s. 158) pritom dostalo taktiež do rozporu s predvojnovým stereotypom. Ďalší rozpor tvorilo kreovanie malých štátov v zmysle „sebaurčenia národov", ktoré si však pod sebou pílili konáre a zmenšovali svoju životaschopnosť vďaka colným bariéram, ekonomickému nacionalizmu a migračným obmedzeniam. Aj ostatné nástupnícke štáty trpeli v medzivojnovom období obdobnými protirečeniami. Mohli existovať len vtedy ako nezávislé, keď by stredná Európa fungovala znovu ako hospodárska jednota. Autorka spomína projekty Schobera, Jásziho, Riedla, Coudenhove-Kalergiho.

V obsiahlom závere sa autorka dostáva za druhú svetovú vojnu, ktorá mala byť so svojimi strašnými zážitkami spolu s krachom Spoločnosti národov a s nárastom najextrémnejšej pravice poučením pre konštruovanie povojnového vývoja. Bolo jasné, že nejakým spôsobom sa bolo treba vrátiť ku globalizačným trendom, keďže fašizmus sa stal hybnou silou k protiglobalizačným naratívom a k volaniu po sebestačnosti. Návrat ku globalizácii však nebol jednoznačný (tak ako nebol jednoznačný vzťah k demokracii), najmä pri pretrvávaní kolonializmu, pri radikálnom obmedzovaní migrácií a pri problémoch v budovaní sociálneho štátu (darmo sa deklarovalo právo na istú mieru životnej úrovne, ak už nie blahobytu). Aj vznik dvoch ideologických blokov rozdelených od seba železnou oponou a studená vojna museli zákonite deformovať globalizačné trendy. Tretiu cestu medzi hyperglobalizáciou 19. storočia a protekcionistickými tridsiatymi rokmi mohol tvoriť odkaz a zámery konferencie v Bretton Woods. Inú tretiu cestu mohol predstavovať regionalizmus (Ludwig von Mises

6 K tomu výstižne časti románu Josepha Rotha *Kapucínska krypta*.

CSHR 2-2025 - text.indb 152 19.12.2025 17:22:41

s jeho vzorom habsburského štátu). Tu nám nedá nespomenúť Hodžov koncept agrárnej demokracie, ktorý mal úzke väzby s vtedajším agrárnym regionalizmom.

V epilógu autorka doťahuje niektoré osudy až do obdobia po druhej svetovej vojne. Najväčšia pozornosť je venovaná Baťovcom. Ján Baťa urobil viacero chybných rozhodnutí, v dôsledku čoho sa ocitol na americkej čiernej listine a v ČSR ho odsúdili za kolaboráciu, Thomas Baťa pokračoval s podporou Západu a z Kanady v budovaní svojho obuvníckeho impéria. Dielo Tara Zahra končí dopovedaním osudov Róziky Schwimmer. V roku 1946 bol zrušený zákon, ktorý jej svojho času neumožnil získať americké občianstvo a v roku 1948 bola spolu s Gándhím navrhnutá na Nobelovu cenu za mier. Zomrela však skôr, ako sa mohla dozvedieť, že v danom roku cenu nikomu neudelili.

Textové chyby na s. 91 alebo preklepy v rokoch ako v pozn. 38 na s. 383 by sa v podobnej publikácii nemali vyskytovať. Rodové rozlišovanie v rámci korektnej rodovej rovnosti pôsobí v štylistike knižného naratívu rušivo, najmä pri jeho hromadení. Aj tak nie je dôsledné, čo napokon neuspokojí a bude rušiť i rodových fundamentalistov (píšem to bez pejoratívneho pozadia), ale nakoniec aj čitateľov (a čitateľky), ktorí chcú mať z kultivovaného textu aj zážitok a chápu, že politik, ekonóm, utečenec, väzeň a pod. majú i svoju ženskú podobu. Bez toho aby sme k nim pridávali aj političky, ekonómky, utečenkyne, väzenkyne a pod. Som si vedomý, že nadužívanie generického maskulína nie je vždy spájané s presvedčením o jeho neutralite. Jeho dôsledné popieranie však v konečnom dôsledku bude viesť k nečitateľnosti a neprehľadnosti textu. Možno poznámka v úvode by mohla byť riešením tohto stále očividnejšieho problému.

Vcelku ide o veľmi inšpiratívne dielo, výborne napísané a vyvolávajúce celý rad otázok aj o súčasnosti, napríklad v súvislosti s aktuálnou situáciou v EU alebo v súvislosti s neúspechom globalizovanej ekonomiky bez adekvátneho globalizovaného riadenia. Na druhej strane globálne environmentálne krízy sú veľkou výzvou pre svet a vyžadujú si globálne odpovede, čo je stále ťažšie a komplikovanejšie. Dielo Tary Zahry možno charakterizovať mnohými vysoko nastavenými parametrami. Vymenujem aspoň niektoré: Globálny pohľad skvele preložený národnými i osobnými príbehmi minimálne z troch kontinentov. Syntéza majstrovskej kompilácie zásadnej odbornej literatúry s pôvodnými prameňmi z početných archívov zo šiestich európskych krajín a z USA. Dôstojne zastúpená prípadová štúdia Československa a v jeho rámci i Slovenska. Záver: Jedna z najlepších prác tohto typu, aké som vo svetovom jazyku v posledných rokoch čítal.

CSHR 2-2025 - text.indb 153 19.12.2025 17:22:41

CSHR 2-2025 - text.indb 154 19.12.2025 17:22:41

SEZNAM AUTORŮ | THE LIST OF THE AUTHORS

PhDr. Elena Mannová, CSc.
Historický ústav SAV, v. v. i., Bratislava

Doc. PhDr. Marek Syrný, PhD.
Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici

PhDr. Marian Uhrin, PhD.
Múzeum SNP Banská Bystrica

PhDr. Arne Mann, CSc.
Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV, v. v. i.

Prof. Mgr. Juraj Buzalka, PhD.
Fakulta sociálnych a ekonomických vied Univerzity Komenského v Bratislave

PhDr. Jan Bárta, Ph.D.
Sládečkovo vlastivědné muzeum v Kladně

Prof. PhDr. Roman Holec, DrSc.
Historický ústav SAV, v. v. i., Bratislava
Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

CSHR 2-2025 - text.indb 155 19.12.2025 17:22:41

CSHR 2-2025 - text.indb 156 19.12.2025 17:22:41

POKYNY PRO AUTORY PŘÍSPĚVKŮ DO ČESKO-SLOVENSKÉ HISTORICKÉ ROČENKY

Redakce Československé historické ročenky přijímá k publikování **pouze původní odborné texty (studie a materiálie, tj. menší edice pramenů), které ještě nebyly publikovány v jiném periodiku či publikaci**. Dále přijímá zprávy o literatuře, recenze, zprávy o projektech či významných vědeckých setkáních spjatých s česko-slovenskou problematikou. Nepřijímají se kompilace či texty sporného autorství. Texty je možno odevzdávat v češtině, slovenštině, angličtině a němčině, v těchto jazycích budou také publikovány. Na konci textu je třeba uvést **soupis zdrojů** členěný na prameny (archivní prameny – tiskem vydané prameny – normativní prameny – dobový tisk – memoárové texty) a na literaturu. Nedílnou součástí recenzovaných příspěvků (studie, materiálie) jsou již při jejich odevzdání **klíčová slova** (3–7) a **resumé** (cca 1 800 znaků), obojí pro překlad do angličtiny.

Časopis Česko-slovenské historické ročenky dbá na dodržování všeobecně platných norem publikační etiky, jejichž respektování je povinností pro každého autora / každou autorku vědecké práce. Východiskem jsou normy publikační etiky stanovené Výborem publikační etiky (Comitee on Publication Ethics): http://publicationethics.org/resources/guidelines; http://publicationethics.org/resources/code-conduct.

Autor/ka příspěvku se zavazuje, že se při své tvorbě zdržel/a jakéhokoliv přebírání dat jiného autora bez uvedení zdroje, přičemž daty se myslí nejenom konkrétní údaje, ale i myšlenky či koncepty. Autor/ka příspěvku nabídnutého Česko-slovenské historické ročence zodpovídá za správnost a úplnost údajů, včetně korektního uvádění spoluautorství. Svůj příspěvek nesmí nabídnout současně více vydavatelům. Autor může oslovit nového vydavatele až v okamžiku, kdy je zamítnuto uveřejnění původně osloveným vydavatelem.

Redakce Česko-slovenské historické ročenky žádá autory, aby v zájmu urychlení redakční práce při přípravě periodika dodržovali následující pokyny:

CSHR 2-2025 - text.indb 157 19.12.2025 17:22:41

1) Text zasílejte elektronickou poštou na adresu redakce (jaroslav.pazout@tul.cz, Richard.Pavlovic@minv.sk).
2) Maximální rozsah textu je 30 normostran (cca 54 000 znaků i s mezerami) bez obrazové přílohy. Případný větší rozsah je třeba předem projednat s redakcí.
3) Text příspěvku musí být psán v textovém editoru Word a uložen ve formátu rtf.
4) Text včetně poznámek je třeba odevzdat bez zarovnání pravého okraje, bez použití dělení slov, záhlaví nebo zápatí. Text je psán plynule v rámci odstavce, klávesou Enter jsou oddělovány pouze odstavce. Při psaní nelze použít styly, pouze základní text. V textu je možné používat pouze jeden písemný font, v jehož rámci je možné využít i tučné a kurzívní písmo. Rozlišujte pomlčku (–) a spojovník (-).
5) Poznámky vkládejte do textu automatickou formou prostřednictvím funkce Vložit – Poznámky pod čarou (průběžné číslování 1, 2, 3…). U edic dokumentů je vhodnější vložit archeografické (a, b, c…) a věcné (1, 2, 3…) poznámky vždy za jednotlivý dokument.
6) Texty je možno po konzultaci s redakcí doplnit o obrazovou přílohu (fotografie, dokumenty, karikatury atd.). Faksimilie je třeba odevzdat jako samostatné soubory v potřebné tiskové kvalitě (minimálně 300 dpi), nejlépe ve formátu *.tif či *.jpg. Ve zvláštním souboru pak zašlete popis dokumentů s odkazy na zdroj.
7) V poznámkovém aparátu je třeba dodržet následující citační úzus:

V odkazech na **archivní fondy a sbírky** dodržujte toto pořadí údajů: název archivu; název fondu či sbírky – f. XX-X, případně též jeho dílčí části; signatura (sign.) / inventární číslo (inv. č.) / inventární jednotka (inv. j.) / číslo jednací – karton – kart. / svazek – sv.; název nebo popis dokumentu (např.: Národní archiv (dále NA), f. KSČ – Ústřední výbor, 1945–1989, Praha (KSČ-ÚV), 02/1 – předsednictvo, 1962–1966, sv. 11, arch. j. 14, b. 1, Zpráva komise pro přešetření politických procesů v období 1949–1954, předložená 14. schůzi předsednictva ÚV KSČ konané 26. března 1963. – zkrácený záznam při dalších citacích: NA, KSČ-ÚV, …).

V odkazech na **dobová periodika** dodržujte toto pořadí údajů: ***deníky*** – Autor stati (v pořadí: PŘÍJMENÍ [verzálkami], křestní jméno): Název. Podnázev (obyčejně, ne kurzivou). Inn: *Název deníku* (kurzivou), datum, strana (např. FEJEŠ, Ján: Důsledně prosazovat zákonnost, disciplínu a pořádek. In: *Rudé právo*, 8. 1. 1985, s. 3); ***časopisy*** – Autor stati (v pořadí: PŘÍJMENÍ [verzálkami], křestní jméno): Název. Podnázev (obyčejně, ne kurzivou), in: *Název časopisu* (kurzivou), ročník, číslo, datum, strana/rozmezí stran (např. HAVEL, Václav: Na téma opozice. In: *Literární listy*, roč. 1, č. 6, 4. dubna 1968, s. 4; NĚMEC, Jan: Současné úkoly justice. In: *Socialistická zákonnost*, 1970, roč. 18, č. 1, s. 3).

CSHR 2-2025 - text.indb 158 19.12.2025 17:22:41

V odkazech na **literaturu** dodržujte toto pořadí údajů:

Monografie – Jméno autora/autorů (v pořadí: PŘÍJMENÍ [verzálkami], křestní jméno – spoluautoři): *Název*. *Podnázev* (obojí kurzivou). Místo vydání rok vydání, strana (příp. rozmezí stran s dlouhou pomlčkou bez mezer, zkratka s.). (např. OTÁHAL, Milan: *Normalizace 1969–1989. Příspěvek ke stavu bádání*. Praha 2002, s. 22.).

Stať ze sborníku – Autor stati (viz výše): Název. Podnázev (obyčejně, ne kurzivou), in: *Název sborníku. Podnázev* (obojí kurzivou). Editor/Editoři (zkratka Ed./Eds.). Místo vydání, rok vydání, strana (příp. rozmezí stran, zkratka s.). (např.: KŘESŤAN, Jiří: Opožděná reportáž o neopožděném kultu. Vyhnání Ivana Svitáka z akademie věd v roce 1964. In: *Česká věda a Pražské jaro (1963–1970). Sborník z konference*. Eds. Zilynská, Blanka – Svobodný, Petr. Praha 2001, s. 261.).

Stať z časopisu a jiných periodik – Autor (viz výše): Název. Podnázev. In: *Název časopisu* (kurzivou), rok, ročník (zkratkou roč.), číslo (zkratkou č.), strana (příp. rozmezí stran, zkratka s.). (např.: KVAČEK, Robert: Stále neklidné dějiny. K obrazu první republiky. In: *Soudobé dějiny*, 2001, roč. 8, č. 1, s. 116. – SHACKLOCK, Zoë: On (Not) Watching Outlander in the United Kingdom. In: *Visual Culture in Britain*, 2016, roč. 17, č. 3, s. 311–328.)

Při opakovaném citování uvádějte zkrácený tvar odkazu – titul bez podtitulu a dalších bibliografických údajů (např.: OTÁHAL, Milan: *Normalizace 1969–1989,* s. 265. U stati ze sborníku při opakovaném citování jen PŘÍJMENÍ, jméno autora: *název stati*, s. xx. Název stati i knihy může být zkrácený, pokud je příliš dlouhý.

Odkaz na online zdroje – Kubišová, Marta: Dopis řediteli čs. televize. In: *Informace o Chartě 77*, 1979, roč. 2, č. 3, s. 18–19, online in: https://www.vons.cz/data/pdf/infoch/1979/INFOCH_03_1979.pdf (29. 3. 2021).

Všechny studie jsou podrobeny anonymnímu recenznímu řízení, redakční rada je posílá k posouzení dvěma nezávislým recenzentům. Autor bude s obsahem posudků seznámen. Redakční rada může na základě recenzních posudků text akceptovat, zamítnout nebo vrátit autorovi k doplnění či přepracování, případně si vyžádat třetí nezávislý posudek.

Studie budou zveřejněny v klasické „papírové" formě i v podobě digitální. Autoři/autorky zodpovídají za faktografickou i jazykovou správnost svých příspěvků a souhlasí s publikováním tiskové podoby svého příspěvku v elektronické verzi periodika na internetu. Redakce si vyhrazuje právo příspěvky jazykově upravovat.

CSHR 2-2025 - text.indb 159 19.12.2025 17:22:41

Česko-slovenská historická ročenka

Peer-reviewed scientific journal

Roč. 27, 2025, č. 2

Redakce/Editorial Office

Doc. PhDr. Jaroslav Pažout, Ph.D., e-mail: jaroslav.pazout@tul.cz

PhDr. Richard Pavlovič, PhD., e-mail: richard.pavlovic@minv.sk

Grafická úprava a návrh obálky: Petr Čížek

Korektury českých textů: Mgr. Bc. Lenka Křížová, Ph.D.

Překlady do anglického jazyka: Mgr. Zdeněk Hartmann

Všechna práva vyhrazena.

Vydavatel/Published by

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., Praha

Masarykova univerzita, Brno

Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava

Rozsah: 160 s.

www.cskh.sk

ISSN 1214-8334